

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
“ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ”

Κώστας Φραδέλλος

Διπλωματική εργασία:

Salus patriae suprema lex esto.

**Νομοθετική διαδικασία, συνταγματική τάξη, αυταρχικό
κράτος και Κατοχή.**

ΡΕΘΥΜΝΟ

2024

Επιβλέπουσα επιτροπή: Ματάλας, Παρασκευάς (επιβλέπων)

Πετμεζάς, Σωκράτης

Βόγλης, Πολυμέρης

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	σελ. 2
Ευχαριστίες.....	σελ. 3
Εισαγωγή	σελ. 6
Το χρονικό της συνθηκολόγησης και οι εκδοχές της επόμενης μέρας	σελ. 18
Ανακαίνιση με μεταχειρισμένα υλικά. Η συγκρότηση της “Ελληνικής Πολιτείας”	σελ. 36
Η θεσμική αμφισβήτηση των κυβερνήσεων συνεργασίας. Η περίπτωση μιας δίκης στο Συμβούλιο της Επικρατείας	σελ. 69
Μια συνέχεια δίχως ρήξη. Νομοθετική διαδικασία	σελ. 86
Σύνοψη	σελ. 116
Βιβλιογραφία	σελ. 125

Περίληψη.

Η εργασία έχει σαν αντικείμενο τη θεσμική συγκρότηση, σε επίπεδο κορυφής, της “Ελληνικής Πολιτείας” σε σχέση με την αυταρχική τεχνογνωσία του μεσοπολεμικού ελληνικού κράτους. Πυρήνας και εφιαλτήριό της η γενεαλόγηση της νομοθετικής της διαδικασίας στα χρόνια του τεταρτοαυγουστιανού καθεστώτος και ακόμα πιο πίσω, σε αυτά της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας. Στόχος της είναι η ψηλάφηση του βασικού, οιονεί “συνταγματικού” νομικού οικοδομήματος με το οποίο η Πολιτεία προσπάθησε να γεφυρώσει τη δομική αντίφαση της ύπαρξής της. Την ανάγκη, από τη μια να αποτελέσει λειτουργικό εξάρτημα ενός ασύδοτου και πέρα από τον έλεγχό της, κατοχικού μηχανισμού, και από την άλλη να παρουσιάσει τον εαυτό της ως προβολή και συνέχεια, στο παρόν και το μέλλον, μιας αυθύπαρκτης και αυτόνομης έννομης τάξης. Μια αντίφαση η οποία, όσο αναδεικνύεται και ξεσκεπάζεται, τόσο υπογραμμίζει το ρόλο της μεσοπολεμικής τεχνογνωσίας αυταρχικής διακυβέρνησης στη λογική συγκρότησης και λειτουργίας των ελληνικών κατοχικών κυβερνήσεων.

Λέξεις κλειδιά: Ελληνική Πολιτεία, Κατοχικές Κυβερνήσεις, Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, Συνθηκολόγηση, Κράτος, Κατοχή, Συνεργασία, Σύνταγμα.

Abstract

The paper is interested in the institutional constitution, at the top level, of the “Greek State”, in relation to the authoritarian know-how of the interwar state institutions in Greece. Its core and starting point is the genealogy of its legislative process during the years of the Metaxas dictatorship and even further back, during the Second Hellenic Republic. Its aim is to grasp the basic, quasi 'constitutional' legal structure with which the State tried to bridge it's inherent contradiction. The need, on the one hand, to be a functional component of an unconstrained and beyond any control occupation mechanism, and on the other hand, to present itself as the projection and continuation, in the present and in the future, of a self-existent and autonomous legal order. A contradiction which, the more it emerges, the more it underlines the role of the inter-war know-how of authoritarian governance in the scope of the constitution and operation of the Greek Collaboration Governments.

Key words: Greek State, Collaboration Governments, World War II, Capitulation, State, Occupation, Collaboration, Constitution.

Ευχαριστίες.

Η ολοκλήρωση της εργασίας αυτής αποτελεί το τέλος μιας πολύ μεγάλης διαδρομής. Μιας διαδρομής η οποία θα είχε διακοπεί πολύ νωρίτερα αν δεν απολάμβανε της πολύπλευρης υποστήριξης πολλών μεμονωμένων ανθρώπων αλλά και θεσμών. Από πολλές απόψεις το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί περισσότερο δικό τους δημιούργημα παρά αυτού που το υπογράφει.

Αρχίζοντας, θα πρέπει να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες σε ανθρώπους και θεσμούς που σχετίζονται με καθαυτή τη συγγραφή αυτής της διπλωματικής. Και πρώτα πρώτα στους ανθρώπους που δέχτηκαν να αποτελέσουν την Επιβλέπουσα Επιτροπή της, τον Πολυμέρη Βόγλη, το Σωκράτη Πετμεζά και τον Παρασκευά Ματάλα, ο οποίος είχε και το βάρος της επίβλεψης. Όσο και αν μοιάζει με τυπικότητα, στην περίπτωση μου, η αποδοχή τους δεν είναι τίποτε λιγότερο από μια καθόλου αυτονόητη ψήφος εμπιστοσύνης στο εγχείρημα που αναλάμβανα το Μάρτη του 2021.

Ακολούθως, θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής και του Τμήματος Κοινοβουλευτικών Αρχείων, για τις διευκολύνσεις και το εξαιρετικό περιβάλλον εργασίας που μου εξασφάλισαν κατά την εκεί μελέτη του *Αρχείου της Γραμματείας του Υπουργικού Συμβουλίου*. Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω το Στάθη Κουτροβίδη για την επισήμανση του αρχείου και την αμέριστη βοήθεια που μου παρείχε. Από κοντά, θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων για την πρόσβαση που μου έδωσε στους τόμους των *Πρακτικών των Πράξεων/Αποφάσεων του Υπουργικού Συμβουλίου*. Το υλικό που μπόρεσα να δω, ανεξάρτητα από το βαθμό ενσωμάτωσης στο καθαυτό κείμενο της εργασίας, έδωσε άλλο βάθος στην έρευνα του θέματός της. Πριν από όλα φυσικά, ευχαριστίες οφείλονται στο προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης, και ιδιαίτερα στον Κώστα Παπαδάκη και την Ελένη Κωβαίου από τις Κλειστές Συλλογές της, για τη σταθερή και στρατηγική υποστήριξη που παρέχουν σε κάθε ερευνητικό εγχείρημα του Πανεπιστημίου Κρήτης, και όχι μόνο.

Παράλληλα, θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου σε μια σειρά ανθρώπους που ενεπλάκησαν με περισσότερο ή λιγότερο άμεσο τρόπο στη συγγραφή αυτής της διπλωματικής. Το Σπύρο Τζόκα για τη διευκόλυνση που μου έκανε σε σχέση με το βιβλίο του Μιχαήλ Πεσμαζόγλου, το Νίκο Αλέξη ο οποίος μου έθεσε υπόψη το κείμενο του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου για τις έκτακτες μορφές νομοθέτησης, το Νίκο Ποταμιάνο για την επισήμανση του Αρχείου του Αριστείδη Δημητράτου, τον Κώστα Βλασσόπουλο για το σχετικό με το έργο και την εποχή του Κικέρωνα κείμενο, τον Θωμά Καλέσιο για τα καθήκοντα επιμελητή που αδιαμαρτύρητα σήκωσε, ενώ για τις πιο “νομικές” πτυχές του θέματος, τον αδελφό μου, Μανώλη Φραδέλλο, τη βιβλιοθήκη του οποίου λεηλάτησα για τις ανάγκες της εργασίας και τον Αλέξανδρο Κεσσόπουλο για τις πιο ειδικές περιστασιακές συνταγματικού δικαίου υποδείξεις, συζητήσεις και σχόλια. Φυσικά, ευχαριστίες οφείλονται στο

Χρήστο Χατζιωσήφ, ο οποίος πρώτος, και όχι δίχως σημαντικό προσωπικό γι' αυτόν ρίσκο, με κατηύθυνε στη θεματική των κατοχικών κυβερνήσεων και μου υπέδειξε το ερευνητικό κενό που υπήρχε στο συγκεκριμένο πεδίο. Εννοείται πως τα λάθη και οι παραλήψεις της παρούσης βαρύνουν αποκλειστικά τον γράφοντα...

Όπως ειπώθηκε στην αρχή, όμως, η εργασία υπήρξε οργανικό και αναπόσπαστο κομμάτι μιας πολύ μεγαλύτερης διαδρομής, όπου η συγγραφή του σημειώματος αυτού δεν ήταν το αυτονόητο τέλος. Με άλλα λόγια, για να λάβει σάρκα και οστά αυτό το εγχείρημα απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η παραμονή μου σε επαφή με τους ακαδημαϊκούς μου στόχους, προϋπόθεση, η εκπλήρωση της οποίας δεν ήταν εξολοκλήρου στο χέρι μου, παρά τη δεδομένη προσήλωσή μου σε αυτούς. Η πέραν κάθε πρόβλεψης παράταση των μεταπτυχιακών μου σπουδών, απαιτούσε πριν από όλα την απέραντη και διαχρονική κατανόηση των ανθρώπων του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, του Πανεπιστημίου Κρήτης, ώστε η πορεία μου προς τη διπλωματική να μη διαταραχθεί. Μια κατανόηση η οποία βαδίζοντας δίπλα στην ουσιαστική επιστημονική σκευή που πλουσιοπάροχα έλαβα όλα αυτά τα χρόνια από δασκάλους όπως ο Αντώνης Αναστασόπουλος, ο Χρήστος Λούκος, ο Σωκράτης Πετμεζάς, η Έφη Αβδελά, ο Γιώργος Μαργαρίτης, ο Δημήτρης Κυρτάτας, ο Γιάννης Κοκκινάκης, η Γκιουλσουν Αϊβαλή, ο Ηλίας Κολοβός και φυσικά, ο Χρήστος Χατζιωσήφ (για να αναφέρω, δυστυχώς, μόνο ελάχιστους) δίνει άλλη διάσταση στον όρο “alma mater”.

Η επιτυχής ολοκλήρωση της πορείας αυτής, ωστόσο, οφείλεται σε έναν ακόμη θεσμό. Το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, το οποίο εντάσσοντάς με στα ερευνητικά του προγράμματα ως υπότροφο, δημιούργησε για λογαριασμό μου εκείνες τις αντικειμενικές συνθήκες που έκαναν δυνατή τη, σε μεγάλο βαθμό, απερίσπαστη ενασχόλησή μου με το ερευνητικό μου αντικείμενο. Παράλληλα με εισήγαγε σε ένα ερευνητικό περιβάλλον με διαφοροποιημένα ενδιαφέροντα και μου έδωσε την ευκαιρία να έλθω σε στενότερη επαφή με αντικείμενα που μέχρι πρόσφατα θεωρούσα πως ήταν πέρα από τους ορίζοντές μου. Η ανατροφοδότηση που έλαβα με τη μορφή συζητήσεων, διδασκαλίας, πρακτικής βοήθειας αλλά και συνεργασιών, στο πλαίσιο των κατά καιρούς καθηκόντων μου, με ανθρώπους όπως ο Γιάννης Σπυρόπουλος, ο Μαρίνος Σαρηγιάννης, ο Νίκος Ποταμιάνος, ο Σπύρος Τζόκας, η Άννα Συντορένκο, η Πόπη Βασιλάκη, ο Matteo Barbano, ο Νίκος Αλέξης αλλά και ο Άρης Κυδωνάκης, ο Αντώνης Ξυδιανός, ο Κώστας Μακρυμάλλης, η Μαρία Μαλαθράκη, η Μαρία Φραγκοπούλου, η Βάλια Πατραμάνη (και πάλι είμαι στην άβολη θέση να παραλείψω πολλά ονόματα που θα έπρεπε να περιλαμβάνονται), αποτέλεσε με διάφορους τρόπους επιπλέον στήριγμα στη διαδικασία της έρευνας, αλλά και της συγγραφής. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον Απόστολο Δελή και τη Τζελίνα Χαρλαύτη που μου έδωσαν την ευκαιρία να ενταχθώ σε ένα τόσο δημιουργικό περιβάλλον και διευκόλυναν τόσο υλικά, όσο και πνευματικά το

παρόν εγχείρημα.

Πέρα όμως από τους θεσμούς υπάρχουν και οι άνθρωποι, οι συνοδοιπόροι στην πορεία αυτή, η οποία, λόγω της μεγάλης της διάρκειάς, δεν είναι λίγος. Άνθρωποι με τους οποίους μοιραστήκαμε παρόμοιους στόχους και ελπίδες και στηρίξαμε (θέλω να ελπίζω) σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό ο ένας τον άλλο σε ένα δρόμο που, από πολλές απόψεις, δεν είναι εύκολος. Εγώ τουλάχιστον αισθάνομαι πως έλαβα κρίσιμη υποστήριξη σε χρόνια που απειλούσαν να με βγάλουν από την τροχιά που είχα επιλέξει. Άνθρωποι όπως ο Μάριος Παπακυριακού που για πολύ καιρό υπήρξε η φωνή της συνείδησής μου, ο Αντώνης Μάτσος, με τον οποίο μοιραστήκαμε την ίδια πάνω κάτω πορεία, ανάλογα άγχη, ανταλλάξαμε απόψεις και κυρίως εκατέρωθεν ενθαρρύνσεις για να συνεχίσουμε στον ίδιο δρόμο, ο Απόστολος Δελής, ο οποίος πέρα και ανεξάρτητα από το θεσμικό ρόλο που έπαιξε, υπήρξε πάντοτε ο agent provocateur που προσπαθούσε να με απομακρύνει από την “οδό της απωλείας”, ο Δημήτρης Κυπριωτάκης, η Αρετή Μυρωδιά, ο Σήφης Μαυραλεξιάκης η Άσπα Μανδαράκα και πολλοί ακόμα. Φυσικά, ο Απόστολος Τόντι και ο Θωμάς Καλέσιος, για τους οποίους ό,τι και να πω είναι λίγο.

Είθισται, το τέλος των ευχαριστηρίων σημειωμάτων (ιδίως σε τέτοιου είδους εργασίες), να κρατείται για την οικογένεια του εκάστοτε γράφοντος και τη θεμελιακή και πολύπλευρη στήριξη που αφειδώλευτα αυτή παρέχει στην προσπάθειά του. Το σημείωμα αυτό δε θα αποτελέσει εξαίρεση. Οι σελίδες που ακολουθούν οφείλονται στη στήριξη (υλική και ηθική), την κατανόηση και, κυρίως, την ιώβεια υπομονή (κόντρα στις διαδοχικές απογοητεύσεις, καθυστερήσεις και ματαιώσεις που η μακρά αυτή πορεία συνεπαγόταν για αυτούς) που έδειξαν οι γονείς μου, η σύντροφός μου και (ελπίζω όχι) ο γιος μου, όλα αυτά τα χρόνια. Τους υπόσχομαι πως δε θα το ξανακάνω (έτσι τουλάχιστον) και τους αφιερώνω τη δουλειά αυτή. Τους αξίζει άλλωστε...

Εισαγωγή.

[...] *Iuris disceptator, qui privata iudicet iudicative iubeat, praetor esto. Is iuris civilis custos esto. Huic potestate pari quocumque senatus creverit populusve iusserit, tot sunt.*'

'Regio imperio duo sunt, iique <a> praeiundo iudicando consulendo praetores iudices consules appellamini. Militiae summum ius habent, nemini parent. Ollis salus populi suprema lex esto. [...]'¹

Το παραπάνω απόσπασμα προέρχεται από το τρίτο βιβλίο του *De Legibus*, έργου του Ρωμαίου ρήτορα, φιλοσόφου και πολιτικού Μάρκου Τούλιου Κικέρωνα, και περιέχει ένα από τα πιο γνωστά λατινικά αποφθέγματα του Συνταγματικού Δικαίου (η πιο συχνή παραφθορά του οποίου χρησιμοποιείται στον τίτλο της παρούσας εργασίας)². Ένα απόφθεγμα το οποίο συνοδεύει για αιώνες την οικοδόμηση κρατικών θεσμών, κατεξοχήν δε την οικοδόμηση κρατικών θεσμών που βασίζουν τη νομιμοποίησή τους στο “κοινό καλό” μιας “κοινότητας ίσων” μετόχων της εξουσίας³. Τη συνοδεύει ως το “κόκκινο κουμπί” το οποίο δίνει τη δυνατότητα στην εκάστοτε εξουσία, πατώντας το, να απαιτήσει την απαλλαγή της από εκείνους ακριβώς τους περιορισμούς και τους ελέγχους που θεσπίστηκαν για να διασφαλίσουν το κοινό αυτό καλό και την ισότητα

1 Βλ. Cicero, M. Tullius, *De Legibus*, Libri Tres, <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/leg3.shtml> τελευταία προσπέλαση 21/08/2022. Η υπογράμμιση δική μου.

2 Ο τίτλος της εργασίας χρησιμοποιεί την εκδοχή *Salus Patriae* αντί για *Salus Populi* έχοντας επίγνωση της κανονικής μορφής του κικερόνιου κειμένου. Ο λόγος που προτιμήθηκε η συγκεκριμένη παραφθορά, πέραν του γεγονότος ότι ανεπισημως συναντάται αρκετά συχνά (σε βαθμό που να περνά και σε δημοσιευμένα κείμενα, πχ βλ. Γκίνη Γεωργία & Τσιφτσή, Εύα, “*Salus Patriae Suprema Lex Esto?* Η νομολογιακή μεταχείριση της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος από το ΣΤΕ και η φαλκίδευση των θεμελιωδών δικαιωμάτων” στο *Expressis Verbis Law Journal*, ELSA, Θεσσαλονίκη, 2018, τόμ. 2, σς 65-72, https://issuu.com/elsa_thessaloniki/docs/expressis_verbis_law_journal_2018 τελευταία προσπέλαση 22/08/2022) έχει να κάνει με τις συνδηλώσεις που ο όρος “*populus*” (δηλαδή “λαός”) θα μπορούσε να προκαλέσει, σε μια εποχή που η έννοια του “λαού” συνδέεται στενά με την Αριστερά, τον πολιτικό και κοινωνικό χώρο ενάντια στον οποίο επισείεται κατά κανόνα η παραπάνω ρήση. Έτσι η χρήση του “αδόκιμου” όρου “*patriae*” αποδίδει πολύ καλύτερα το πνεύμα της χρήσης του αποφθέγματος. Εξάλλου όπως μας εξηγεί και ο Αναστάσιος-Ιωάννης Μεταξάς, στο Ρωμαϊκό Δίκαιο ο όρος *Populus* και ιδίως ο όρος *Populus Romanus* δεν αναφέρεται στο “λαό”, αλλά στο κράτος, στη ρωμαϊκή πολιτεία. Βλ. Μεταξάς, Αναστάσιος-Ιωάννης Δ., *Το Δίκαιον της Ανάγκης και η Διάσταση της Νομολογίας Συμβουλίου Επικρατείας και Αρείου Πάγου*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2017, υποσημείωση υπ' αριθ. 2, σς. 93-94. Ίσως γι' αυτό συνηθίζουμε να βρισκόμαστε να μεταφράζεται το απόφθεγμα στα ελληνικά ως “η σωτηρία της πατρίδας” ακόμα και αν τυχαίνει να παρατίθεται με το σωστό τρόπο στα λατινικά. Ενδεικτικά βλ. Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935. Οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2012, σς. 25 & 187. Βέβαια, ο Γεώργιος Τσολάκογλου μεταφράζει κατά λέξη, εκθέτοντας την εργασία... Βλ Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, Έκδοσις “Ακροπόλεως”, Αθήνα 1959, σελ. 153.

3 Η σχετική βιβλιογραφία είναι ανεξάντλητη. Για μια πολύ συνοπτική επισκόπηση της εξέλιξης της σκέψης γύρω από το κρατικό φαινόμενο στη νεωτερικότητα βλ. Hall, Stuart & Gieben, Bram, *Η Διαμόρφωση της Νεωτερικότητας. Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2003, κεφ 2 σς 115 κε.

εξουσιαζομένων και εξουσιαστών⁴.

Είναι μεγάλος ο πειρασμός να αποδώσουμε την αντοχή στο χρόνο του αποφθέγματος αυτού του Κικέρωνα στη σύλληψη, εκ μέρους της διάνοιας του μεγάλου Ρωμαίου, μιας “οικουμενικής αλήθειας”, η οποία παραμένει αναλλοίωτη στο χρόνο, περιμένοντας την κατά περίπτωση εφαρμογή της. Ωστόσο, το εύρος από τη μια, η συχνότητα από την άλλη των περιπτώσεων στις οποίες έγινε επίκληση σε κάποιον κίνδυνο, κάποια ανάγκη ή, πιο πρόσφατα, το δημόσιο συμφέρον, έτσι ώστε να ακυρωθούν (ολοκληρωτικά ή εν μέρει) εκείνες οι εγγυήσεις οι οποίες προστατεύουν τους πολίτες/υπηκόους από την αυθαιρεσία της εξουσίας, είναι τόσο μεγάλο, ώστε η έννοια της “οικουμενικής αλήθειας” θα καταντούσε κωμική. Στην Ελλάδα φερ' ειπείν, μόνο κατά τον 20ό αιώνα, είναι κοινός τόπος η επίκληση κάποιου είδους, “εθνικής ανάγκης” προκειμένου να προωθηθούν πολιτικές σκοπιμότητες που κυμαίνονται από την προκήρυξη πρόωρων εκλογών σε κάποια δημοσκοπικά ευνοϊκή συγκυρία για το εκάστοτε κυβερνών κόμμα, μέχρι την εγκαθίδρυση στρατιωτικής δικτατορίας, τη διεξαγωγή πολέμου, και δη εμφυλίου, την επέκταση των συνεπειών του, αλλά και ... τη συγκρότηση κυβερνήσεων συνεργασίας με τους κατακτητές της χώρας⁵.

***

Οι μικρότερες ή μεγαλύτερες συνταγματικές εκτροπές του 20ού αιώνα στη χώρα έχουν με διάφορους τρόπους απασχολήσει την έρευνα, νομική, ιστορική και όχι μόνο. Εμβληματικοί συνταγματολόγοι, πολιτικοί επιστήμονες, ιστορικοί παλαιότεροι και νεότεροι, έχουν αναμετρηθεί με το ζήτημα, είτε εν θερμώ, στο πλαίσιο του πολιτικού και επιστημονικού αγώνα της εποχής τους, για την υπεράσπιση των συνταγματικών, πολιτικών και ατομικών, ελευθεριών είτε εκ των υστέρων, ως μεταγενέστερες μελέτες φαινομένων που, μέχρι πρόσφατα τουλάχιστον, θεωρούσαμε ότι είχαν παρέλθει⁶. Ξεχωριστή θέση κατέχουν οι σχετικές μελέτες του Νίκου Αλιβιζάτου και ιδιαίτερα το

4 Το παραπάνω συμπυκνώνεται στο κεντρικό ερώτημα της μελέτης του Σ. Βλαχόπουλου όπως διατυπώνεται στην εισαγωγή της. Βλ. Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο ...*, όμ. παρ. σελ. 24. Ενδιαφέρον σχετικά έχει και η περιγραφή του ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο διατυπώθηκε η παραπάνω ρήση από τον Κικέρωνα. Σχετικά βλ. Hayne, Léoni, “Cicero and the Supreme Law”, στο *Ancient History Resources for Teachers*, Jan 1, 1994, 24, 2, Periodicals Archive Online σς.. 149-156. Ευχαριστώ τον Κώστα Βλασσόπουλο για την υπόδειξη του άρθρου και τις σχετικές συζητήσεις.

5 Και πάλι, ενδεικτικά βλ Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο...*, όμ. παρ. σς 187-200.

6 Εντελώς ενδεικτικά θα πρέπει να αναφερθούν μερικά ονόματα όπως του Αλέξανδρου Σβάλου, του Αριστόβουλου Μάνεση, του Αναστάσιου-Ιωάννη Μεταξά, του Γεώργιου Πάσχου, του Ηλία Νικολακόπουλου, του Γιώργου Μαυρογορδάτου του Σπύρου Μαρκέτου κλπ. Την ίδια στιγμή θα πρέπει να σημειώσουμε πως το ενδιαφέρον για αυτό του είδους τα ζητήματα αρχίζει μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης του 2007-8, να επανέρχεται για να εξετάσει, όχι ένα πολιτικό, κοινωνικό και θεσμικό παρελθόν, αλλά μια αναδυόμενη πραγματικότητα στο παρόν της χώρας. Για παράδειγμα βλ Γκίνη Γεωργία & Τσιφτσή, Εύα, “Salus Patriae Suprema Lex Esto?...”, όμ. παρ. ιδίως από σς 68 κε. Παράβαλε Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο...*, όμ. παρ. σς 193-200 και ιδίως 198-200, αλλά και ολόκληρο το εγχείρημα της επανέκδοσης του έργου του Αναστάσιου Μεταξά. Ιδιαίτερα βλ Μεταξάς, Αναστάσιος-Ιωάννης Δ., *Το Δίκαιον της Ανάγκης...*, όμ. παρ. σς 15, Μενουδάκος Κωνσταντίνος Φ., “Κράτος Δικαίου και Νέες Πραγματικότητες. Ασυνήθιστες διαδικασίες και με ασυνήθιστο περιεχόμενο”, στο ίδιο, σς 19 κε, Βλαχόπουλος, Σπύρος, “Το δίκαιο της Ανάγκης τότε και σήμερα. Η έννομη τάξη απέναντι στις πολιτειακές και οικονομικές κρίσεις”, στο ίδιο, σς 28 κε, & Ανθόπουλος Χαράλαμπος, “Οικονομική κρίση, συνταγματική ερμηνεία και “αρχή της πραγματικότητας”, στο ίδιο, σς, 44 κ ε.

έργο του *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974* το οποίο με πολλούς τρόπους ορίζει και οριοθετεί τη σχετική συζήτηση⁷.

Μια συζήτηση, όμως, η οποία, καθώς επικεντρώνεται στις θεωρητικές αντινομίες της επίκλησης του “salus populi”, αλλά και τον ιστορικό ρόλο που έπαιξε ως νομιμοποιητικός μανδύας για την κατ' επανάληψη ανατροπή της θεσμικής τάξης στη χώρα, παραβλέπει να θέσει ένα άλλο ερώτημα. Τι συμβαίνει όταν “η πατρίδα έχει ήδη χαθεί”; Όταν έχει έλθει ήδη η ήττα, η κατάκτηση, ο εξανδραποδισμός; Άραγε αυτό είναι το τέλος των πάντων, οπότε κάθε ερώτημα σχετικά με τη “σωτηρία” της χώρας, του κράτους, της κοινωνίας παύει να έχει κάποια σημασία, ή μήπως τελικά υπάρχει -θεσμικά- “ζωή μετά το θάνατο”; Ή, για να το θέσουμε αλλιώς, μπορεί να “χαθεί” μια πατρίδα, και αν ναι, σε τι συνίσταται μια τέτοια απώλεια; Ίσως, ένα τέτοιο ερώτημα να φαντάζει υπερβολικά σχολαστικό, και ως εκ τούτου, πολύ φυσιολογικά, δεν έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον οποιουδήποτε. Τι θα γινόταν όμως αν το ερώτημα αυτό έβρισκε κάποιες αναλογίες σε ένα ιστορικό παράδειγμα; Γιατί αλήθεια, ποιος θα μπορούσε να αρνηθεί πως, στις ελληνικές κυβερνήσεις στη διάρκεια της Κατοχής, ιδιαίτερα στις κυβερνήσεις συνεργασίας των Αθηνών, δεν θα μπορούσαν να αποδοθούν χαρακτηριστικά “μετά θάνατον ζωής”⁸;

Ωστόσο, το ενδιαφέρον της έρευνας σχετικά με τις θεσμικές εκτροπές επικεντρώνεται κυρίως στο Μεσοπόλεμο και ιδίως την ταραχώδη δεκαετία του 30' και τη σταδιακή έκλειψη της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, ή στον τρόπο με τον οποίο η οργάνωση του μετεμφυλιακού κράτους υπονόμει συστηματικά, και εν τέλει ανέτρεψε την “καχεκτική” μεταπολεμική δημοκρατία στη χώρα. Σε αυτή την εργογραφία η κατοχική περίοδος είτε αποτελεί το ένα από τα οριακά (στην αρχή ή στο τέλος) σημεία των μελετών είτε ένα ιντερλούδιο ανάμεσα στην προπολεμική και τη μεταπολεμική περίοδο, ιντερλούδιο με τις δικές του εσωτερικές νομοτέλειες και με υπαρκτή, αλλά περιορισμένη, αλληλεπίδραση μαζί τους⁹.

Από την άλλη, η ιστοριογραφική μελέτη της κατοχής, παίζει το ρόλο που της αναλογεί σε αυτή τη “διαμερισματοποίηση” (χρονική και θεματική) της περιόδου. Η “ιδιαιτερότητα” που επιβάλλει η κατοχική συνθήκη, τόσο απόλυτα και “αντικειμενικά” ορισμένη από το σκληρό

---

7 Βλ. Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.

8 Ενδιαφέρουσα ως προς αυτό η επιχειρηματολογία – παρά την αρνητική απάντηση – του Μ. Πεσμαζόγλου, ήδη κατά τη διάρκεια της κατοχής. Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις της υπό Εχθρικήν Στρατιωτικήν Κατοχήν Συγκροτηθείσης Ελληνικής Κυβερνήσεως. Από μίαν δίκη εις το Συμβούλιον της Επικρατείας*, [παράνομη έκδοση], Αθήνα, 1942, σελ. 23.

9 Χαρακτηριστικός, ως προς την τελευταία αυτή περίπτωση, είναι ο τρόπος με τον οποίο αναφέρεται στην κατοχή ο Ν. Αλιβιζάτος, επί τροχάδην ως προλογικό σημείωμα με τις βασικές πληροφορίες που πρέπει να έχει ο αναγνώστης για να παρακολουθήσει τα βασικά συνταγματικά ζητήματα που προκύπτουν την επαύριο της απελευθέρωσης. Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όμ. παρ., σς 140-157, όπου σε δεκαεπτά σελίδες συζητιέται συνοπτικά ολόκληρη η περίοδος από τον Απρίλη του 1941 ως τη συμφωνία της Βάρκιζας με τις σχετικές διευθετήσεις των κυβερνήσεων συνεργασίας, των εξόριστων κυβερνήσεων, της ΠΕΕΑ και της κυβέρνησης εθνικής ενότητας.

δεδομένο της κατάκτησης της χώρας, δίνει μια σπάνια ευκαιρία στους ιστορικούς (επιρρεπείς έτσι και αλλιώς στις περιοδολογήσεις) να εντοπίσουν μια σαφή “αρχή” και ένα σαφές “τέλος” στην έρευνά τους. Αυτό δε σημαίνει βέβαια πως κάτι τέτοιο συμβαίνει αυθαίρετα, ή ότι στηρίζεται μονοδιάστατα στο γεγονός της εγκατάστασης της ξένης επικυριαρχίας στη χώρα. Η επικυριαρχία αυτή δεν ήταν ένα απλό πολιτικό γεγονός. Υπήρξε μια πολύ πραγματική, πολύ βαθιά και πολύ δραματική/τραυματική τομή στο σώμα της ελληνικής κοινωνίας. Πράγματι, η κατοχική Ελλάδα πολύ σύντομα, σχεδόν αμέσως, εξελίχθηκε σε κάτι πολύ διαφορετικό σε σχέση με τη μεσοπολεμική Ελλάδα, ενώ η Ελλάδα της απελευθέρωσης, που τη διαδέχτηκε, έμοιαζε από πολλές απόψεις να επιχειρεί μια συνολική επανεκκίνηση, μετά από μια “νεκρή” περίοδο.

Δε σημαίνει επίσης πως οι μελετητές της περιόδου (και όχι μόνο) δεν έχουν επίγνωση αυτής της σκληρής περιοδολόγησης και των συνεπειών που θα μπορούσε να έχει στην έρευνα. Είναι συνειδητή η προσπάθειά τους να την εντάξουν στο ιστορικό συνεχές της χώρας στον 20ό αιώνα¹⁰, μια προσπάθεια η οποία κάποιες φορές γίνεται ρητή¹¹. Ωστόσο το ίδιο το βάθος της ανθρωπιστικής καταστροφής που συμβαίνει στην τετραετία 1941-1944, και οι ριζικές κοινωνικές και πολιτικές ανατροπές που σηματοδοτεί, πολύ φυσιολογικά τραβούν το ενδιαφέρον, στο εσωτερικό της περιόδου.

Ένα ενδιαφέρον το οποίο με τη σειρά του έχει “τυφλά” σημεία. Και ένα από τα πιο εύκολα αναγνωρίσιμα τέτοια σημεία είναι αυτό του κατοχικού κράτους, και γενικότερα του κατοχικού μηχανισμού που εγκαταστάθηκε στη χώρα μετά τον Απρίλη του 1941. Δεν είναι δύσκολο να αντιληφθεί κανείς τη σχετική σπάνη μελετών που ασχολούνται με αυτή τη θεματική¹², ούτε και τον

---

10 Πχ το τέταρτο κεφάλαιο στην επικαιροποιημένη μελέτη του Γιώργου Μαργαρίτη για τον ελληνοϊταλικό πόλεμο και την πρώτη κατοχική περίοδο. Βλ Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων... Ο Πόλεμος στην Αλβανία και η Πρώτη Περίοδος της Κατοχής*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σς 117 κε, η γενικότερη “ιστορική επισκόπηση” του Χάγκεν Φλάισερ στο έργο του για την κατεχόμενη Ελλάδα και την αντίσταση, βλ. Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, Το Βήμα Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009, τόμος Α' σς 53 κε, και το πιο περιορισμένο, η αλήθεια, πρώτο κεφάλαιο στο σχετικό έργο του Mark Mazower, βλ Mazower, Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η Εμπειρία της Κατοχής*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994 σς 37-40, για να αναφερθούμε σε ελάχιστα μόνο.

11 Ιδίως τα συνέδρια του 1984 και του 1995. Βλ. Φλάισερ, Χ., Σβορώνος, Ν. (επιμ.), *Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989 & Φλάισερ, Χάγκεν (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2003.

12 Την τελευταία δεκαετία, ωστόσο, παρατηρούμε μια ελπιδοφόρα κίνηση σε επίπεδο διπλωματικών εργασιών και διδακτορικών διατριβών. Ενδεικτικά, βλ Λυτός, Δημήτριος, *Η πολιτική των κατοχικών κυβερνήσεων στην Ελλάδα (1941-1944)*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Βόλος, 2016, <https://ir.lib.uth.gr/xmlui/bitstream/handle/11615/45402/14942.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, τελευταία προσπέλαση 25/7/2023, Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42. Το κράτος υπό ξένη κυριαρχία*, Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2023, Καραβής, Στέλιος-Περικλής, *Η Ιταλική κατοχή στην Ελλάδα (1941-1943). Η πολιτική επιβολής και καταστολής από την XI Στρατιά*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2015, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/42126>, τελευταία προσπέλαση 25/6/2023 & Νάστος, Δημοσθένης, *Αντεπανάσταση και Δοσιλογισμός: Η Πολιτική Σταδιοδρομία του Σωτηρίου Γκοτζαμάνη*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2021, https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/2/browse?type=author&order=ASC&sort_by=2&rpp=20&value=Nastos%2C+Dimosthenis+D, τελευταία προσπέλαση 25/6/2023.

ετεροκαθορισμό τους, είτε ως το γενικό πλαίσιο για να αναλυθούν τα μεγάλα γεγονότα της περιόδου, (τα οποία κατά κανόνα περιστρέφονται γύρω από την οικονομική/ανθρωπιστική καταστροφή της χώρας, την ακόλουθη κοινωνική της ριζοσπαστικοποίηση και τις πολιτικές ρήξεις στις οποίες η ριζοσπαστικοποίηση αυτή οδήγησε), είτε ως παρακολούθημά τους¹³.

***

Η παρούσα εργασία έχει ως σκοπό να αποπειραθεί να ρίξει λίγο φως (στο μέτρο του δυνατού για μια διπλωματική εργασία) στη σκοτεινή αυτή πτυχή της μελέτης της δεκαετίας του 40' και μάλιστα με έναν τρόπο που φιλοδοξεί να υπερβεί τη διαμερισματοποίηση της κατοχικής περιόδου για την οποία μιλήσαμε παραπάνω. Θέλει να δει τη συγκρότηση και την παρουσία των κυβερνήσεων συνεργασίας κατά την κατοχική περίοδο ως μία κατεξοχήν περίπτωση κυβέρνησης “εκτάκτου ανάγκης”, εντάσσοντάς τις με αυτό τον τρόπο στη μακρά σειρά ανάλογων κυβερνητικών σχημάτων που προηγούνται και έπονται της περιόδου αυτής. Ο τρόπος με τον οποίο σκοπεύει να επιχειρήσει μία τέτοια προσέγγιση είναι η σύγκριση ανάμεσα στην “συνταγματική” υπόσταση των κυβερνήσεων συνεργασίας, με ανάλογα (μη/αντι-κοινοβουλευτικά) κυβερνητικά σχήματα του Μεσοπολέμου. Ο πυρήνας της σύγκρισης αυτής (και το πραγματικό εφαλτήριο της εργασίας) είναι η αντιπαράθεση της νομοθετικής διαδικασίας των κατοχικών κυβερνήσεων με την αντίστοιχη της μεταξικής περιόδου. Το βασικό ερώτημα που τίθεται είναι αν, σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο το “συνταγματικό” (με την έννοια του “ουσιαστικού” συντάγματος¹⁴) πλαίσιο του κατοχικού κράτους αντλεί από τη μεσοπολεμική εμπειρία αυταρχικής διακυβέρνησης ή αν, σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο επηρεάζεται/καθορίζεται από τη συνθήκη της ήττας και της κατάκτησης. Με άλλα λόγια αυτό που επιχειρείται να εξεταστεί εδώ είναι αν η συγκρότηση του κατοχικού κράτους (τουλάχιστον στο ανώτερό του επίπεδο) ορίζεται απόλυτα από την κατοχική συγκυρία (είτε ως μία *suī generis* δομή είτε ως ένα εισαγόμενο από τους κατακτητές μοντέλο), ή αν πρόκειται για μια προσαρμογή, ή καλύτερα μια απόπειρα προσαρμογής της σχετικής μεσοπολεμικής εμπειρίας στις

---

13 Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα η περίπτωση των Ταγμάτων Ασφαλείας, ίσως η καλύτερα μελετημένη πτυχή του κατοχικού κράτους, ακριβώς όμως ως αντίβαρο και σε συνεχή διάλογο με το αντιστασιακό φαινόμενο. Στην ίδια λογική και τα αντίποινα των αρχών κατοχής, αλλά και η, επίσης περιορισμένη, έρευνα γύρω από τις οικονομικές εξελίξεις στην κατοχή, η οποία γίνεται υπό το φως της έννοιας του οικονομικού δωσιλογισμού. Προέκταση των παραπάνω οι μελέτες για τις διώξεις των αριστερών από το εμφυλιακό/μετεμφυλιακό κράτος, αλλά και η σκανδαλωδώς επιεικής αντιμετώπιση του δωσιλογισμού. Όλα αυτά βρίσκονται σε τροχιά γύρω από την πυρηνική θεματική της περιόδου που είναι η ανάπτυξη του μαζικού αντιστασιακού κινήματος. Ενδεικτικά βλ. Δορδανάς, Στράτος, Ν., Έλληνες Εναντίων Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην Θεσσαλονίκη 1941-1944, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2006, Μανουσάκης Βασίλειος, *Οικονομία και Πολιτική στην Ελλάδα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2014 σς 22 κε & Κουσουρή, Δημήτρης, *Δίκες των Δοσιλόγων 1944-1949. Δικαιοσύνη, Συνέχεια του Κράτους και Εθνική Μνήμη*, Πόλις, Αθήνα, 2014. Εξαιρέσεις φυσικά υπάρχουν, με κύριες τους Σπύρο Γασπαρινάτο και Πέτρο Φύτρο. Βλ. Γασπαρινάτος, Σπύρος, *Οι Ελληνικές Κατοχικές Κυβερνήσεις. Δίκες Κατοχικών Δοσιλόγων και Εγκληματιών Πολέμου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2015, Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42. ...*, όμ. παρ.

14 Βλ. Παντελής, Αντώνης Μ., *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου. Βασικές Έννοιες, Συνταγματική Ιστορία, Οργάνωση του Κράτους*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Έκδοση 2η, Αθήνα 2007, σς. 165-167.

νέες συνθήκες.

***

Εδώ, θα πρέπει να δοθούν κάποιες διευκρινίσεις. Η σημαντικότερη είναι ότι η εργασία είναι μια ιστορική και όχι μια νομική μελέτη. Δηλαδή, στόχο δεν έχει την αποτίμηση της νομιμότητας ή μη των κατοχικών (ή και των δικτατορικών) κυβερνήσεων με βάση κάποια εθνικά ή διεθνή καταστατικά κείμενα¹⁵. Αυτό που ενδιαφέρει εδώ, όπως ειπώθηκε αμέσως πιο πάνω, είναι ο τρόπος με τον οποίο το συνταγματικό/πολιτειακό παρελθόν της χώρας (είτε εντός, είτε εκτός “νομιμότητας”) αποτελεί μια πεπατημένη η οποία είναι διαθέσιμη προς χρήση την επομένη της εισόδου των γερμανικών στρατευμάτων στην Αθήνα. Και φυσικά το αν και με ποιο τρόπο γίνεται αυτή η χρήση, καθώς και τα αποτελέσματα που έχουν πάνω σε αυτή τη μεσοπολεμική τεχνογνωσία οι νέες κατοχικές συνθήκες.

Ένα ακόμα ζήτημα, στο οποίο πρέπει να γίνει ιδιαίτερη αναφορά, είναι πως η εργασία δεν εξετάζει, με συστηματικό, τουλάχιστον, τρόπο το ρόλο που έπαιξαν την περίοδο αυτή οι αυτουργοί της κατοχής, οι ξένοι κατακτητές. Η επιλογή αυτή μπορεί να ξενίζει, είναι όμως επιβεβλημένη, καθώς η φύση της εργασίας απαιτεί μια βασική οικονομία στην έκταση και το χρησιμοποιούμενο υλικό. Ο περιορισμός αυτός είναι αναγκαίος, όχι όμως και αυθαίρετος. Όσο και αν φαίνεται περίεργο, η περιορισμένη αναφορά στον καίριο ρόλο των Αρχών Κατοχής στη διαμόρφωση των συνθηκών λειτουργίας του ελληνικού κρατικού μηχανισμού, και αυτής καθαυτής της κυβέρνησης των Αθηνών, είναι μια πολύ συνειδητή επιλογή των ίδιων των πηγών (ιδίως η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως).

Όταν λέμε “συνειδητή” επιλογή εννοούμε ότι, διαβάζοντας, για παράδειγμα, τα ΦΕΚ της κατοχικής περιόδου, δίνεται η εντύπωση πως το νομοθετικό έργο που απλώνεται στις σελίδες τους εκπορεύεται από την κυβέρνηση των Αθηνών¹⁶. Η αναφορά στην παρουσία και το ρόλο των Αρχών Κατοχής είναι όσο το δυνατόν πιο περιορισμένη και πιο έμμεση γίνεται, ακόμα και στα πιο εξόφθαλμα νομοθετήματα¹⁷, σε μια προσπάθεια φιλοτέχνησης, για λογαριασμό του ελληνικού

---

15 Κατά διαβολική σύμπτωση βέβαια, η πτυχή αυτή των κυβερνήσεων συνεργασίας στην Ελλάδα ήταν που, μαζί με τα Τάγματα Ασφαλείας, τράβηξε από νωρίς το ευρύτερο ενδιαφέρον. Πχ. βλ. Γασπαρινάτος, Σπύρος, *Οι Ελληνικές Κατοχικές Κυβερνήσεις. Δίκες Κατοχικών Δοσιλόγων και Εγκληματιών Πολέμου*, όμ. παρ., Μαθιόπουλος, Βάσος Π., “Το νομικό καθεστώς των κυβερνήσεων της Κατοχής”, στο Φλάισερ, Χ., & Σβορώνος, Ν., (επιμ.), *Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα, 1989, σς. 248-257, Tenekidès, George, “La nature juridique des gouvernements institués par l'occupant en Grèce suivant la jurisprudence hellénique”, *Revue Générale de Droit International Public (R.G.D.I.P.)*, Troisième Serie, Tome XIII, Tome LI, Editions A. Pedone, Paris, 1947, σς 113-133 και φυσικά, ο άνθρωπος στον οποίο αναφέρονται όλοι οι παραπάνω, Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις της υπό Εχθρικήν Στρατιωτικήν Κατοχήν Συγκροτηθείσης Ελληνικής Κυβερνήσεως...* όμ. παρ.

16 Στην πραγματικότητα γνωρίζουμε πως η ίδια η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως υπόκειτο σε προληπτική λογοκρισία εκ μέρους των Αρχών Κατοχής. Βλ Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις της υπό Εχθρικήν Στρατιωτικήν Κατοχήν ...*, όμ. παρ., σελ 24 & Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, Αθήνα, 1947, σελ 31.

17 Από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι το Νομοθετικό Διάταγμα υπ, αριθμό 109 “Περί απαγορεύσεως

κρατικού μηχανισμού, μιας ψευδαίσθησης αυτονομίας, έναντι των επικυριάρχων του¹⁸. Μια ψευδαίσθηση καίρια για νομικούς¹⁹, προπαγανδιστικούς²⁰ και εν τέλει πολιτικούς λόγους²¹. Η εργασία, λοιπόν, σκοπεύει να εκμεταλλευτεί τον προσανατολισμό αυτό των πηγών και να τον ακολουθήσει, δίχως αυτό να σημαίνει πως πείθεται από τη φιλοτεχνούμενη από αυτές εικόνα. Ίσα ίσα, θα επιχειρήσει να χρησιμοποιήσει την αντινομία αυτή με σκοπό ακριβώς την εξέταση του τρόπου με τον οποίο οι κυβερνήσεις των Αθηνών αντιλαμβάνονται και χρησιμοποιούν το θεσμικό πλαίσιο που έχουν “κληρονομήσει” από την προπολεμική περίοδο στην προσπάθειά τους να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες.

Τέλος, δεν μπορεί να μη συζητηθεί και εδώ το ζήτημα της τομής της κατοχής. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, στους στόχους της εργασίας είναι να υπερβεί αυτό που εντοπίζει ως “διαμερισματοποίηση” της κατοχικής περιόδου. Αυτό δε σημαίνει πως δεν αναγνωρίζεται μια τέτοια τομή. Ούτε καν πως η τομή αυτή δεν είναι ριζική και δεν αλλάζει θεμελιακά το πλαίσιο της λειτουργίας του κράτους και της ζωής της κοινωνίας. Απλά, δεν είναι στεγανή. Οι προπολεμικές/προκατοχικές πραγματικότητες εισέρχονται με κεκτημένη ταχύτητα στην καθαυτή κατοχική περίοδο, και παίζουν το ρόλο τους στη διαδικασία προσαρμογής κοινωνίας και κρατικού μηχανισμού. Μια προσαρμογή συστατικό στοιχείο της οποίας είναι η προσδοκία της υπέρβασης της πολεμικής/κατοχικής συνθήκης και της επανόδου σε κάποια μορφή “κανονικότητα” της οποίας η προπολεμική εμπειρία εξακολουθούσε να καθορίζει τον ορίζοντα. Η σκληρή κατοχική

συμμετοχής Ελλήνων πολιτών εις πολεμικές εχθροπραξίας κατά των ενόπλων Γερμανικών και Ιταλικών δυνάμεων”, της 29ης/31ης Μαΐου του 1941, το οποίο αν και αναφέρεται προφανώς στη Μάχη της Κρήτης και τις επακόλουθες γερμανικές αγριότητες, υποβαθμίζει όσο μπορεί τη “διεθνή” αυτή διάσταση των διατάξεών του. Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 109, “Περί απαγορεύσεως συμμετοχής Ελλήνων πολιτών εις πολεμικές εχθροπραξίας κατά των ενόπλων Γερμανικών και Ιταλικών δυνάμεων”, ΦΕΚ/182/Α/31-5-1941.

18 Τα αντιπαραδείγματα σπάνια αλλά εντυπωσιακά. Σε δύο περιπτώσεις, το καλοκαίρι 1942 έχουμε την αυτούσια δημοσίευση (με αρκετή καθυστέρηση, ιδίως αν σκεφτεί κανείς πως σε αντίθεση με τις “ελληνικές” διατάξεις, αυτές ισχύουν από την υπογραφή τους και όχι από τη δημοσίευση στα Ελληνικά ΦΕΚ) στο δεύτερο τεύχος της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, αποφάσεων του Ιταλού πληρεξουσίου για την Ελλάδα Ghigi (στο ιταλικό πρωτότυπο και σε ελληνική μετάφραση κατά το πρότυπο της δημοσίευσης διεθνών συνθηκών ή συμβάσεων με ξένες εταιρίες) οι οποίες δεν ενδύονται καν το μανδύα της υπουργικής απόφασης κάποιου μέλους της κυβέρνησεως, αφού υπογράφονται μόνο από τον ίδιο τον Ιταλό πληρεξούσιο. Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΥΑ 16 “Περί διορισμού του λογιστού CESARE MEDICI ως επιτρόπου διαχειρίσεως των εν Ελλάδι Εμπορικών και Βιομηχανικών Επιχειρήσεων της Αμερικανικής Εταιρείας SOCOVY VACUUM OIL”, ΥΑ 17 “Περί διορισμού του Δόκτορος VINCENCO RAMANCINI ως επιτρόπου διαχειρίσεως της εταιρείας Λίμνης Κωπαΐδας”, ΥΑ 18 “Περί διορισμού μεσεγγυούχου της Εταιρείας “ANGLO GREEK MAGNESITE” Εθνικότητος Αγγλικής”, ΥΑ 19 “Περί διορισμού μεσεγγυούχου της Γαλλικής Εταιρείας “Μεταλλεία του Λαυρίου” της Εταιρείας Ελληνικά Μεταλλεία (Α.Μ.Ε.)”, ΦΕΚ 106/Β/13-6-1942 & ΥΑ 21 “Περί διορισμού μεσεγγυούχου της “Ergasteria Flotation Compagny Ltd” της Εταιρείας “Ελληνικά Μεταλλεία” Α.Μ.Ε” ΦΕΚ 132/Β/7-8-1942.

19 Πόσο καίριας σημασίας ήταν για τη νομική υπόσταση του καθεστώτος μας πληροφορεί αναλυτικότερα ο Μ. Πεσμαζόγλου. Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις της υπό Εχθρικήν Στρατιωτικήν Κατοχήν ...*, όμ. παρ., όμ. παρ.ς τρίτη έως πέμπτη μη αριθμημένες.

20 Εδώ ερχόμαστε στον πυρήνα του τρόπου με τον οποίο γίνονται αντιληπτά τα νομικά κείμενα που αποτελούν την κρίσιμη μάζα του τεκμηριωτικού υλικού. Ζητούμενο δεν αποτελεί μόνο το περιεχόμενό τους αλλά και η συμβολική/νομιμοποιητική τους λειτουργία.

21 Μιλάμε για τη διευκόλυνση των αξονικών πολιτικών στη χώρα διαμέσου της “ελληνοποίησής” τους. Ενδεικτικά βλ. Tenekidès, George, “La nature juridique des gouvernements institués par l'occupant en Grèce suivant la jurisprudence hellénique”, όμ. παρ., 127-128.

πραγματικότητα και οι ματαιώσεις που αυτή συνεπαγόταν, άφηνε την παραπάνω προσδοκία στην καλύτερη περίπτωση μετέωρη, οδηγώντας είτε στη συλλήβδην απόρριψη του προπολεμικού πλαισίου, και στην αναζήτηση νέων, αντιστασιακών/επαναστατικών δρόμων για την έξοδο από το κατοχικό πλαίσιο, είτε στη ριζοσπαστικοποίησή της, προς μια σκληρά ταξική και, εν τέλει, εμφυλιοπολεμική σύγκρουση.

***

Έχοντας ειπωθεί όλα τα παραπάνω, είναι καιρός να αφήσουμε τις μεγαλοστομίες και να τοποθετήσουμε την εργασία στις πραγματικές της διαστάσεις. Δηλαδή, να γίνει λόγος για το υλικό που χρησιμοποιεί, τον τρόπο με τον οποίο το προσεγγίζει και τη δομή που ακολουθεί. Όσον αφορά στο πρώτο, το βασικό υλικό το οποίο αξιοποιείται εδώ, είναι η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως για την περίοδο 1935-1944. Για το διάστημα αυτό έχει γίνει εκτεταμένη αποδελτίωση του εκεί δημοσιευμένου υλικού. Πιο συγκεκριμένα, έχει αποδελτιωθεί ολόκληρο το Πρώτο και το μεγαλύτερο (ολόκληρη η κατοχική περίοδος και τα έτη 1935-1937 για το Μεσοπόλεμο) μέρος του Δεύτερου Τεύχους για τα χρόνια αυτά. Για συγκεκριμένα ζητήματα (πχ ιχνηλάτηση της ιστορίας των Νομοθετικών Διαταγμάτων, των Αναγκαστικών Νόμων, της λειτουργίας του Υπουργικού Συμβουλίου, της νομοθεσίας έκτακτης ανάγκης κλπ) έχουν γίνει στοχευμένες αποδελτιώσεις που πάνε πίσω στις αρχές της δεκαετίας του 30', στη δεκαετία του 10', στο 19ο αιώνα, στις απαρχές ακόμη του ελληνικού βασιλείου. Το βασικό αυτό σώμα πλαισιώνεται με αρχειακό υλικό από το Τμήμα Κοινοβουλευτικών Αρχείων της Βιβλιοθήκης της Βουλής²², από τη Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων²³, καθώς και από το Αρχείο Δημητράτου²⁴, με στοχευμένες αποδελτιώσεις του Τύπου και φυσικά με δημοσιευμένα κείμενα της εποχής ή λίγο μεταγενέστερα, των πρωταγωνιστών ή απλών παρατηρητών.

Σχετικά με τη δευτερογενή βιβλιογραφία θα πρέπει να σημειωθούν δύο πράγματα. Το πρώτο είναι ότι μπορεί να χωριστεί σε τρεις βασικές θεματικές. Η πρώτη έχει να κάνει με τη σχετική με το Μεσοπόλεμο βιβλιογραφία. Η δεύτερη αντλεί από την εκτεταμένη βιβλιογραφία για την κατοχική περίοδο. Η τρίτη, πιο “τεχνική” αξιοποιεί νομικά εγχειρίδια σε μια προσπάθεια εξοικείωσης με τις προβληματικές και την ορολογία μιας διαφορετικής πειθαρχίας. Είναι προφανές πως στην τελευταία αυτή περίπτωση, η έμφαση θα πρέπει να δοθεί μάλλον στη λέξη “προσπάθεια” παρά στη λέξη “εξοικείωση”.

Το δεύτερο που θα πρέπει να υπογραμμιστεί σε σχέση με τη βιβλιογραφία, είναι ότι πολύ

---

22 Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στο Στάθη Κουτρουβίδη που μου έθεσε υπόψη την ύπαρξη του αρχείου και με κατηύθυνε κατά την επίσκεψή μου στη Βιβλιοθήκη της Βουλής. Επίσης στο προσωπικό της βιβλιοθήκης για την προσήνεια και τη γενναιόδωρη βοήθειά του.

23 Όπου μου δόθηκε πρόσβαση στους τόμους των πρακτικών των συνεδριάσεων του Υπουργικού Συμβουλίου. Ευχαριστίες οφείλονται στην κα Κιούση για την αμέριστη βοήθειά της.

24 Το οποίο μου έφερε σε γνώση ο Νίκος Ποταμιάνος, πράγμα για το οποίο τον ευχαριστώ θερμά.

απέχει από το να χαρακτηριστεί ως εξαντλητική. Από τη μια η φύση της εργασίας ως μιας απλής διπλωματικής, από την άλλη ο τρόπος με τον οποίο απλώνεται σε διαφορετικές περιόδους και πειθαρχίες (με τα αντίστοιχα βιβλιογραφικά τους σώματα), κάνει μοιραία την ύπαρξη μεγάλων βιβλιογραφικών κενών, για την κάλυψη των οποίων δε υφίσταται ελπίδα, τουλάχιστον στην παρούσα φάση. Την κατάσταση μετριάζει κάπως το περιορισμένο, σχετικά, ιστοριογραφικό και νομικό ενδιαφέρον για τις κατοχικές κυβερνήσεις, για το οποίο μιλήσαμε παραπάνω, χωρίς ωστόσο αυτό να λύνει το πρόβλημα. Αυτό που μένει να μετρηθεί είναι ο βαθμός στον οποίο τα κενά αυτά επηρεάζουν την αρτιότητά της μελέτης.

***

Τώρα, αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζονται εδώ οι παραπάνω πηγές, το βασικό που θα πρέπει να έχουμε υπόψη είναι ο διαρκώς φευγαλέος χαρακτήρας του βασικού ερωτήματος της εργασίας, της νομοθετικής διαδικασίας στο μη/αντι-κοινοβουλευτικό πλαίσιο της κατοχικής και της μεσοπολεμικής (μεταξικής κυρίως, αλλά όχι μόνο) περιόδου. Αυτό που υπονοείται εδώ είναι ότι, ενώ στο κοινοβουλευτικό πλαίσιο η παραπάνω διαδικασία είναι σαφώς ορισμένη και εύκολα ανιχνεύσιμη, στις περιόδους έκλειψης του κοινοβουλίου κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Τα σχετικά κείμενα, δηλαδή τα άρθρα του Συντάγματος (συνήθως αυτά που διασφαλίζουν τις ατομικές και πολιτικές ελευθερίες των πολιτών) και ο Κανονισμός της Βουλής τα οποία αποτελούν τα κύρια θύματα αυταρχικών, σε πολιτειακό επίπεδο, εξελίξεων, δεν αντικαθίστανται από ανάλογης έκτασης και λεπτομέρειας ρυθμίσεις. Αντίθετα, το ισχύον τέτοιου είδους ρυθμιστικό πλαίσιο, του οποίου βασική δουλειά είναι να δηλώσει πως η νομοθετική αρμοδιότητα μεταβιβάζεται στην κυβέρνηση, αφήνει πάρα πολλά στην γκρίζα ζώνη του έθους της λειτουργίας της κρατικής μηχανής και συγκεκριμένα του Υπουργικού Συμβουλίου. Μιας λειτουργίας η οποία μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο μπορεί κάπως να ιχνηλατηθεί μέσα από διαδοχικούς σχετικούς νόμους, κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει για την πριν τον πόλεμο περίοδο (τουλάχιστον η εργασία δεν έχει καταφέρει να εντοπίσει αντίστοιχους νόμους)²⁵.

Η αδυναμία εντοπισμού στα ΦΕΚ μιας αναλυτικής περιγραφής της λειτουργίας του Υπουργικού Συμβουλίου, και ιδιαίτερα της σχέσης του με τη νομοθετική διαδικασία (έτσι ώστε να μπορέσει να υπάρξει μια άμεση σύγκριση ανάμεσα στη μεταξική και την κατοχική περίοδο), οδήγησε την εργασία στην αναζήτηση λύσεων σε δύο κατευθύνσεις. Η πρώτη έχει να κάνει με τη διαφοροποίηση του υλικού. Την αναζήτηση πληροφοριών σε άλλες πηγές. Ο τύπος και τα απομνημονεύματα των κατοχικών πρωθυπουργών, αλλά και το ημερολόγιο του Μεταξά, υπήρξαν

---

25 Ενδεικτικά βλέπε την ιστοσελίδα *Ραπτάρης* στα ερωτήματα “Συνταγματική Εξουσία”/ “Εκτελεστική Εξουσία”/ “Θέμα α: Υπουργικό Συμβούλιο ... κλπ”. Βλ. Ιστοσελίδα, *Ραπτάρης*, <https://raptarchis.gov.gr/thema/tree-1-1/ektelestiki-exoysia/thema-a-ypoyrgiko-symvoylio-organosi-ypoyrgeion-kyvernitikes-epitropes/> τελευταία προσπέλαση 11/12/2023.

προφανείς επιλογές, με περιορισμένη απόδοση όμως, όχι μόνο λόγω της αδυναμίας εκτέλεσης μιας εξαντλητικής αποδελτίωσης εφημερίδων, αλλά και λόγω του ότι στη λειτουργία του Υπουργικού Συμβουλίου, πολλά, που θεωρούνται δεδομένα, δεν καταγράφονται, αλλά εννοούνται.

Μια άλλη, πιο δύσκολα προσβάσιμη, αλλά πολλά υποσχόμενη περίπτωση ήταν φυσικά τα αρχεία του ίδιου του Υπουργικού Συμβουλίου, στα οποία εν τέλει μπόρεσε (αν και αρκετά αργά στην πορεία της έρευνας) να υπάρξει πρόσβαση μέσα από το Τμήμα Κοινοβουλευτικών Αρχείων της Βιβλιοθήκης της Βουλής (όπου έχει εντοπιστεί μια σειρά από φακέλους του αρχείου της Γραμματείας του Υπουργικού Συμβουλίου, η οποία καλύπτει αποσπασματικά την περίοδο από τα τέλη του 19ου αιώνα, μέχρι και τη δεκαετία του 70') αλλά και τη Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων, όπου φυλάσσονται (πάλι σε μη πλήρη σειρά) τα βιβλία των Πρακτικών Πράξεων και Αποφάσεων του Υπουργικού Συμβουλίου. Ο συνδυασμός των δύο αρχείων (καθώς από τους φακέλους του πρώτου λείπει η κατοχή, ενώ από τους τόμους του δεύτερου λείπει η μεταξική περίοδος) καλύπτει όλη τη δεκαετία 35-45, και όπως είναι φυσικό οι ελπίδες για την οριστική λύση του μυστηρίου της νομοθετικής λειτουργίας του Υπουργικού Συμβουλίου αναπτερώθηκαν. Ωστόσο, αν και φωτίστηκαν σημαντικές πτυχές του (ιδίως σε σχέση με το μεσοπόλεμο), και πάλι δεν μπορούμε να πούμε ότι δίνεται μια σαφής και οριστική απάντηση, μια και πάλι, οι ρουτίνες της λειτουργίας του Υπουργικού Συμβουλίου συσκοτίζουν τα πράγματα. Φυσικά, πρέπει εδώ να υπογραμμιστεί εκ νέου ο ύστερος χρόνος κατά τον οποίο το υλικό αυτό εντάχθηκε στην έρευνα και ο ως εκ τούτου πλημμελής και βιαστικός χαρακτήρας της εξέτασής του.

Η δεύτερη (και, για το μεγαλύτερο κομμάτι της έρευνας, μοναδική) κατεύθυνση η οποία ακολουθείται σε σχέση με το υλικό (παλιό και νέο) έχει να κάνει με τη διαφοροποίηση της προσέγγισης σε σχέση με αυτό. Δηλαδή, στο βαθμό που τα σχετικά με τη νομοθετική διαδικασία κείμενα (νομικά και άλλα) που δημοσιεύονται στα ΦΕΚ, ή βρίσκονται αλλού, δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικά, η εργασία παύει να ασχολείται μόνο με το περιεχόμενό τους και ψάχνει πληροφορίες και αλλού. Και συγκεκριμένα στη μορφή τους. Η επιλογή αυτή βασίζεται στο γεγονός πως τα πάσης φύσεως νομικά κείμενα, από την Εφημερίδα της Κυβέρνησης ως σύνολο, μέχρι την τελευταία αστυνομική διαταγή που δημοσιεύεται σε αυτή, δίνουν με τη μορφή τους μια σειρά από κωδικοποιημένες πληροφορίες η λειτουργία των οποίων είναι να τα τοποθετήσουν εντός του νομικού οικοδομήματος του κράτους²⁶. Αν διαβαστεί ανάποδα, η μορφή αυτή δίνει πληροφορίες για την πολιτειακή συγκρότησή του, και σε περιόδους ανακατατάξεων, με τις αλλαγές και ιδίως τις τυχόν αναντιστοιχίες στη χρήση τους, για το είδος των πολιτειακών μεταβολών που συντελούνται.

Φυσικά, μια τέτοια προσέγγιση δεν μπορεί παρά, ψηλαφώντας τα εξωτερικά

---

26 Πχ βλ Παπαχρίστου, Θανάσης Κ., *Κοινωνιολογία του δικαίου*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτινή 1999, σς 10-12, 15-19 & 65-68.

χαρακτηριστικά του ζητήματος της νομοθετικής διαδικασίας, να προχωρήσει σε προσωρινές υποθέσεις. Και δυστυχώς, όπως είπαμε παραπάνω, η πρόσβαση στο αρχειακό υλικό του Υπουργικού Συμβουλίου, δεν ανέτρεψε αποφασιστικά αυτή την πραγματικότητα. Το ζήτημα εξακολουθεί να ξεγλιστρά από τα χέρια μας. Ωστόσο η παραπάνω προσέγγιση των πηγών αποδείχθηκε παραγωγική στην ανάδειξη του τρόπου με τον οποίο οι θεσμικές επιλογές των κατοχικών κυβερνήσεων συνομιλούν ενεργά με τη μεσοπολεμική εμπειρία. Στον τρόπο, εν τέλει που οι πολιτικές ελίτ της χώρας αντιλαμβάνονται το ρόλο και την υπόσταση του κράτους.

***

Όλα τα παραπάνω οργανώνονται σε τέσσερα κεφάλαια με, κατά βάση θεματικό προσανατολισμό και “σπονδυλωτή” δομή. Αυτό πρακτικά σημαίνει πως η χρονική αλληλουχία των γεγονότων δεν αποτελεί τον πρωταρχικό άξονα δόμησης του υλικού και της εργασίας εν γένει (αν και η επιλογή αυτή τυχαίνει να γίνεται εντελώς προφανής μόνο στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο)²⁷. Όπως και να 'χει το πρώτο κεφάλαιο ασχολείται με τις ραγδαίες εξελίξεις του Απρίλη του 1941. Τη γερμανική εισβολή, την ήττα, την κατάρρευση και κυρίως τη συνθηκολόγηση των ελληνικών στρατευμάτων που πολεμούσαν στο αλβανικό μέτωπο ενάντια στους Ιταλούς. Η συνθηκολόγηση θεωρείται κρίσιμης σημασίας για τις περαιτέρω εξελίξεις, καθώς αξιολογείται ως ο πρωταρχικό “οδικός χάρτης” της συνεργασίας, και την ίδια στιγμή το προφανές θεμέλιο πάνω στο οποίο επρόκειτο να στήσει το υπό συγκρότηση καθεστώς το νομιμοποιητικό του αφήγημα. Θεμέλιο όμως που ήταν ασταθές και αμφίσημο και το κυριότερο, ανοιχτό προς διεκδίκηση και χρήση και από τους αντιπάλους του.

Το επόμενο κεφάλαιο ασχολείται με τη βασική θεσμική “αρχιτεκτονική” της Ελληνικής Πολιτείας σε επίπεδο κορυφής, με έμφαση αφενός στον τρόπο με τον οποίο προσπαθεί να διαχειριστεί την αντιφατική σχέση της με το θεσμικό παρελθόν της χώρας, αφετέρου στην αναζήτηση ενός λειτουργικού *modus vivendi* με τους κατακτητές της χώρας. Η προσέγγιση είναι όσο πιο αφαιρετική γίνεται, εμπλέκει το σχολιασμό λίγων κειμένων (με κύρια την Προκήρυξη του Γ. Τσολάκογλου της 29ης Απριλίου του 1941 και το Νομοθετικό Διάταγμα υπ' αριθμό 1 της 3ής Απριλίου/2ας Μαΐου 1941) και επικεντρώνει σε αυτό που αντιλαμβάνεται ως τους δύο θεμελιακούς άξονες λειτουργίας του καθεστώτος που μπορούν να συνοψιστούν στους εξής δύο: α) τη θεσμική “απόκρυψη” της κατοχής και β) την επένδυση του καθεστώτος με μια τερατώδη τυπική

---

²⁷ Φυσικά, όπως συνήθως συμβαίνει, αυτό που κρύβεται στο υπόστρωμα της δήλωσης αυτής είναι μια μεταβολή στη δομή της εργασίας κατά τη διάρκεια της συγγραφής, της. Στον αρχικό σχεδιασμό η μη χρονολογική διευθέτηση του θέματος εκφραζόταν σαφώς στην οργάνωση του υλικού σε δύο μέρη, ένα για την Κατοχή (που ερχόταν πρώτο) και ένα για το Μεσοπόλεμο που ακολουθούσε. Η έκταση που πήρε το πρώτο (πρακτικά το σύνολο περίπου της έκτασης που είχε προϋπολογιστεί για την εργασία) μέρος οδήγησε στην απόφαση το μέρος αυτό να αποτελέσει την όλη εργασία, τα υποκεφάλαιά του να αποτελέσουν τα καθαυτό της κεφάλαια και να απορροφήσει στο μέτρο του δυνατού το υλικό και τη δουλειά που είχε στο μεταξύ γίνει για τη μεσοπολεμική περίοδο. Ο βαθμός επιτυχίας της προσαρμογής αυτής βεβαίως ελέγχεται.

αρμοδιότητα, μια ψευδαίσθηση παντοδυναμίας. Δύο άξονες που συντονίζονται στην μετατροπή του καθεστώτος σε οργανικό μηχανισμό της κατοχικής εξουσίας, μια και οι αξονικές πολιτικές περνάνε ως εγχώρια νομοθεσία, νομοθεσία η οποία δε (θα μπορούσε να) γνωρίζει εσωτερικό θεσμικό έλεγχο.

Το τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζει και σχολιάζει την υπόθεση του “Μαιευτηρίου Μαρίκα Ηλιάδη”, η οποία εκδικάστηκε στο Συμβούλιο της Επικρατείας τον Ιανουάριο του 1942. Πρόκειται για μια δίκη η οποία εξελίσσεται, πέρα από κάθε πρόβλεψη, σε μια συνολική επανεκτίμηση ούτε λίγο ούτε πολύ της ίδιας της νομικής υπόστασης της κυβέρνησης Τσολάκογλου και, όπως είναι επόμενο, της νομιμοποιητικής βάσης της λειτουργίας της. Σε εμάς σήμερα δίνει μια εξαιρετική ευκαιρία να ελέγξουμε τις υποθέσεις και το σχολιασμό του προηγούμενου κεφαλαίου και ένα σπάνιο παράδειγμα “θεσμικού” ελέγχου του κράτους με τις θεωρητικές του δυνατότητες και τα πρακτικά του όρια.

Τέλος, στο τέταρτο κεφάλαιο το ενδιαφέρον εστιάζει στην επιμέρους πτυχή της νομοθετικής διαδικασίας της Ελληνικής Πολιτείας. Το ενδιαφέρον εδώ εντοπίζεται στον έλεγχο δύο διακριτών, αλλά στενά διαπλεκόμενων ζητημάτων. Το ένα αφορά το ξεκαθάρισμα του πώς τελικά νομοθετεί το κατοχικό καθεστώς και το άλλο είναι σε ποιο βαθμό και με ποιο τρόπο η διαδικασία νομοθέτησης αντλεί από την προκατοχική/προπολεμική/προδικτατορική ακόμα τεχνογνωσία. Πέρα από το βαθμό επιτυχίας στην επίτευξη αυτών των ρητά διακηρυγμένων στόχων (έχει ήδη γίνει αναφορά, παραπάνω, στις σχετικές δυσκολίες που αντιμετώπισε η εργασία), στο κεφάλαιο αυτό εξειδικεύονται και συγκεκριμενοποιούνται ζητήματα που με πιο αφηρημένο τρόπο συζητούνται στο δεύτερο κεφάλαιο.

Κλείνοντας αυτή την εισαγωγή, οφείλουμε να επισημάνουμε τον μη τελεσίδικο (αν τελεσίδικη οτιδήποτε στην έρευνα) χαρακτήρα των διαπιστώσεων του συμπερασματικού κεφαλαίου. Ενόσ κεφαλαίου που έτσι κι αλλιώς (όχι αθώα) κινείται περισσότερο στη λογική της σύνοψης όσων προηγούνται. Ο χαρακτήρας και η έκταση της εργασίας, με τους περιορισμούς στην τεκμηρίωση και τη βιβλιογραφία που συνεπάγεται (και που συζητούνται πιο πάνω) δε θα επέτρεπε έναν τέτοιο ισχυρισμό. Ταιριάζει περισσότερο να γίνουν αντιληπτές ως αφορμές για σκέψεις και προβληματισμό (πχ γύρω από τη δεκαετία του 40', τη φύση του σύγχρονου κρατικού φαινομένου, τη θέση του νομικού οικοδομήματος σε σχέση με την πολιτική εξουσία κλπ.) ή, ακόμα καλύτερα αφητηρίες για νέες υποθέσεις εργασίας. Ίδωμεν.

Το χρονικό της συνθηκολόγησης και οι εκδοχές της επόμενης μέρας.

Τα ξημερώματα της 6ης Απριλίου του 1941, τα γερμανικά στρατεύματα ξεκινούν την, από καιρό αναμενόμενη, επέμβασή τους στο βαλκανικό θέατρο επιχειρήσεων, με την εισβολή τους στη Γιουγκοσλαβία και την Ελλάδα. Είχε προηγηθεί ένα δεκαήμερο δραματικών διπλωματικών εξελίξεων και ανατροπών, με επίκεντρο το Βελιγράδι, το οποίο μέσα σε λιγότερο από σαρανταοκτώ ώρες βρέθηκε, από μέλος του Άξονα, σύμμαχος της Ελλάδας και της Βρετανικής Αυτοκρατορίας²⁸. Την όποια αισιοδοξία δημιούργησε η συμμαχία αυτή της τελευταίας στιγμής, εξανέμισε το τελευταίο επιτυχημένο blitzkrieg του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου²⁹.

Η γερμανική επίθεση αποδείχθηκε ακαταμάχητη και μέσα σε τρεις εβδομάδες είχε σαν αποτέλεσμα την κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας, και την κατάληψη της (ηπειρωτικής) Ελλάδας. Η Θεσσαλονίκη πέφτει στις 9 Απριλίου, οδηγώντας στην αποκοπή, και τη συνθηκολόγηση των δυνάμεων που πολεμούσαν στην ελληνοβουλγαρική μεθόριο³⁰. Μέσα στο επόμενο δεκαήμερο τα γερμανικά στρατεύματα, υπό ισχυρή αεροπορική κάλυψη, προελαύνουν ταχύτατα στον ηπειρωτικό κορμό της χώρας, προλαβαίνοντας και ανατρέποντας όλες τις απόπειρες συγκρότησης κάποιου είδους αμυντικής γραμμής από την πλευρά των αμυνομένων ελληνικών και κοινοπολιτειακών δυνάμεων³¹. Το σημαντικότερο, ωστόσο, είναι πως, κινούμενα δυτικά, βρέθηκαν στα νώτα της μεγάλης μάζας του ελληνικού στρατού, που δεν είχε προλάβει να υποχωρήσει από τα αλβανικά

28 Για τα δραματικά αυτά διπλωματικά γεγονότα του τέλους του Μάρτη του 1941, αλλά και το βαθύτερο γεωπολιτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο παίρνουν μορφή βλ., Bakić, Dragan, “The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy”, στο, *Balkanica. Annual of the Institute for Balcan Studies*, Serbian Academy of Sciences and Arts, vol. XLIII, Belgrade, 2012, σς 203 κε, ιδίως 211-213 & 214-217.

29 Βλ. Mazower, Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*. ..., όμ. παρ., σς. 28 & 42, Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα*. ..., όμ. παρ., σελ. 85, Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...* *Ο Πόλεμος στην Αλβανία* ..., όμ. παρ., σς. 87-88, Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945. Η μετάβαση από τον αλλητρωτισμό στην αυτόνομη παρεμβατικότητα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο, 2020, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/48658> τελευταία προσπέλαση, 23/5/2023. σς 105 κε, Γρηγοριάδης, Νεοκ., Σόλων, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, Ειδική έκδοση για την Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Αθήνα, 2011, τόμος Ιος, σς 27 κε, Stockings, Craig & Hancock Eleanor, *Swastika over the Acropolis. Re-interpreting the Nazi Invasion of Greece in World War II*, Brill, Leiden-Boston, 2013, σελ. 69, Evans, Richard J., *The Third Reich at War*, The Penguin Press, New York, 2009, σς. 182-183. Ακόμα βλ Woodhouse, C. M., *Το Μήλο της Έριδος. Η Ελληνική Αντίσταση και η Πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, Το Βήμα βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2009, σς. 31-32. Ενδιαφέρον επίσης έχει και η σχετική μαρτυρία του Γεωργίου Τσολάκογλου. Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς, 63-64 & 69-70, Αντιπαράβαλε την αντίστοιχη του Αλέξανδρου Παπάγου στο Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο Πόλεμος της Ελλάδος 1940-1941*, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν, Αθήνα, 1995, σς. 376 κε. Επίσης βλ την κριτική του Δημητρίου Καθενιώτη στο Καθενιώτης Δημ., *Αι Κυριότεραι Στρατηγικαί Φάσεις του Πολέμου 1940-41. Μελέτη Επιτελική, Φίλιππος Μακεδών*, Αθήνα, 1946, σς. 150-151 & 152 κε. Τέλος, για μια εικόνα του αντικτυπου που τα “μεγάλα” αυτά γεγονότα έχουν στο “μικρό” επίπεδο βλ. Μπεράτης, Γιάννης, *Το Πλατύ Ποτάμι*, Ερμής, Αθήνα 2002, σελ. 315.

30 Βλ. Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο Πόλεμος της Ελλάδος 1940-1941*, όμ. παρ. σς., 411-414.

31 Από τις αρχές Μαρτίου του 1941 αποβιβάζεται στην Αθήνα και αρχίζει να καταλαμβάνει θέσεις άμυνας στη Δυτική Μακεδονία, στη γραμμή Βερμίου Ολύμπου εκστρατευτικό σώμα προερχόμενο από τις βρετανικές και κοινοπολιτειακές δυνάμεις που μάχονταν στο μέτωπο της Βόρειας Αφρικής. Βλ Stockings, Craig & Hancock Eleanor, *Swastika over the Acropolis*, όμ. παρ., σς 1 & 92 κε, & Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο Πόλεμος της Ελλάδος 1940-1941*, όμ. παρ. σς. 387-388.

βουνά. Η τύχη 250.000-300.000 ανθρώπων που την αποτελούσαν διαγραφόταν δυσοίωνη και έριχνε το δικό της ιδιαίτερο βάρος σε μια έτσι κι αλλιώς απελπιστική κατάσταση³².

***

Η σκιά της γερμανικής απειλής έχει τη δική της προϊστορία, η οποία πάει πίσω αρκετές εβδομάδες πριν την 6η Απριλίου. Στην πραγματικότητα, βαραίνει στον ορίζοντα πριν ακόμα από την ιταλική εισβολή της 28ης του προηγούμενου Οκτώβρη, καθώς η ανάγκη να κρατηθεί η χώρα μακριά από κάθε προστριβή με την (πολιτικοστρατιωτικά ακαταμάχητη και οικονομικά απαραίτητη) Γερμανία, και ο τρόπος με τον οποίο θα επιτευχθεί ο παραπάνω στόχος, αποτελεί έναν από τους καθοριστικούς παράγοντες που λαμβάνονται υπόψη στη λήψη των σημαντικών αποφάσεων αυτής της περιόδου³³. Βρίσκεται στο υπόβαθρο της πολιτικής του Μεταξά, σε σχέση με το βαθμό εμπλοκής της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, ήδη από το ξέσπασμα του ελληνοϊταλικού πολέμου, σε μια δύσκολη ισορροπία ανάμεσα στη δεδομένη σύμπλευση της χώρας με το Ηνωμένο Βασίλειο και την επιτακτική ανάγκη να κρατά όσο το δυνατόν μεγαλύτερη απόσταση από τον πόλεμο που το τελευταίο διεξάγει ενάντια στη Γερμανία. Ιδιαίτερα, με δεδομένη την εμφανή αδυναμία των Άγγλων να διαθέσουν επαρκείς πόρους για να καλύψουν στρατιωτικά τη χώρα. Με την είσοδο του 1941 και την προϊούσα αποτελμάτωση που έφερε στο αλβανικό μέτωπο, η γερμανική απειλή άρχισε να βγαίνει ολοένα και περισσότερο στην επιφάνεια³⁴.

32 Για ένα συνοπτικό σχολιασμό της γερμανικής εισβολής βλ. Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ. σς. 91-95. Για τα τεκταινόμενα στο αλβανικό μέτωπο σε αυτή τη φάση βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ. σς 64 κε. Μια πιο βιοματική απεικόνιση της κατάρρευσης του αλβανικού μετώπου βλ. Μπεράτη, Γιάννη, *Το Πλατό Ποτάμι*, όμ. παρ., σς 313 κε.

33 Πχ βλ. Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο Πόλεμος της Ελλάδος 1940-1941*, όμ. παρ. σς., 106-107 & 354 κε. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η εκδοχή του Γ. Τσολάκογλου για το βάρος της γερμανικής απειλής στο ηθικό του στρατού και ιδιαίτερα του σώματος των αξιωματικών στην αναλυτική εξιστόρησή του της τελευταίας φάσης του πολέμου, υπό το φως φυσικά της δικαιολόγησης των μετέπειτα γεγονότων. Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς 56-60 & 89 κε. Επίσης για μια εκδοχή του αυξανόμενου βάρους του γερμανικού παράγοντα στις εσωτερικές διαιρέσεις της στρατιωτικής και πολιτικής ηγεσίας του μεταξικού καθεστώτος ήδη πριν από το ξέσπασμα του πολέμου βλ. Ανδρικόπουλος, Γιάννης, “Η πολιτική της συνθηκολόγησης και η κατάρρευση του μετώπου, Απρίλιος 1941”, στο Φλάισερ, Χ., Σβορώνος Ν., *Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σς. 185-189 & Ανδρικόπουλος, Γιάννης, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (στρατός και πολιτική). Με 18 ανέκδοτα έγγραφα της Βρετανικής, Γερμανικής, και Αμερικανικής πρεσβείας*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης, Αθήνα, 1977, σς 32 κε. Αντιπαράβαλε με Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, όμ. παρ. σς 80-83. Επίσης βλ. Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ. σς 97 κε, Νάστος, Δημοσθένης, *Αντεπανάσταση και Δοσιλογισμός...*, όμ. παρ. σελ 161-162. Αλλά και Rodogno, Davide, “Το «Spacio Vitale» του φασισμού και η είσοδος της Ιταλίας στον πόλεμο” στο Χατζηωσήφ, Χρήστος & Παπαστράτης, Προκόπης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Βιβλιόραμα, τ. Γ1, Αθήνα, 2007, σελ. 51, όπως και Kershaw, Ian, *Μοιραίες Επιλογές. Δέκα αποφάσεις που άλλαξαν τον κόσμο. 1940-1941*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2008, σελ. 194, καθώς η δεσπόζουσα θέση της Γερμανίας, πριν από την Αθήνα, σκίαζε τη Ρώμη. Επίσης, βλ. Βρανάς, Φαίδων (επιμ.), *Ιωάννης Μεταξάς. Το προσωπικό του ημερολόγιο. 1933-1941. Η Τετάρτη Αυγούστου, ο πόλεμος 1940-1941*, Ίκαρος, Αθήνα, 1960, σς 483-4 υποσημείωση 2 & 530, κε.

34 Πχ βλ. Woodhouse, C. M., *Το Μήλο της Έριδος*, όμ. παρ., σς. 30-31 & Βρανάς, Φαίδων (επιμ.), *Ιωάννης Μεταξάς. Το προσωπικό του ημερολόγιο. 1933-1941*, όμ. παρ., σς 484, 505, 532, 534, 536, 550, 555, 558, 559, 560, 561 κτλ και Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ. σς 101 κε. Επίσης, βλ. Stockings, Craig & Hancock Eleanor, *Swastika over the Acropolis*, όμ. παρ., σελ. 44 & Βόγλης, Πολυμέρης, *Η Ελληνική Κοινωνία στην Κατοχή*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010, σελ. 34. Τέλος, Σπηλιωτοπούλου, Μαρία, Παπαστράτης, Προκόπης, (σύνταξη), *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του Βρετανικού*

Μετά τα μέσα Φεβρουαρίου, οπότε αποτυγχάνουν οι τελευταίες σημαντικές προσπάθειες του ελληνικού στρατού να εξασφαλίσει την αποφασιστική νίκη στο πεδίο της μάχης³⁵ (και να πετύχει έτσι την κατά το δυνατόν απομόνωση του ελληνοϊταλικού από το ευρύτερο δράμα του ευρωπαϊκού πολέμου³⁶), η απειλή αυτή μετατρέπεται στον κεντρικό παράγοντα γύρω από τον οποίο περιστρέφονται όλες οι αποφάσεις και οι σχεδιασμοί των ηγεσιών των εμπλεκομένων μερών³⁷. Στο πλαίσιο αυτό αποφασίζεται, επιτέλους, από την (υπό νέο πρωθυπουργό, μετά το θάνατο του Μεταξά στα τέλη Ιανουαρίου) ελληνική ηγεσία να δεχθεί την ανεπαρκή βρετανική βοήθεια, με τη μορφή ενός μικρού εκστρατευτικού σώματος που θα μεταστάθμευε στη χώρα από το μέτωπο της Βόρειας Αφρικής³⁸. Η επίδρασή της ωστόσο, δεν περιορίζεται στα πρωθυπουργικά γραφεία και στις αίθουσες σχεδιασμού των πολεμικών επιχειρήσεων. Στην ελληνική περίπτωση, και ιδιαίτερα στην περίπτωση του ελληνικού στρατού, η προοπτική της γερμανικής εμπλοκής/εισβολής, και κυρίως το ερώτημα αν και πώς θα αντιδράσει η εμπόλεμη χώρα απέναντί της, διαπερνά κάθετα τις τάξεις του, κάνοντας την απόφαση για το δεύτερο “Όχι” (την ένοπλη αντίσταση της Ελλάδας, και στο Γερμανό εισβολέα) λιγότερο αυτονόητη από όσο η πολιτική και στρατιωτική ηγεσία της χώρας ήθελε να παρουσιάζει, και, ίσως, από όσο εμείς σήμερα βαυκαλιζόμαστε να πιστεύουμε³⁹.

***

Υπουργείου των Εξωτερικών, Foreign Office 371, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 2002, σς. 145-146, 150-151.

- 35 Βλ. Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ., σς. 74-80 & 81-84, Βόγλης, Πολυμέρης, *Η Ελληνική Κοινωνία στην Κατοχή*, όμ. παρ., σελ. 34 & Stockings, Craig & Hancock Eleanor, *Swastika over the Acropolis*, όμ. παρ., σελ. 45-47.
- 36 Βλ. Βρανάς, Φαίδων (επιμ.), *Ιωάννης Μεταξάς. Το προσωπικό του ημερολόγιο. 1933-1941*, όμ. παρ., σς 540, 541 & Stockings, Craig & Hancock Eleanor, *Swastika over the Acropolis*, όμ. παρ., σελ. 50.
- 37 Τόσο των Ελλήνων και των Βρετανών, όσο και των Ιταλών, που αντιδρούν με την αγωνιώδη “εαρινή επίθεση” το Μάρτη, σε μια δική τους προσπάθεια να προκαταβάλουν τις εξελίξεις. Για μια συνοπτική περιγραφή βλ. Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ., σς. 84-86 & Stockings, Craig & Hancock Eleanor, *Swastika over the Acropolis*, όμ. παρ., σελ 69, αλλά και από την ιταλική σκοπιά βλ. Sadkovich, James J., “The Italo-Greek War in Context: Italian Priorities and Axis Diplomacy”, in the *Journal of Contemporary History*, Vol. 28, No. 3, (Jul., 1993), pp. 439-464. Τέλος, χαρακτηριστική του κλίματος στην Ελλάδα, στην τελευταία φάση πριν την αναμενόμενη πια γερμανική εισβολή είναι η “Ανοιχτή επιστολή” (sic) του Γεωργίου Βλάχου προς τον Χίτλερ, την οποία δημοσιεύει στις 8 Μαρτίου στην εφημερίδα του την *Καθημερινή*. Βλ. Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ. σς 105-106.
- 38 Βλ. Stockings, Craig & Hancock Eleanor, *Swastika over the Acropolis*, όμ. παρ., σς 46 & 51-61 και Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ., σς 99-101 & Βόγλης, Πολυμέρης, *Η Ελληνική Κοινωνία στην Κατοχή*, όμ. παρ., σς 34-35.
- 39 Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η επιμονή του Τσολάκογλου, στα “Απομνημονεύματά” του (υπό το φως φυσικά των μεταπολεμικών κατηγοριών), στο ζήτημα της “στεγανοποίηση” των υπό αυτόν δυνάμεων (πρακτικά το Γ΄ Σώμα Στρατού που επιχειρούσε χονδρικά στον τομέα της Κορυτσάς) απέναντι στη διαβρωτική επιρροή των φημών γύρω από μια επικείμενη γερμανική εισβολή, ήδη από το Φεβρουάριο του 1941. Ιδιαίτερα επιμένει στις συνέπειες που τα μέτρα αυτά είχαν στη μεταγενέστερη καλή (όπως ο ίδιος υποστηρίζει) πολεμική απόδοση τμημάτων του Γ΄ Σώματος Στρατού απέναντι τόσο σε ιταλικά, όσο και σε γερμανικά τμήματα. Αντιπαραβάλλει την εικόνα κατάρρευσης των δύο άλλων Σωμάτων Στρατού μετά την 6η Απριλίου (την οποία αποδίδει σε αυτήν ακριβώς την επίδραση), ενώ “τεκμηριώνει” την ξεκάθαρη σύνταξή του με την απόφαση της ηγεσίας για συνέχιση του αγώνα και ενάντια στους Γερμανούς. Και όλα αυτά με φόντο την γενικευμένη τάση τόσο σε αξιωματικούς όσο και σε απλούς οπλίτες, να είναι απρόθυμοι να πολεμήσουν ενάντια στους Γερμανούς. Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς. 54 κε ιδίως 56-60, 84, 85-86, 89 κε, 95, 109, 122 κα. Παράβαλε Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ. σς 93-97 και Sadkovich, James J., “The Italo-Greek War in Context...” όμ. παρ., σελ 448.

Στη φάση της κατάρρευσης του μετώπου πια, στα μέσα Απριλίου του 1941, το δράμα της υποχώρησης του στρατού από τα αλβανικά βουνά, υπό το φάσμα της περικύκλωσης και της αιχμαλωσίας, μετατρέπει το παραπάνω ερώτημα σε υπαρξιακό (τόσο σε συλλογικό, όσο και σε ατομικό επίπεδο), και πυροδοτεί την βαθιά κρίση νομιμοποίησης των ηγετικών κοινωνικών και πολιτικών στρωμάτων της χώρας, που θα σημαδέψει ολόκληρη την ερχόμενη δεκαετία. Κρίση η οποία θα αναδείξει για πρώτη φορά, τόσο τις ρηγματώσεις που υπήρχαν στο εσωτερικό των στρωμάτων αυτών, όσο και τα χάσματα που τα χώριζαν από τον πληθυσμό στην ηγεσία του οποίου μέχρι τότε βρίσκονταν⁴⁰.

Με τους Γερμανούς να προωθούνται μετά την 9η Απριλίου (ημέρα εισόδου τους στη Θεσσαλονίκη και συνθηκολόγησης των δυνάμεων του Τμήματος Στρατιάς Ανατολικής Μακεδονίας, που μάχονταν στα οχυρά της “Γραμμής Μεταξά”), μέσω του Μοναστηρίου προς τη Φλώρινα και την Καστοριά, και στη συνέχεια προς Κοζάνη και Μέτσοβο, οι ελληνικές δυνάμεις που εξακολουθούν να βρίσκονται βαθιά στο αλβανικό έδαφος, και των οποίων η γενική απαγκίστρωση δεν επρόκειτο να διαταχθεί ρητά πριν τις 12 του μηνός⁴¹, είναι στην πραγματικότητα ξεγραμμένες από στρατιωτικής άποψης⁴². Χωρίς αυτές είναι ξεγραμμένη και οποιαδήποτε προοπτική συγκρότησης βιώσιμου μετώπου άμυνας στην ηπειρωτική χώρα, με δεδομένο πως οι κοινοπολιτειακές δυνάμεις που διατέθηκαν από το Ηνωμένο Βασίλειο για την ενίσχυση της Ελλάδας ήταν, από μόνες τους, εντελώς ανεπαρκείς⁴³.

Με τη γερμανική νίκη να έχει πια προεξοφληθεί, το μόνο που μένει να φανεί είναι με ποιον τρόπο θα λήξουν οι εχθροπραξίες. Η συνθηκολόγηση των δυνάμεων που μάχονταν στα οχυρά έδειχναν έναν πιθανό δρόμο. Σχετικές εκκλήσεις από τις διοικήσεις των μονάδων που μάχονται στο αλβανικό μέτωπο πληθαίνουν ιδίως από τις 15 του μήνα και μετά⁴⁴. Η κατάσταση των μονάδων έχει ήδη κλονιστεί και η υποχώρηση που έχει μόλις αρχίσει τείνει να πάρει τη μορφή φυγής. Οι στρατιώτες που μέχρι τότε κράτησαν το μέτωπο σε πολύ δύσκολες συνθήκες, τώρα πια

---

40 Ενδεικτικά βλέπε την πολύ καλή ανάλυση του Τάσου Σακελλαρόπουλου. Βλ. Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ. σς 111-112, αλλά και τη σχετική αποστροφή του Γεώργιου Παπανδρέου, στο Λόγο της Απελευθέρωσης, στο Κουσουρή, Δημήτρης, *Δίκες των Δοσιλόγων 1944-1949*. ..., όμ. παρ. σς. 214-215.

41 Βλ. Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ., σελ. 114, Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο Πόλεμος της Ελλάδος 1940-1941*, όμ. παρ., σελ. 428 και Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σελ. 72.

42 Βλ. Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ. σς 93-95, Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ., σς 114-115 και Mazower, Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*. όμ. παρ. σελ. 42.

43 Βλ. Stockings, Craig & Hancock Eleanor, *Swastika over the Acropolis*., όμ. παρ., σελ. 44, Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ. σς 107-108 και Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο Πόλεμος της Ελλάδος 1940-1941*, όμ. παρ., σς 387-388.

44 Βλ. Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ. σελ. 96, Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, όμ. παρ. σελ. 86, Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς. 86 κε ιδίως 92-93.

θεωρούν πως έκαναν το καθήκον τους, και πως έπρεπε να επιστρέψουν στα σπίτια τους⁴⁵. Σε ορισμένες μονάδες η κατάσταση ξεφεύγει από τον έλεγχο και λαμβάνει τη μορφή ανταρσίας, με κατά τόπους αντίποινα από την πλευρά της ηγεσίας, που θυμίζουν πρακτικές του δυτικού μετώπου του προηγούμενου πολέμου⁴⁶. Η αναταραχή όμως αυτή στις τάξεις του στρατεύματος έχει και μια άλλη διάσταση. Τη συνειδητή προτίμηση να αποφευχθούν οι εκτεταμένες και μάταιες εχθροπραξίες απέναντι σε έναν εχθρό από τον οποίο θα ήταν δυνατό να αποσπαστούν ευνοϊκοί όροι παράδοσης, και μέσω αυτών, μια έμμεση κατάσταση προστασίας των ανδρών και της ίδιας της χώρας από την εκδίκηση των Ιταλών⁴⁷.

Ωστόσο, η πολιτικοστρατιωτική ηγεσία στην Αθήνα διστάζει. Στους δικούς της υπολογισμούς βαραίνει αποφασιστικά η διατήρηση της διεθνούς θέσης της χώρας στο πλευρό της Αγγλίας, πράγμα που στην παρούσα συγκυρία αποκτά μια πολύ απτή διάσταση στην τύχη του βρετανικού εκστρατευτικού σώματος που πολεμά στη χώρα. Οι αλλεπάλληλες διαβεβαιώσεις του χειμώνα 40'-41' πως η Ελλάδα θα παρέμενε στη συμμαχία με την Αγγλία ακόμα και αν υποχρεωνόταν να πολεμήσει και τους Γερμανούς⁴⁸, τώρα πια περίμεναν την εξαργύρωσή τους, και μάλιστα σε πολύ σκληρό νόμισμα. Την με κάθε κόστος προτεραιότητα της σωτηρίας των κοινοπολιτειακών στρατευμάτων. Και όταν λέμε κάθε κόστος, εννοούμε τη διατήρηση των εχθροπραξιών στην Πίνδο, ανάμεσα στις αποκομμένες και υπό κατάρρευση μονάδες του ελληνικού στρατού για όσο το δυνατόν μεγαλύτερο διάστημα. Μια άμεση συνθηκολόγηση στα πρότυπα αυτής του ΤΣΑΜ* ήταν εκτός συζήτησης⁴⁹.

---

45 Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς. 84, 86, 87, 89 κε, Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ. σς. 129-130 και ιδίως Μπεράτη, Γιάννη, *Το Πλατύ Ποτάμι*, όμ. παρ., σς 361-362.

46 Βλ., Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς 95, 109, Μπεράτη, Γιάννη, *Το Πλατύ Ποτάμι*, όμ. παρ., σελ. 320, Γρηγοριάδης, Νεοκ., Σόλων, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, όμ. παρ., σς 58-60, Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ. σελ 121, αλλά και 130, τουλάχιστον ως νοοτροπία.

47 Παράβαλε Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, όμ. παρ. σς 86-87 & 366-367, Mazower, Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*. όμ. παρ. σελ. 42, Sadkovich, James J., "The Italo-Greek War in Context..." όμ. παρ., σελ 449, Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ. σς 118 κε, αλλά και Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς. 109, 122.

48 Βλ., Βρανάς, Φαίδων (επιμ.), *Ιωάννης Μεταξάς. Το προσωπικό του ημερολόγιο. 1933-1941*, όμ. παρ., σς 440-441, 534, 546, 559-561, Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, όμ. παρ. σς 82-84, Σπηλιωτοπούλου, Μαρία, Παπαστράτης, Προκόπης, (σύνταξη), *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944*. ..., όμ. παρ., σς 151, 153

* ΤΣΑΜ: Τμήμα Στρατιάς Ανατολικής Μακεδονίας. Πρόκειται για το σχηματισμό επιπέδου Στρατιάς, στον τομέα ευθύνης του οποίου βρίσκονταν τα οχυρά της Γραμμής Μεταξά και η Θεσσαλονίκη.

49 Ήδη από τις 15 Απριλίου ο βασιλιάς έχει διατάξει το ΤΣΗ (Τμήμα Στρατιάς Ηπείρου) να συνεχίσει τον αγώνα μέχρις εσχάτων. Βλ Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σελ 125. Επίσης βλ. Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ. σς. 107, 115-116 & 125, Βόγλης, Πολυμέρης, *Η Ελληνική Κοινωνία στην Κατοχή*, όμ. παρ., σελ. 36 & Κουσουρή, Δημήτρης, *Δίκες των Δοσιλόγων 1944-1949*. ..., όμ. παρ., σελ. 298. Από την άλλη ενδιαφέρουσα φαίνεται να είναι η εικόνα που επικρατεί σχετικά με τις ελληνικές ευθύνες για την αποτυχία του βρετανικού εκστρατευτικού σώματος στην Ελλάδα, στην αγγλόφωνη ιστοριογραφία και τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται τα γεγονότα. Βλ. Stockings, Craig & Hancock Eleanor, *Swastika over the Acropolis*, όμ. παρ., σς 5 κε και ιδίως σς 8-7.

Όλα τα παραπάνω επρόκειτο να γίνουν σταδιακά σαφή στην ηγεσία των στρατευμάτων του μετώπου ανάμεσα στις 15 και τις 20 του μηνός. Από τη μια οι διαδοχικές διαταγές για συνέχιση του αγώνα μέχρις εσχάτων που λάμβαναν ως απάντηση στις όλο και πιο αγωνιώδεις εκκλήσεις τους για τη συνομολόγηση συνθηκολόγησης, από την άλλη η απρόσμενη υποχώρηση, στις 16 Απριλίου, του βρετανικού εκστρατευτικού σώματος από τις θέσεις του γύρω από τον Όλυμπο έκαναν ξεκάθαρο πως οι αποκομμένες στην Ήπειρο ελληνικές δυνάμεις έπρεπε να θυσιάσουν για να καλυφθεί η υποχώρηση των συμμάχων και έτσι να προστατευθούν τα “ύψιστα εθνικά συμφέροντα”⁵⁰.

Στο σημείο αυτό η δύσκολη ισορροπία ανάμεσα στην συμμαχία με την Αγγλία και την διαχείριση/αντιμετώπιση της γερμανικής απειλής, που περιγράψαμε παραπάνω, καταρρέει. Και μαζί της διαρρηγνύεται και η ενότητα του ίδιου του κράτους, αλλά και του “εθνικού” αφηγήματος που το συνοδεύει. Πλέον το τι σημαίνει “σωτηρία της πατρίδος” και “διαφύλαξη των συμφερόντων της χώρας” στην Αθήνα διαφέρει δραματικά από τις ερμηνείες που δίνονται στα Ιωάννινα και στο μέτωπο. Ως εκ τούτου λαμβάνει χώρα μια διπλή και ταυτόχρονη αυτονόμηση σε επίπεδο ηγεσίας. Από τη μια, στην Ήπειρο, στους κόλπους των διαδοχικών κλιμακίων της διοίκησης, αλλά και ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων που συσπειρώνονται γύρω από το μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα, ωριμάζει η απόφαση, παράλληλα με τις εκκλήσεις στην Αθήνα, ανάληψης ανεξάρτητης πρωτοβουλίας για την κατάπαυση των εχθροπραξιών με τους Γερμανούς⁵¹. Μια κατάπαυση που στον πυρήνα της βρισκόταν η ιδέα να τεθούν τα στρατεύματα που βρίσκονταν επιτόπου, και ίσως η ίδια η χώρα, κάτω από τη δικαιοδοσία, και ως εκ τούτου υπό την προστασία, εκείνου που τότε φάνταζε ως λιγότερο επικίνδυνος εχθρός. Το παράνομο και πραξικοπηματικό της ενέργειας δε διαφεύγει της προσοχής των εμπλεκομένων, πράγμα το οποίο δημιουργεί ισχυρές αναστολές, ακόμα και κάτω από τις δραματικές συνθήκες των τελευταίων ημερών του δεύτερου δεκαημέρου του Απρίλη⁵². Από την άλλη, το σώμα των Ελλήνων αξιωματικών της εποχής είχε τις ετοιμότητες να αντλήσει από μια πλούσια εμπειρία κινημάτων και στάσεων, και να αναφερθεί σε μία παράδοση πολιτικής αντιπαράθεσης, όπου τα πραξικοπήματα γίνονται αντιληπτά ως ένα από τα λίγο πολύ αποδεκτά μέσα διεξαγωγής της⁵³.

50 Βλ. Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο Πόλεμος της Ελλάδος 1940-1941*, όμ. παρ. σς. 438 & 441, Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, όμ. παρ. σς 85-86 και 89, Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σελ 87 και αλλού.

51 Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς. 89 κε, ιδίως 99-101, 104 κε, 124 κε, Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ. σελ. 97, και Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ. σς. 121, 123 και 127-129.

52 Ολόκληρο το πόνημα του Τσολάκογλου, ιδίως το πρώτο μέρος, προσπαθεί να αναδείξει και να διαχειριστεί ακριβώς αυτές τις αναστολές, ώστε να δικαιολογήσει τις τελικές επιλογές. Ιδιαίτερα βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς. 118-119, 125-128 και αλλού. Επίσης, βλ. Stockings, Craig & Hancock Eleanor, *Swastika over the Acropolis.*, όμ. παρ., σελ. 401.

53 Ιδιαίτερα αποκαλυπτική της νοοτροπίας αλλά και της τεχνογνωσίας του σώματος των αξιωματικών σε σχέση με τη φύση της διακυβέρνησης, όπως και τον ευρύτερο ταξικό ρόλο της στρατιωτικής ιεραρχίας είναι η επιστολή του

Η δεύτερη αυτονόμηση αφορά τη βασιλική κυβέρνηση των Αθηνών, η οποία ήδη από τις 15 Απριλίου έχει προεξοφλήσει την αναχώρησή της από την πρωτεύουσα, κατά προτίμηση για το εξωτερικό⁵⁴, με “προίκα” τη διάσωση του συμμαχικού εκστρατευτικού σώματος. Από τη δική της σκοπιά, μετά την ήττα, η χώρα ήταν πια μια υποσχετική στα χέρια της αγγλικής κυβέρνησης, πληρωτέα σε εύθετο χρόνο (μετά το τέλος του πολέμου), με υπολογισμένο ρίσκο (την έκβαση του πολέμου) και κυμαινόμενο τόκο (Δωδεκάνησα, Κύπρος, Βόρεια Ήπειρος κτλ). Το κεφάλαιο ήταν φυσικά η αταλάντευτη στράτευση της (βασιλικής και οσονούπω εξόριστης) κυβέρνησης στο πλάι της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, πράγμα για το οποίο η εγκατάλειψη των ελληνικών δυνάμεων του αλβανικού μετώπου και εν τέλει της χώρας, άξιζε τον κόπο⁵⁵. Παρόλα αυτά ούτε και εδώ οι αποφάσεις είναι εύκολες. Η θυσία του μισού ελληνικού στρατού, η θυσία ενός μεγάλου μέρους του οικονομικά ενεργού ανδρικού πληθυσμού της χώρας προκαλεί έντονες αντιπαραθέσεις, οι οποίες οξύνονται όσο περνούν οι μέρες και τα νέα από το μέτωπο χειροτερεύουν. Σε μια έμμεση “εκδίκηση” του μετώπου εις βάρος της κυβέρνησης, στην τελευταία ενδεχομένως ουσιαστική αλληλεπίδρασή του μαζί της, μετά από μια θυελλώδη συνεδρίαση του Υπουργικού Συμβουλίου στις 18 του μηνός, ο πρωθυπουργός Αλέξανδρος Κοριζής αυτοκτονεί, προσθέτοντας την κυβερνητική κρίση στα προβλήματα που είχε να διαχειριστεί η υπό το βασιλιά ηγεσία της χώρας, αναβάλλοντας παράλληλα την αναχώρησή της για πέντε ημέρες⁵⁶.

***

Το απόγευμα της 19ης Απριλίου οι εμπροσθοφυλακές του μηχανοκίνητου συντάγματος των SS, Leibstandarte SS Adolf Hitler, έφτασαν στη διάβαση του Μετσόβου. Τη θέση κρατούσε η αποδεκατισμένη από τις λιποταξίες 11η Μεραρχία. Με βάση την περιγραφή του Τσολάκογλου, οι γερμανικές δυνάμεις δεν παρενοχλήθηκαν από το ελληνικό πεζικό, ενώ όταν στοιχεία του πυροβολικού της μεραρχίας έβαλαν εναντίων των εχθρικών θέσεων, απειλήθηκαν από συναδέλφους τους και αναγκάστηκαν να σταματήσουν⁵⁷. Ο δρόμος για τα Ιωάννινα και την

αρχηγού του Β΄ΣΣ, υποστρατήγου Γεωργίου Μπάκου που παραθέτει ο Τσολάκογλου, και, που ανάμεσα στα άλλα, κάνει μια εντυπωσιακή αναφορά στην “επανάσταση των λοχιών” του 1933 στην Κούβα, από την οποία αναδείχθηκε ο μετέπειτα δικτάτορας Μπατίστα. Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς. 128-129.

54 Τελικά ο βασιλιάς υποχρεώθηκε σε μια μικρή, όχι και τόσο επιθυμητή στάση στην Κρήτη. Βλ. Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ. σς 103-105. Για μια περιγραφή της φυγής του βασιλιά και της κυβέρνησης από το νησί βλ. Γρηγοριάδης, Νεοκ., *Σόλων, Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, όμ. παρ., σς 93-100.

55 Χαρακτηριστικά αυτής της εκδοχής του “εθνικού συμφέροντος” με έντονη οσμή αλυτρωτισμού αλλά παλαιά είναι το ραδιοφωνικό διάγγελμα του βασιλιά Γεωργίου της 20ής Απριλίου, που δημοσιεύεται στον τύπο την επομένη και το αντίστοιχο του νέου πρωθυπουργού Εμμανουήλ Τσουδερού που δημοσιεύεται στον τύπο στις 22 του μηνός. Βλ. *Η Πρωΐα*, 21 Απριλίου 1941 και 22 Απριλίου 1941.

56 Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς. 104, 113, 138 και Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, όμ. παρ. σελ. 85.

57 Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς. 121-122. Αντιπαραβάλε όμως με Stockings, Craig & Hancock Eleanor, *Swastika over the Acropolis.*, όμ. παρ., σς 401-402, όπου η ευθύνη για την αναστολή της δράσης του πυροβολικού αποδίδεται στη διοίκηση του Γ ΣΣ.

περικύκλωση των ελληνικών δυνάμεων ήταν ανοιχτός.

Το πρωί της 20ής Απριλίου στάλθηκαν εκ μέρους του στρατηγού Τσολάκογλου διοικητή του Γ' Σώματος Στρατού και εκπροσώπου και των δύο άλλων Σωμάτων Στρατού που βρίσκονταν υπό την απειλή περικύκλωσης, απεσταλμένοι στο διοικητή της Leibstandarte, Sepp Dietrich, για να διαπραγματευτούν τους όρους της συνθηκολόγησης των μονάδων τους στους Γερμανούς. Μέχρι το απόγευμα είχε υπογραφεί σχετικό πρωτόκολλο το οποίο τερμάτιζε τις εχθροπραξίες μεταξύ Γερμανών και Ελλήνων και αποστράτευε τις ελληνικές μονάδες, με τη δέσμευση πως δεν θα παρθούν αιχμάλωτοι. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι τις έθετε υπό τη γερμανική προστασία, έναντι της ιταλικής απειλής καθώς γερμανικά στρατεύματα θα προωθούνταν ανάμεσα στους υποχωρούντες Έλληνες στρατιώτες και στις ιταλικές δυνάμεις που κινούνταν από το εσωτερικό της Αλβανίας προς τα νότια, απαγορεύοντας στις τελευταίες την είσοδό τους στη χώρα⁵⁸.

Οι όροι της συνθηκολόγησης ήταν στ' αλήθεια ευνοϊκοί. Οι άνθρωποι που την υπέγραφαν όμως είχαν πολύ διαφορετικό ειδικό βάρος στη δεδομένη συγκυρία. Ο Γεώργιος Τσολάκογλου παρέδιδε με αυτή τρία σώματα στρατού, και στην πραγματικότητα την όποια πολεμική ικανότητα είχε απομείνει στη χώρα, στο διοικητή ενός (ενισχυμένου έστω) συντάγματος των SS. Η λαθροχειρία δεν επρόκειτο να περάσει απαρατήρητη από κανέναν⁵⁹. Όταν η υπογραφή του πρωτοκόλλου συνθηκολόγησης γνωστοποιήθηκε στα ανώτερα κλιμάκια της 12ης Στρατιάς (της στρατιωτικής δύναμης που διεξήγαγε τις πολεμικές επιχειρήσεις για λογαριασμό των Γερμανών) απαιτήθηκε η υπογραφή νέου, πιο αναλυτικού κειμένου συνθηκολόγησης, αυτή τη φορά από την ηγεσία της στρατιάς. Παρά τις διαμαρτυρίες του, ο Τσολάκογλου υπέγραψε στις 21 Απριλίου το δεύτερο πρωτόκολλο παράδοσης των ελληνικών δυνάμεων του αλβανικού μετώπου⁶⁰, εγκαινιάζοντας ένα μοτίβο αλληλεπίδρασης με τις μετέπειτα αρχές κατοχής (αίτημα του επικυρίαρχου, διαμαρτυρία/απειλή παραίτησης του κυριαρχούμενου, εκβιασμός, αποδοχή αιτήματος) το οποίο θα το συναντούμε διαρκώς στη διάρκεια, και της δικής του πρωθυπουργίας, και των διαδόχων του.

Το δεύτερο αυτό πρωτόκολλο, αν και ήταν κάπως αυστηρότερο από το πρώτο, και, αν και ο Τσολάκογλου το υπέγραψε δηλώνοντας “αιχμάλωτος” και “στερούμενος ελεύθερης βούλησης”⁶¹, εξακολουθούσε να παρέχει τις βασικές εγγυήσεις περί αποστράτευσης και προστασίας του

58 Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς. 138-141, Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ. σελ. 124 και Stockings, Craig & Hancock Eleanor, *Swastika over the Acropolis*, όμ. παρ., σελ. 402.

59 Βλ. Mazower, Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*. όμ. παρ. σελ 42, Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, όμ. παρ. σς. 86-87, Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς 144 κε.

60 Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς 141 κε και Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ. σελ. 124.

61 Βλ. Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, όμ. παρ. σελ. 88, Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σελ. 142.

στρατού, (αν και προέβλεπε την προσωρινή δημιουργία στρατοπέδων αιχμαλώτων) που προβλέπονταν στο αντίστοιχο της 20ής Απριλίου. Εξακολουθούσε δηλαδή να αποκλείει την Ιταλία από την όλη διαδικασία κατάπαυσης του πυρός και παράδοσης, στην ουσία της χώρας. Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν σε οξύτερο διπλωματικό επεισόδιο ανάμεσα στους δύο συμμάχους του Άξονα, επεισόδιο που λίγο έλειψε να οδηγήσει σε κανονική συμπλοκή γερμανικών και ιταλικών στρατευμάτων στο πεδίο⁶². Εν τέλει, με την επικράτηση πιο διαλλακτικών απόψεων στο Βερολίνο έναντι των Ιταλών συμμάχων του, η ηγεσία της 12ης Στρατιάς και ακολούθως ο Τσολάκογλου υποχρεώθηκαν να επαναλάβουν στις 23 Απριλίου τη συνομιλοποίηση πρωτοκόλλου συνθηκολόγησης το οποίο θα υπογραφόταν αυτή τη φορά και από τους Ιταλούς⁶³. Βραχυπρόθεσμα η υπογραφή του νέου εγγράφου δεν άλλαζε κάτι σημαντικό, μια και οι Γερμανοί θα εξακολουθούσαν να βρίσκονται ανάμεσα στους Έλληνες και τους Ιταλούς, απαγορεύοντας στους τελευταίους την άμεση είσοδό τους στη χώρα. Ωστόσο, όντας υπογεγραμμένο και από τις ιταλικές ένοπλες δυνάμεις, θεμελιωνόταν η προοπτική μελλοντικής ιταλικής δικαιοδοσίας στην ηττημένη χώρα.

***

Η υπογραφή των διαδοχικών πρωτοκόλλων συνθηκολόγησης φαίνεται πως ακολουθούσε το ρεύμα που είχαν πάρει τα πράγματα στο μέτωπο μετά τη γερμανική εισβολή, και ιδίως μετά τα μέσα του Απρίλη. Αυτό που οι μαρτυρίες των υψηλόβαθμων στρατιωτικών περιγράφουν ως “κλονισμό του ηθικού”, “διαρροή των ανδρών τους” και “ανταρσία” και που στην πραγματικότητα είναι η επιθυμία μεγάλου μέρους των στρατευσίμων να σταματήσει ο άνισος και ως εκ τούτου άσκοπος αγώνας, έτσι ώστε να επιστρέψουν σπίτια τους⁶⁴. Το γεγονός ότι όλες οι εκδοχές της συνθηκολόγησης συντονίζονται με αυτή την επιθυμία των στρατευσίμων εξασφάλισε την σχετικά ομαλή, τη σχεδόν “αυτόματη” εφαρμογή της. Δεν έχω εντοπίσει σοβαρές αντιδράσεις ή ανταρσίες ατόμων ή μονάδων ενάντια στο πραξικόπημα της ηγεσίας του στρατού της Αλβανίας⁶⁵.

Έχει σημασία να σημειώσουμε την ευρεία αποδοχή της συνθηκολόγησης στους μαχητές του

---

62 Βλ. Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, όμ. παρ. σελ. 87 & Sadkovich, James J., “The Italo-Greek War in Context...” όμ. παρ., σελ. 450.

63 Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς. 145-146, Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, όμ. παρ. σς. 87-89, Mazower, Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, όμ. παρ. σς. 42-43, Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ. σελ. 97, Rodogno, Davide, “Το «Spacio Vitale» του φασισμού και η είσοδος της Ιταλίας στον πόλεμο”, όμ. παρ. σς. 65-66.

64 Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς. 104 κε, Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο Πόλεμος της Ελλάδος 1940-1941*, όμ. παρ. σελ. 441. Αντιπαραβάλε με Μπεράτη, Γιάννη, *Το Πλατό Ποτάμι*, όμ. παρ., σς. 313 κε και ιδίως 361 κε, Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ. σς. 129-130, αλλά και Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, όμ. παρ. σελ. 87. Η αντίδραση ούτε παράξενη είναι ούτε πρωτοφανής. Πχ για τη γαλλική περίπτωση βλ., Paxton, Robert O., *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940-1944*, W.W. Norton & Company Inc, New York, 1975, σς. 8-9.

65 Η πιο σχετική τέτοιου είδους αντίδραση που έχω εντοπίσει είναι του Παναγιώτη Σπηλιωτόπουλου, μια μοναχική ωστόσο στάση ακόμα και μέσα στο σώμα των αξιωματικών. Βλ. Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ., σελ. 130.

ελληνικού στρατού, και ιδιαίτερα να τη συνδέσουμε με την αποτελεσματικότητα της αποστράτευσης, αναγνωρίζοντας εν τέλει τον βαθιά πολιτικό της χαρακτήρα⁶⁶. Μια αποτελεσματικότητα η οποία, καθώς, συνήθως, πιστώνεται (ή χρεώνεται, ανάλογα από την οπτική γωνία από την οποία βλέπει κανείς τα γεγονότα) μονοσήμαντα στην ηγεσία των μεγάλων μονάδων που την συνομολόγησαν, αναπαράγει το στερεότυπο της “απολιτικής” και ως εκ τούτου αδιαμεσολάβητα (λέγε με και αυταρχικά) “τεχνοκρατικής” και “αποτελεσματικής” στρατιωτικής οργάνωσης⁶⁷. Ένα στερεότυπο το οποίο βρίσκεται στον πυρήνα όλων των αυταρχικών περι διακυβέρνησης αντιλήψεων. Με δεδομένο το βάρος των γεγονότων που περιγράφονται εδώ για τις εξελίξεις γύρω από το σχηματισμό των κυβερνήσεων συνεργασίας (για τις οποίες θα γίνει λόγος παρακάτω) η αναπαραγωγή του στερεοτύπου αυτού θα παίζει σημαντικό ρόλο, τόσο σε πρακτικό, όσο και σε συμβολικό επίπεδο.

Ωστόσο, δε θα πρέπει να κάνουμε το λάθος να ταυτίσουμε την ανακούφιση για την παύση των εχθροπραξιών και την απομάκρυνση της απειλής της αιχμαλωσίας, με γενική αποδοχή της συνθηκολόγησης και της ήττας. Το “έπος της Αλβανίας” ήταν έργο συλλογικό, κοπιαστικό και ακριβό, πληρωμένο με το αίμα και τον ιδρώτα του κάθε στρατιώτη, των συναδέλφων του, των συμπατριωτών του⁶⁸. Η συνθηκολόγηση ήταν η ακύρωση του έργου αυτού, και όσο και αν η πληρωμή που έδωσε ήταν ευπρόσδεκτη, καθώς ήταν αναγκαία, το τίμημα με το οποίο συνδέθηκε δεν έπαψε να έχει τη θέση του στο συλλογικό φαντασιακό των στρατιωτών που επέστρεφαν στον τόπο τους. Και μαζί με αυτό και η αίσθηση ότι κάποιος φταίει για την τελική κατάληξη των πραγμάτων. Ότι κάποιος ή κάποιοι πρόδωσαν τελικά τις προσπάθειες των Ελλήνων στρατιωτών το χειμώνα του 40-41⁶⁹. Ποιος/ποιοι είναι αυτοί; Στο απυρόβλητο δεν έμενε κανείς⁷⁰ πολλώ δε μάλλον από την ηγεσία της χώρας, πολιτικής και στρατιωτικής. Πως θα μπορούσαν να μείνουν

---

66 Ο οποίος είναι ο πολιτικός χαρακτήρας του ίδιου του πολέμου, για να παραφράσουμε τη γνωστή ρήση του Κλαούζεβιτς.

67 Αυτή η συνθήκη ισχύει το ίδιο, ή και ακόμη περισσότερο για την εκδοχή της συνθηκολόγησης ως πράξης προδοσίας. Η κατηγορία ότι το σύνολο της κατάρρευσης του αλβανικού μετώπου συμπεκνώνεται στις ενέργειες του Τσολάκογλου της 20ής έως 23ης Απριλίου, προϋποθέτει την αντίληψη πως η μόνη απόφαση που έχει σημασία είναι η απόφαση της ηγεσίας, καθώς θεωρείται δεδομένο πως οι προδοτικές εντολές της θα εκτελεστούν από έναν κατά τα άλλα λειτουργικό και αποτελεσματικό μηχανισμό. Προφανώς ό,τι περιγράφηκε παραπάνω δείχνει προς την ακριβώς αντίστροφη διαδικασία, όπου οι ηγεσίες δεν καθορίζουν, αλλά παρασύρονται από τις εξελίξεις.

68 Βλ. Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ. σς. 124 κε.

69 Βλ. Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ. σς 135-136, 148-156, Βόγλης, Πολυμέρης, *Η Ελληνική Κοινωνία στην Κατοχή*, όμ. παρ., σελ. 37 και Μπεράτη, Γιάννη, *Το Πλατύ Ποτάμι*, όμ. παρ., σς 348 κε. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την άλλη έχει η κάλυψη της συνθηκολόγησης από τον τύπο πριν την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα, αλλά μετά τη φυγή της βασιλικής κυβέρνησης για την Κρήτη (εξάλλου η συνθηκολόγηση δημοσιεύεται την επομένη της αναχώρησης). Η βασική μέριμνα είναι η δικαιολόγηση της πράξης αυτής και ανασκευή των κατηγοριών περί προδοσίας εκ μέρους του σώματος των αξιωματικών. Ενδεικτικά βλ. *Η Προϊα*, 26 Απριλίου 1941, σελ. 2, αλλά και την ενδιαφέρουσα δήλωση του υποστρατήγου Κ. Πλατή, γενικού διευθυντή του Υπουργείου Άμυνας. βλ. *Η Προϊα*, 26 Απριλίου 1941, σελ. 1.

70 Ούτε καν οι υποχωρούντες κατώτεροι αξιωματικοί και στρατιώτες. Για παράδειγμα βλ Rigopoulos, Rigas, *Μυστικός Πόλεμος. Secret War. Greece-Middle East 1940-1945. The Events Surrounding the Story of Service 5-16-5*, Turner Publishing Company, Paducah, 2003, σελ 15.

αυτοί που υπέγραψαν την παράδοση του στρατού, και μάλιστα παραβαίνοντας ρητές διαταγές; Αυτού του είδους οι κατηγορίες από μέρους των “επωφελουμένων” από τους όρους των πρωτοκόλλων συνθηκολόγησης ίσως να φαντάζει αντιφατική. Με μια έννοια ίσως να είναι κιόλας. Το σίγουρο όμως είναι πως την “αντίφαση” αυτή την έχουν από νωρίς αναγνωρίσει οι αυτουργοί της συνθηκολόγησης, και με συστηματικό και επίμονο τρόπο επιχειρηματολογούν υπέρ της “εθνικής” και “σωτήριας” πλευράς της, από την πρώτη μέρα που βρέθηκαν στους νέους υπουργικούς και πρωθυπουργικούς τους θώκους⁷¹.

***

Όσο στην Ήπειρο και τη Θεσσαλονίκη υπογράφονταν τα διαδοχικά πρωτόκολλα συνθηκολόγησης των ελληνικών δυνάμεων του αλβανικού μετώπου, στην Αθήνα ολοκληρωνόταν η τμηματική αναχώρηση της ηγεσίας του κράτους από την πρωτεύουσα. Τα ξημερώματα της 23ης Απριλίου αναχωρεί για την Κρήτη και ο βασιλιάς με το νέο του πρωθυπουργό, Εμμανουήλ Τσουδερό⁷². Την ίδια στιγμή τα γερμανικά και τα κοινοπολιτειακά στρατεύματα έχουν αποδουθεί σε ένα αγώνα δρόμου προκειμένου οι μεν να αποτρέψουν, οι δε να επαναλάβουν μια μικρή Δουνκέρκη⁷³, ολοκληρώνοντας στην πορεία την κατάκτηση της (ηπειρωτικής τουλάχιστον) χώρας. Με δεδομένο το πολιτικό κενό που άφησε η φυγή της κυβέρνησης, το ερώτημα που σταδιακά ανακύπτει, ειδικά μετά την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα στις 27 του μηνός, είναι με ποιο τρόπο θα ενταχθεί η χώρα στη “Νέα Ευρώπη” του Άξονα⁷⁴.

Θεωρητικά, η κατάσταση στην οποία περιέπιπτε σταδιακά η τελευταία προβλεπόταν από το διεθνές δίκαιο και συγκεκριμένα από τις συνθήκες της Χάγης (1899 και ιδίως 1907)⁷⁵. Εκεί περιγραφόταν ένα γενικό πλαίσιο που ρύθμιζε τις σχέσεις ανάμεσα στον κατέχοντα και τον κατεχόμενο κρατικό σχηματισμό, καθώς και τις σχέσεις ανάμεσα στις κατοχικές δυνάμεις και τον πληθυσμό της κατεχόμενης χώρας⁷⁶. Βασικοί άξονες του νομικού αυτού πλαισίου είναι η διατήρηση του προπολεμικού εδαφικού καθεστώτος, ο σεβασμός του νομικού οικοδομήματος της κατεχόμενης χώρας, η εμπέδωση της τάξης, η εξασφάλιση της διατροφικής ασφάλειας του κατεχόμενου πληθυσμού και η ρύθμιση των οικονομικών (φορολογικών κτλ) αλληλεπιδράσεων

71 Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς. 86, 93, 114 κα, αλλά και “Προκήρυξις προς τον Ελληνικόν Λαόν”, *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, “Προκήρυξις προς τον Ελληνικόν Λαόν”, ΦΕΚ 146/Α/29-04-1941, και ενδεικτικά από τον τύπο, βλ. *Η Πρωΐα*, 30 Απριλίου 1941, 2 Μαΐου 1941, 5 Μαΐου 1941 κα, Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ...*, όμ. παρ., σελ. 21, Κουσουρής, Δημήτρης, *Δίκες των Δοσιλόγων 1944-1949. Δικαιοσύνη, Συνέχεια του Κράτους και Εθνική Μνήμη*, Πόλις, Αθήνα, 2014, σς. 276-278.

72 Βλ. Γρηγοριάδης, Νεοκ., Σόλων, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, όμ. παρ., σελ. 38

73 Βλ. Rigopoulos, Rigas, *Μυστικός Πόλεμος. Secret War*, όμ. παρ., σς 15-21.

74 Βλ. Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ. σς 159-164.

75 Πχ βλ Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ...*, όμ. παρ., σς 15 κε.

76 Βλ Benvenisti, Eyal, *The International Law of Occupation*, Second Edition, Oxford University Press, Oxford, 2012, σς 4, 37-41, 68 κε & Ζάικος, Νίκος, *Διεθνές Δίκαιο και Συνεργασία με τον Εχθρό. Η νομική φύση των κυβερνήσεων “ανδρικήλων” του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου από την άποψη του Διεθνούς Δικαίου*, Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2006, σς 23-29.

μεταξύ των δύο διοικητικών οργανισμών, ενόψει της ειρήνης, οπότε όλα τα παραπάνω θα διευθετούνταν με τελεσίδικες συνθήκες⁷⁷. Η λογική των προβλέψεων αυτών ήταν πως μπορούσε να δημιουργηθεί ένα καθεστώς θεσμικής μεσεγγύησης, μια θεσμική “κάψουλα” έξω από τον πολιτικό χρόνο των γεγονότων του πολέμου, εν αναμονή της εκκαθάρισης των διαφορών, που θα έφερνε η ειρήνη⁷⁸.

Ωστόσο, όπως είχε γίνει αντιληπτό ήδη από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, το νομικό αυτό πλαίσιο, και μεγάλα περιθώρια ερμηνείας είχε, και, εν τέλει δεν μπορούσε να βάλει στον αυτόματο πιλότο τη διακυβέρνηση μιας σύγχρονης κοινωνίας έστω, ή ίσως ιδιαιτέρως, υπό κατοχή⁷⁹. Επιπλέον, με τον πόλεμο να διανύει ήδη το δεύτερο χρόνο του και τις δυνάμεις του Άξονα (κατά βάση τη Γερμανία) να έχουν κυριαρχήσει στο μεγαλύτερο μέρος της ευρωπαϊκής ηπείρου, υπάρχει ήδη μια μεγάλη σειρά παραδειγμάτων ανάλογων διευθετήσεων εντός της Νέας Ευρώπης. Διευθετήσεων οι οποίες έχουν πολύ μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ τους, και που ανάμεσα στις οριακές περιπτώσεις τους (όπως αυτές ανάμεσα στην “προνομιούχο” Δανία⁸⁰, και το τρομακτικό παράδειγμα της Πολωνίας⁸¹, για να μην αναφερθούμε στο πολύ κοντινό χωρικά και χρονικά παράδειγμα της Γιουγκοσλαβίας), χωράνε διάφορες εκδοχές στρατιωτικών κατοχικών καθεστώτων, προσαρτημένων επαρχιών, καινοφανών κρατικών σχηματισμών, διαφόρων ειδών προτεκτοράτων κλπ, που κάνουν το διεθνές πλαίσιο της Χάγης να φαντάζει κάπως “προαιρετικό”⁸².

***

77 Βλ. Benvenisti, Eyal, *The International Law of Occupation*, όμ. παρ., σς 68 κε, Ζάικος, Νίκος, “Διεθνές δίκαιο και συνεργασία με τον εχθρό. Η περίπτωση των κυβερνήσεων “ανδρεικέλων” κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο”, στο Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, Νικολακόπουλος, Ηλίας, Φλάισερ, Χάγκεν (επιμ.), “*Εχθρός*” εντός των τειχών. *Όψεις του Δωσιολογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006 σς 124-129 & αναλυτικότερα, Ζάικος, Νίκος, *Διεθνές Δίκαιο και Συνεργασία με τον Εχθρό...*, Θεσσαλονίκη, 2006, όμ. παρ. σς 42-48.

78 Βλ. Ζάικος, Νίκος, “Διεθνές δίκαιο και συνεργασία με τον εχθρό”, όμ. παρ., σς 127-129. Για τις αναλογίες που χρησιμοποιούνται εδώ βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ. παρ., σς. τρίτη μη αριθμημένη, 17-18, 20-21, και πιο εκτεταμένα 32 κε, & 106-107, αλλά και Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ...*, όμ. παρ., σελ. 14.

79 Βλ. Benvenisti, Eyal, *The International Law of Occupation*, όμ. παρ., σς 108 κε.

80 Βλ. Gram-Skjoldager, Karen, “The Law of the Jungle? Denmark's International Legal Status during the Second World War” in *The International History Review*, 33:2, pp 235-236, [The Law of the Jungle? Denmark's International Legal Status during the Second World War](#), τελευταία ανάκτηση 17/7/2022 και (πολύ) πιο σύντομα Benvenisti, Eyal, *The International Law of Occupation*, όμ. παρ., σς 135-136. Επίσης για μια σύγχρονη των γεγονότων ματιά βλ. C.M.C. “Denmark under German Occupation”, στο *Bulletin of International News*, Royal Institute of International Affairs, vol. 20, no. 19, (Sept. 18, 1943), σς 811-819.

81 Πολύ συνοπτικά για την περίπτωση της Πολωνίας στο ευρύτερο πλαίσιο του πολέμου βλ. Polonsky, Antony, “The German Occupation of Poland During the First and the Second World Wars: A Comparison” στο Prete, Roy A. and Ion, Hamish A.(edit), *Armies of Occupation*, Wilfrid Laurier University Press, Waterloo, Ontario, Canada, 1984, σς 132 κε και Epstein, Catherine, *Model Nazi. Arthur Greiser and the occupation of Western Poland*, Oxford University Press, Oxford, 2010, σς 124 κε, καθώς και Evans, J. Richard, *The Third Reich at War*, όμ. παρ., σς 29 κε

82 Πχ. βλ Ζάικος, Νίκος, “Διεθνές δίκαιο και συνεργασία με τον εχθρό. όμ. παρ., σς 129-131, αναλυτικότερα του ίδιου, Ζάικος, Νίκος, *Διεθνές Δίκαιο και Συνεργασία με τον Εχθρό...*, Θεσσαλονίκη, 2006, όμ. παρ. σς 48-59, Gram-Skjoldager, Karen, “The Law of the Jungle? ...”, όμ. παρ., σς 237-238. & Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42. ...*, όμ. παρ., σς 29-31. Ενδεικτική είναι η αμφίθυμη στάση που κρατούν οι κατοχικοί πρωθυπουργοί σε σχέση με τη συνθήκη της Χάγης στα μεταπολεμικά (και υπό το φως της δίκης και καταδίκης τους) τους πονήματα. Από το χλευασμό για το ουτοπικό και ανεφάρμοστο των προβλέψεών της, μέχρι τη γεμάτη σεβασμό αναφορά στο γράμμα και το πνεύμα της. Πχ βλ. Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ...*, όμ. παρ., σς 14 κε & 50.

Στην περίπτωση της ηττημένης Ελλάδας στα τέλη του Απρίλη, όλα τα ενδεχόμενα είναι, θεωρητικά, ανοιχτά μιας και κάθε ένας από τους αρκετούς εμπλεκόμενους έχει τα δικά του σχέδια για την επόμενη μέρα. Και πρώτη, η, εξόριστη πια, βασιλική κυβέρνηση. Θέλοντας να μιμηθεί το βελγικό και το ολλανδικό παράδειγμα του προηγούμενου χρόνου, στις προετοιμασίες για την αναχώρησή της περιλαμβανόταν η έκδοση αλληπάλληλων διαταγμάτων που έδινε στους γενικούς γραμματείς και τους διευθυντές των υπουργείων γενικό δικαίωμα υπογραφής αντί των υπουργών τους. Έτσι η διακυβέρνηση της χώρας περνούσε στην πολιτικά “ουδέτερη” ανώτερη γραφειοκρατία του κρατικού μηχανισμού. Με αυτό τον τρόπο επιχειρούνταν να δομηθεί το καθεστώς ιδιότυπης “μεσεγγύησης” για το οποίο μιλήσαμε παραπάνω, σύμφωνα με τη λογική των συνθηκών της Χάγης, και το οποίο θεωρητικά θα εξασφάλιζε τη νομική υπόστασή της χώρας και τα δικαιώματα της εξόριστης κυβέρνησης σε αυτή μέχρι το τέλος του πολέμου και το οριστικό ξεκαθάρισμα των λογαριασμών⁸³.

Σε εντελώς άλλο κλίμα κινούνταν οι προσδοκίες και οι μεθοδεύσεις των συμμάχων της Γερμανίας, οι οποίες είχαν συγκεκριμένες βλέψεις σε συγκεκριμένες επαρχίες, ή και στο σύνολο της χώρας. Η Ιταλία, ξεκινώντας τον πόλεμο, το φθινόπωρο του 1940 είχε σαν στόχο την ολοκληρωτική ενσωμάτωση της Ελλάδας στο Spazio Vitale της. Αυτή η επιδίωξη δεν απέκλειε και συνοριακές “διορθώσεις” με βασικό επίδικό τα Επτάνησα, αλλά και τις Κυκλάδες και τμήματα του ηπειρωτικού κορμού της χώρας⁸⁴. Η πορεία των πολεμικών επιχειρήσεων εκτροχίασαν τους ιταλικούς σχεδιασμούς για την ώρα, ωστόσο σε καμία περίπτωση δεν τους ακύρωσαν⁸⁵.

---

83 Βλ. Warmbrunn, Werner, *The German Occupation of Belgium 1940-1944*, Peter Lang, New York, 1993, σς 49-52 55, 71-72, Ζάικος, Νίκος, *Διεθνές Δίκαιο και Συνεργασία με τον Εχθρό...*, Θεσσαλονίκη, 2006, όμ. παρ. σς 69-70 & 76-81, Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς 162-163. Στα ΦΕΚ το σχετικό “χορό” αρχίζουν το Υπουργείο Δικαιοσύνης με το Υπουργείο Σιδηροδρόμων και Αυτοκινήτων στις 17 Απριλίου. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, ΦΕΚ 73/Β'/17-4-1941. Στο δεύτερο τεύχος των ΦΕΚ βρίσκουμε να δημοσιεύονται ανάλογες αποφάσεις υπουργών της βασιλικής κυβέρνησης μέχρι αρκετά μετά τη συγκρότηση της “Ελληνικής Πολιτείας”. Φαίνεται πως στην κίνηση αυτή της βασιλικής κυβέρνησης κρύβεται ένα κόλπο καθώς υπουργοί της κυβέρνησης Κοριζή που δεν συμμετέχουν στη νέα, “εξόριστη” πια, κυβέρνηση υπό τον Τσουδερό, και οι οποίοι προέρχονται από την ανώτερη γραφειοκρατία των υπουργείων, επιστρέφουν στις παλιές τους θέσεις ως διευθυντές και γραμματείς. Βλ. *Η Πρωΐα*, 7 Μαΐου 1941. Θεωρώ πως το θεσμικό αυτό τέχνασμα βρήκε εφαρμογή και στον χώρο των επιχειρήσεων, με αφορμή το γνωστό παράδειγμα του εκδότη Δ. Λαμπράκη. Η “παραίτησή” του από τη διεύθυνση των εκδοτικών του επιχειρήσεων στις παραμονές της κατάληψης των Αθηνών από τους Γερμανούς και η ανάθεσή της σε “επιτροπήν του εργαζομένου προσωπικού” θυμίζει έντονα τις διεργασίες στα υπουργεία που περιγράφονται εδώ και ίσως φωτίζει τις πιο πρακτικές πτυχές του σχεδιασμού στον οποίο υπακούν. Βλ. σχετικά Καλέσιος, Θωμάς, *Εκλεκτικές συγγένειες πολιτικής και τύπου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1950-1955)*. *Η ίδρυση και η λειτουργία της ΕΙΗΕΑ και η περίπτωση του Βήματος*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο, 2018, σς 75-83, https://elocus.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?filename=/var/www/dlib-portal/dlib/c/7/d/attached-metadata-dlib-1536051237-612495-13439/20180709_Kalesios_Thomas_Mc.pdf&pageno=1&pagestart=1&width=595&height=842&maxpage=172&language=el. Τελευταία προσπέλαση 30/07/2022.

84 Βλ. Rodogno, Davide, “Το «Spazio Vitale» του φασισμού και η είσοδος της Ιταλίας στον πόλεμο”, όμ. παρ. σς 61 κε και ιδιαίτερα σελ. 65, Rodogno, Davide, “Η Ιταλική Κατοχή” στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος & Παπαστράτης, Προκόπης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, τ. 1α σς 69-72, Βόγλης, Πολυμέρης, *Η Ελληνική Κοινωνία στην Κατοχή*, όμ. παρ., σελ. 39 & Καραβής, Στέλιος-Περικλής, *Η Ιταλική κατοχή στην Ελλάδα (1941-1943)*..., όμ. παρ., σς 26-27 & 192.

85 Ενδεικτική είναι η σχετική τοποθέτηση του Μουσολίνι στις 11 Ιουνίου του 1941. Βλ. *Η Πρωΐα*, 11 Ιουνίου 1941.

Στην περίπτωση του άλλου συμμάχου της Γερμανίας, της Βουλγαρίας, ο κίνδυνος είναι χωρικά πιο περιορισμένος, αλλά πιο άμεσος. Είναι γνωστές οι βλέψεις των Βουλγάρων για την Μακεδονία και τη Θράκη ήδη από το Μεσοπόλεμο. Η δε κατασκευή της “γραμμής Μεταξά” είναι σαφής ένδειξη της σημασίας που η ελληνική ηγεσία δίνει διαχρονικά στο βουλγαρικό κίνδυνο⁸⁶. Μετά τις διευκολύνσεις που παρείχε η χώρα για τη διεξαγωγή της επιχείρησης “Marita” η βουλγαρική ηγεσία ανταμείφθηκε με την παραχώρηση ζώνης κατοχής στην Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, στην οποία άρχισαν να εγκαθίστανται βουλγαρικά στρατεύματα άμεσα. Αν και τυπικά η ζώνη αυτή δεν ισοδυναμούσε με πλήρη παραχώρηση των επαρχιών αυτών (η τύχη των οποίων θα αποφασιζόταν μετά τον πόλεμο, σύμφωνα με δηλώσεις των Γερμανών) οι Βούλγαροι, έχοντας μεγάλη ελευθερία δράσης, επιδίωξαν με συστηματικό τρόπο, σε όλη τη διάρκεια της κατοχής, να δημιουργήσουν τετελεσμένα προς την κατεύθυνση της προσάρτησής της στη Βουλγαρία⁸⁷.

Σε αυτό το θολό τοπίο των πολλαπλών πιθανών εκβάσεων της τύχης της ηττημένης Ελλάδας, θα πρέπει να τοποθετηθεί ο φαινομενικά άσχετος παράγοντας της συνθηκολόγησης⁸⁸. Αν και τυπικά η συνθηκολόγηση ήταν μια πράξη καθαρά στρατιωτική, οι πολιτικές της προεκτάσεις ήταν και ριζικές, και προφανείς. Τρέχοντας να παραδοθούν στους Γερμανούς, οι στρατηγοί των τριών Σωμάτων Στρατού του αλβανικού μετώπου ψάχνουν να βρουν προστάτη, όχι μόνον για τα στρατεύματα που έχουν υπό τις διαταγές τους, αλλά για την ίδια τη χώρα⁸⁹. Σε μέρος δε των συμμετεχόντων, η ανταρσία έναντι της βασιλικής κυβέρνησης, που αντιπροσωπεύει η υπογραφή της συνθηκολόγησης θα έπρεπε να ολοκληρωθεί με τη μορφή πλήρους στρατιωτικού πραξικοπήματος και τη συγκρότηση de facto κυβέρνησης στα Ιωάννινα η οποία θα αναλάμβανε διαπραγματεύσεις για την παράδοση της χώρας⁹⁰. Αν και κάτι τέτοιο δεν συνέβη, το πολιτικό βάρος

86 Βλ. Παπάγος, Αλεξάνδρος, *Ο Ελληνικός Στρατός και η προς Πόλεμον Προπαρασκευή του από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940*, Τύποις “Πυρσός” ΑΕ Αθήναι, 1945, σς. 18-19, 211-12.

87 Βλ. Petron, Bisser, “Η πολιτική της Βουλγαρίας έναντι της Ελλάδας μετά τη δεκαετία του ’30 και η βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης” στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος & Παπαστράτης, Προκόπης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, τ. 1α σς 153-155 και 157 κε, Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα...*, όμ. παρ. σς 107-119, Βόγλης, Πολυμέρης, *Η Ελληνική Κοινωνία στην Κατοχή*, όμ. παρ., σς. 39-40 & Ζάικος, Νίκος, *Διεθνές Δίκαιο και Συνεργασία με τον Εχθρό...*, Θεσσαλονίκη, 2006, όμ. παρ. σς 65-66.

88 Μια διάκριση που ο ίδιος ο Τσολάκογλου υπογραμμίζει στο μεταπολεμικό του πόνημα, αλλά δεν την ακολουθεί στη διάρκεια της Κατοχής, όπου η συνθηκολόγηση και τα ευεργετήματα που προέκυψαν από αυτήν αποτελούν το υλικό υπόβαθρο του νομιμοποιητικού αφηγήματος της κυβέρνησης που σχημάτισε. Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σελ. 160, αντιπαράβαλε ενδεικτικά “Προκήρυξις προς τον Ελληνικόν Λαόν”, *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 146/Α’/29-04-1941. Μια ενδιαφέρουσα οπτική σε σχέση με ακριβώς αυτό το ζήτημα, από την πλευρά των (επίδοξων τότε ακόμα) Ιταλών κατακτητών παρατίθεται στο Καραβής, Στέλιος-Περικλής, *Η Ιταλική κατοχή στην Ελλάδα(1941-1943)...*, όμ. παρ., σελ 191.

89 Οι κατοχικοί πρωθυπουργοί δεν παραλείπουν να αναφέρουν τις ιταλικές αντιδράσεις στη συγκρότηση της Ελληνικής Πολιτείας, ως στοιχείο υπεράσπισής τους μεταπολεμικά. Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σελ. 161, και πιο αναλυτικά, Λογοθετόπουλος, Κ. *Ιδού η Αλήθεια*, Αθήναι 1948, σς 15-17 & Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα...*, όμ. παρ. 366-367

90 Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς 128-29 & 59 & Γρηγοριάδης, Νεοκ., Σόλων, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, όμ. παρ., σελ 48.

της συνθηκολόγησης αποτελεί μια παρακαταθήκη η οποία δεν επρόκειτο να περάσει απαρατήρητη.

Φυσικά, τον τελευταίο λόγο τον έχουν οι πραγματικοί νικητές και πραγματικά κατέχοντες τη χώρα Γερμανοί. Οι Γερμανοί, οι οποίοι βρίσκονταν στα πρόθυρα της εισβολής στη Σοβιετική Ένωση, και που γι' αυτό το λόγο επείγονταν να ξεμπλέξουν όσο το δυνατόν γρηγορότερα και πιο ανώδυνα από τη βαλκανική περιπλοκή στην οποία τους έσυραν οι Ιταλοί σύμμαχοί τους⁹¹. Με την πλήρη έξωση των Άγγλων από τη χώρα να εκκρεμεί ακόμα, το ζητούμενο γι' αυτούς είναι η όσο το δυνατόν γρηγορότερη ομαλοποίηση της κατάστασης, έτσι ώστε να γίνει δυνατή η άμεση απεμπλοκή όσο το δυνατόν μεγαλύτερων δυνάμεων προς την ανατολή. Σε αυτό το πλαίσιο η ανάληψη της αδιαμεσολάβητης κατοχικής διοίκησης της χώρας (όπως στην περίπτωση του Βελγίου και της Ολλανδίας, και όπως υπέθεταν τα στελέχη της βασιλικής κυβέρνησης κατά τη φυγή τους) δεν φάνταζε ιδιαίτερα ελκυστική⁹². Ακόμα λιγότερο ελκυστική πρέπει να φάνταζε η άμεση ικανοποίηση των ορέξεων των συμμάχων τους, δεδομένης της μεγάλης αναταραχής (πολιτικής, αλλά και οικονομικής) που θα προκαλούσαν. Ο τρόπος με τον οποίο φέρθηκαν στους Ιταλούς στη φάση της συνθηκολόγησης θα πρέπει να γίνει αντιληπτός και υπό αυτό το φως (και όχι αποκλειστικά ως “καψώνι” για την ταλαιπωρία στην οποία τους έβαλαν)⁹³.

Η λύση που επιλέγεται είναι η απόδοση στη νέα αυτή περιφερειακή και σχετικά αδιάφορη επαρχία της Νέας Ευρώπης, μιας ντόπιας κυβέρνησης και ενός βαθμού ονομαστικής “αυτονομίας”⁹⁴. Η επιλογή αυτή δε φαίνεται να βασίζεται σε κάποιου είδους σοβαρό γεωπολιτικό ή

91 Η Γερμανία δεν είχε ανάγκη τον πόλεμο για εξασφαλίσει την οικονομική εκμετάλλευση, αλλά και τη γεωστρατηγική “εξουδετέρωση” των χωρών της Βαλκανικής. Με αυτή την έννοια, όντως η εισβολή των Ιταλών στην Ελλάδα εξελίχθηκε σε σοβαρό τακτικό (αν και σε καμία περίπτωση στρατηγικό) περισπασμό για αυτήν. Βλ. Χατζηιωσήφ, Χρήστος, “Η ελληνική οικονομία, πεδίο μάχης και αντίστασης” στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος & Παπαστράτης, Προκόπης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, τ. 1α σς, 183-185, Βόγλης, Πολυμέρης, *Η Ελληνική Κοινωνία στην Κατοχή*, όμ. παρ., σελ. 35, Stockings, Craig & Hancock Eleanor, *Swastika over the Acropolis*, όμ. παρ., σς 61, 66, 569 κε, Mazower, Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, όμ. παρ. σελ 41, Sadkovich, James J., “The Italo-Greek War in Context...” όμ. παρ., σελ 452, αλλά και 454-456 για μια ενδιαφέρουσα αποτίμηση του ελληνικού αγώνα ενάντια στην Ιταλία. Για τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει τα πράγματα ο Χίτλερ, βλ *Η Πρωΐα*, 5 Μαΐου 1941.

92 Αυτή η λογική “οικονομίας δυνάμεων” είναι μια γενικότερη τάση στο διακανονισμό της ενσωμάτωσης, τουλάχιστον μέρους των νέων κατακτήσεων στη “Νέα Ευρώπη”. Ενδεικτικά βλ. Paxton, Robert O., *Vichy France*: ..., όμ. παρ. σελ. 7.

93 Παρά το γεγονός ότι είχε σαφώς και μια τέτοια διάσταση. Βλ. Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ. σελ. 97, Mazower, Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, όμ. παρ. σελ. 44, Sadkovich, James J., “The Italo-Greek War in Context...” όμ. παρ., σς 450-453, αλλά και για την εξασφάλιση της συνέχειας της προπολεμικής γερμανικής οικονομικής πρωτοκαθεδρίας στη χώρα, βλ. Χατζηιωσήφ, Χρήστος, “Η ελληνική οικονομία, πεδίο μάχης και αντίστασης” όμ. παρ., σς 185 κε. Όπως και να' χει όμως το εδαφικό ζήτημα ήταν ανοιχτό και ο Χίτλερ (αν και προσπαθώντας διαρκώς να κρατήσει τα νερά θολωμένα) έχει ρητά τοποθετηθεί για “εδαφικές διορθώσεις” ιδίως προς όφελος της Βουλγαρίας. Βλ *Η Πρωΐα*, 5 Μαΐου 1941. Η σύγκριση με την αντίστοιχη (οξύτερη και αμεσότερη) αναφορά του Μουσολίνι σε προσαρτήσεις στην Ήπειρο, Μακεδονία τη Θράκη, υπέρ της Αλβανίας και της Βουλγαρίας, είναι αποκαλυπτική της διαφορετικής πορσέγγυσης που έχουν οι δύο δικτάτορες γύρω από το θέμα. Βλ. *Η Πρωΐα*, 11 Ιουνίου 1941. Σχετικά, βλέπε επίσης Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ. παρ., σς 32-33, υποσ. 70.

94 Χαρακτηριστικά το νέο καθεστώς δεν είχε διεθνή υπόσταση. Βλ. Mazower, Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, όμ. παρ. σελ 46. Επίσης χαρακτηριστικό είναι το Νομοθετικό Διάταγμα με το οποίο αναλαμβάνει ο πρόεδρος της Κυβέρνησης τη διοίκηση/διαχείριση του Υπουργείου Εξωτερικών, αλλά όχι ως Υπουργός. Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 143 “Περί ενασκήσεως αρμοδιοτήτων και δικαιωμάτων παρά του Προέδρου της

στρατηγικό σχεδιασμό πέρα από την κατά το δυνατό μεγαλύτερη οικονομία δυνάμεων. Η χαρά την οποία εκφράζουν γερμανικοί διπλωματικοί κύκλοι όταν η συγκρότηση μιας τέτοιας κυβέρνησης αρχίζει να μοιάζει εφικτή, έχει να κάνει με προσδοκίες τακτικού χαρακτήρα, πάντα βέβαια στο πλαίσιο του ευρύτερου σχεδιασμού της επιχείρησης Barbarossa⁹⁵. Το ζήτημα είναι, που θα βρίσκονταν τα άτομα που θα στελέχωναν μια τέτοια κυβέρνηση. Τόσο η συγκυρία της ήττας όσο και το άμεσο δικτατορικό παρελθόν της χώρας περιόριζαν δραματικά τις επιλογές των νέων επικυριάρχων. Στο σημείο αυτό, το πολιτικό βάρος της συνθηκολόγησης για το οποίο μιλήσαμε παραπάνω, έπαιξε το ρόλο του.

Με δεδομένη τη σχετικά ομαλή πορεία της αποστράτευσης, η ηγεσία «του στρατού της Αλβανίας» (στην οποία φαίνεται πως μονοσήμαντα είχε αποδοθεί η επιτυχία της) είχε φανεί μάλλον αξιόπιστος εταίρος⁹⁶. Ίσως πιο αξιόπιστος από όσο θα μπορούσαν να γίνουν πολιτικοί άνδρες οι οποίοι και δίσταζαν να εμπλακούν σε μια τέτοια περιπέτεια, και, το κυριότερο, ήταν μακριά από τις μάζες από το 1936. Η επιλογή λοιπόν των στρατηγών που υπέγραψαν τη συνθηκολόγηση να αποτελέσουν τον κορμό του νέου κυβερνητικού σχήματος δεν εκπλήσσει⁹⁷. Δε νομίζω πως πρέπει να εκπλήσσει και η τελική αποδοχή από μέρους τους, αυτής της ανάθεσης. Από τη δική τους την πλευρά η ανάληψη των υπουργικών θώκων αποτελούσε επανάληψη, ή και ολοκλήρωση, της πρωτοβουλίας που είχε παρθεί με τη συνθηκολόγηση. Ιδιαίτερα υπό το βάρος του εκβιασμού τον οποίο οι Γερμανοί φρόντιζαν να κρατούν πάντα στο προσκήνιο, για την περίπτωση που ο σχηματισμός κυβέρνησης συνεργασίας αποτύγχανε. Αιχμαλωσία του υπό αποστράτευση στρατού και αποσπάσεις εδαφών υπέρ των συμμάχων του Ράιχ⁹⁸.

Κυβερνήσεως”, ΦΕΚ 189/Α’/10-6-1941.

95 Για την ευρύτερη προβληματική γύρω από τη γερμανική απόφαση για εισβολή στην ΕΣΣΔ βλ. Kershaw, Ian, *Μοιραίες Επιλογές. Δέκα αποφάσεις που άλλαξαν τον κόσμο. 1940-1941*, όμ. παρ., σς 95 κε. Για το σοβαρό έλλειμμα των Γερμανών στο στρατηγικό και γεωπολιτικό-πολιτικό επίπεδο βλ Mazower, Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1998, σς 145-147. Για το είδος της χαράς των Γερμανών αξιωματούχων για το σχηματισμό κυβέρνησης βλ. Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, όμ. παρ. σελ. 367, Mazower, Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, όμ. παρ. σς 44-46 και Μαθιόπουλος, Βάσος Π., “Το νομικό καθεστώς των κυβερνήσεων της Κατοχής”..., όμ. παρ., σελ. 251, Stockings, Craig & Hancock Eleanor, *Swastika over the Acropolis*, όμ. παρ., σς 571-572, Βόγλης, Πολυμέρης, *Η Ελληνική Κοινωνία στην Κατοχή*, όμ. παρ., σελ. 41 & Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42...*, όμ. παρ., σς. 30-31.

96 Βλ. Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ., σελ. 165.

97 Έχω την αίσθηση (αλλά δεν μπορώ να το τεκμηριώσω στην παρούσα φάση) πως η περίπτωση της Ελλάδας ακολουθεί (μέσα στη μεγάλη ποικιλία των τρόπων με τους οποίους εντάχθηκαν οι ηττημένοι λαοί της Ευρώπης στη νέα ναζιστική τάξη) ένα (δυτικοευρωπαϊκό) μοτίβο όπου οι άνθρωποι που συνάπτουν τη συνθηκολόγηση με τα γερμανικά στρατεύματα, σε γενικές γραμμές αναλαμβάνουν τις υπουργικές θέσεις στις κυβερνήσεις συνεργασίας που συγκροτούνται αμέσως μετά. Με μία έννοια, δηλαδή, η επιτυχημένη διεκπεραίωση της διαδικασίας της παράδοσης της χώρας τους, ίσως να ήταν εκείνο το αποφασιστικό κριτήριο για την επιλογή των προς υπουργοποίηση ατόμων. Πχ για τη γαλλική περίπτωση βλ. Paxton, Robert O., *Vichy France...*, όμ. παρ., σελ. 19.

98 Βλ. Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, όμ. παρ. σελ. 366. Επίσης ενδιαφέρον έχει η θεωρία περί νέου “Γενάδιου Σχολάριου” (ως προσαρμογή στα καθ’ ημάς της “θεωρίας της ασπίδας”) που διατυπώνει ο ίδιος ο Τσολάκογλου στο μεταπολεμικό του πόνημα. Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σελ. 159. Για τη θεωρία της “ασπίδας”, της ιδέας πως οι κατοχικές κυβερνήσεις στην κατεχόμενη Ευρώπη έπαιξαν το ρόλο του ενδιάμεσου ανάμεσα στις κατοχικές δυνάμεις και τον πληθυσμό, λειτουργώντας προστατευτικά για τον τελευταίο και ως εκ τούτου υπήρξαν αναγκαία συνθήκη για την

Η πρώτη κατοχική κυβέρνηση των Αθηνών, υπό τον αντιστράτηγο Γεώργιο Τσολάκογλου συγκροτήθηκε στις 29 Απριλίου του 1941 και ορκίστηκε την επόμενη μέρα, προς μεγάλη χαρά των Γερμανών. Η συγκρότησή της ολοκλήρωσε τη διάρρηξη του κρατους, σε επίπεδο κορυφής, και έδωσε αφορμή για μια φιλολογία σχετικά με τη φύση του, το καθεστώς νομιμότητάς του, τη θέση του σε σχέση με το διεθνές δίκαιο του πολέμου, ήδη από εκείνη την εποχή⁹⁹. Από την άλλη, εξασφάλιζε τη συνέχειά του, σε θεσμικό επίπεδο και απαντούσε στις κύριες μέριμνες που φαινόταν να έχουν οι βασικές πλευρές αυτής της διευθέτησης. Την εξασφάλιση ενός ντόπιου καθεστώτος που υποσχόταν νομιμοφροσύνη του πληθυσμού στις αρχές κατοχής με αντάλλαγμα τη μη αιχμαλώτιση των Ελλήνων στρατιωτών και την σχετική διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας και της υπόστασης της χώρας. Όλα τα υπόλοιπα φαινόταν δευτερεύοντα σε εκείνη τη φάση.

Η συνθηκολόγηση λοιπόν, μοιάζει να έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην αλληλουχία των γεγονότων η οποία οδήγησε στο σχηματισμό της κατοχικής κυβέρνησης στην Αθήνα. Και πολύ φυσικά η πράξη αυτή αποτελεί το νομιμοποιητικό θεμέλιο και το πυρηνικό επιχείρημα για την αναγκαιότητα της ύπαρξης μιας κυβέρνησης συνεργασίας με τους κατακτητές της χώρας¹⁰⁰. Μια αναγκαιότητα από την οποία αντλεί η τελευταία την εθνική και πατριωτική της υπόσταση.

Ωστόσο, όπως έχει ήδη επισημανθεί παραπάνω, το θεμέλιο αυτό, πάνω στο οποίο στήθηκε η νέα κυβέρνηση, δεν ήταν ένα θεμέλιο επαρκώς στέρεο. Ακόμα χειρότερα, ήταν ένα θεμέλιο αμφιλεγόμενο το οποίο χρειαζόταν διαρκή υπεράσπιση και το οποίο εν τέλει θα κρινόταν εκ του

αποφυγή ακόμα χειρότερων εξελίξεων, βλ. Κουσουρής, Δημήτρης, *Δίκες των Δοσιλόγων 1944-1949*. ..., όμ. παρ., σς 266-267. Για τις απειλές που αιωρούνταν κατά τις διαπραγματεύσεις για τη συγκρότηση κατοχικής κυβέρνησης βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς. 161-162 και πιο ξεκάθαρα Λογοθετόπουλος, Κ. *Ιδού η Αλήθεια*, όμ.παρ., σελ 12.

99 Το ζήτημα περί της νομικής υπόστασης των κατοχικών κυβερνήσεων, το οποίο συνδέεται στενά με το ζήτημα της αναγκαιότητας της ύπαρξής της και ως εκ τούτου της “προδοτικής” ή “πατριωτικής” φύσης της είναι ίσως η μοναδική πτυχή που έχει τραβήξει το ενδιαφέρον πολύ νωρίς, ήδη από την περίοδο της Κατοχής. Υπάρχει απόφαση του ΣτΕ το 1942 που γνωμοδοτεί για την de facto φύση της κυβέρνησης των Αθηνών, ενώ η αναγκαιότητα συγκρότησής της αποτελεί βασικό κομμάτι του κατηγορητηρίου στη δίκη των μελών των κυβερνήσεων. Στη δε βιβλιογραφία όπου υπάρχει αναφορά στη συγκρότηση των κυβερνήσεων αυτών, υπάρχει πάντα μια μέριμνα να πάρει θέση ο συγγραφέας σε σχέση με την προδοτική ή μη φύση της συγκρότησής της. Βλ. Γασπαρινάτος, Σπύρος, *Οι Ελληνικές Κατοχικές Κυβερνήσεις*. ..., όμ. παρ., σελ. 68, υποσημείωση 71 & σελ. 251 κε, Ζάικος, Νίκος, *Διεθνές Δίκαιο και Συνεργασία με τον Εχθρό...*, Θεσσαλονίκη, 2006, όμ. παρ. σς 82 κε, Μαθιόπουλος, Βάσος Π., “Το νομικό καθεστώς των κυβερνήσεων της Κατοχής”, όμ. παρ., σς. 249-250, Ανδρικόπουλος, Γιάννης, “Η πολιτική της συνθηκολόγησης και η κατάρρευση του μετώπου, Απρίλιος 1941”, όμ. παρ. σς 196-198, Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, όμ. παρ. σς 90-92 & 365-367, Κουσουρής, Δημήτρης, *Δίκες των Δοσιλόγων 1944-1949*. όμ. παρ., 266-268, 271, 278-282 κα., Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς 157 κε, Λογοθετόπουλος, Κ. *Ιδού η Αλήθεια*, όμ. παρ., σς 10 κε, Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης* ..., όμ. παρ., σς 13 κε. Και φυσικά την πηγή όλων σχεδόν των παραπάνω, Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις της υπό Εχθρικήν Στρατιωτικήν Κατοχήν Συγκροτηθείσης Ελληνικής Κυβερνήσεως. Από μίαν δίκη εις το Συμβούλιον της Επικρατείας*, [παράνομη έκδοση], Αθήνα, 1942.

100 Με την έννοια πως, η συνθηκολόγηση και τα (αξιολογούμενα ως θετικά) αποτελέσματα που παρήγαγε αποτελεί τη βασική (αν όχι μοναδική) χειροπιαστή “γείωση” των νέων υπουργών με τον πληθυσμό στον οποίο αυτοσυστήνονται ως η νέα του κυβέρνηση. Για άλλη προσέγγιση βλ Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα*. ..., όμ. παρ., σς 90-91 & Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ. σελ. 127.

αποτελέσματος (πριν απ' όλα του πολέμου). Η κατά τους νέους υπουργούς (και εν πολλοίς αυτουργούς) “υπεύθυνη”, “σωτήρια”, “πατριωτική” πράξη της συνθηκολόγησης δεν είναι δύσκολο από κάποιους να ιδωθεί ως ανταρσία, ανυπακοή και προδοσία. Και αυτό είναι κάτι το οποίο το γνωρίζουν οι πρώτοι εξ' αρχής¹⁰¹. Είναι, λοιπόν, μεγάλη η ανάγκη να πείσουν για την πατριωτική εκδοχή της συνθηκολόγησης (και κατ' επέκταση του νέου καθεστώτος) και να αντικρούσουν τις κατηγορίες περί προδοσίας οι οποίες εκτοξεύονται από την άλλη πλευρά της θάλασσας. Και στην προσπάθεια αυτή οργανικό ρόλο θα έχουν τα νέα “σύμβολα” και το νέο “οργανόγραμμα” του κράτους.

---

¹⁰¹Ακόμα και των μη στρατιωτικών Λογοθετόπουλου και Ράλλη. Γι' αυτό και οι βίαιες αντιδράσεις τους στις περί προδοσίας κατηγορίες και το χαρακτηρισμό τους ως Κουϊσλιγκ. Βλ. Λογοθετόπουλος, Κ. *Ιδού η Αλήθεια*, όμ. παρ., σς 13 κε & Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ...*, όμ. παρ., σς 12 κε.

Ανακαίνιση με παλιά υλικά. Η συγκρότηση της “Ελληνικής Πολιτείας”, μεταξύ ρήξης και συνέχειας...

Την 30ή Απριλίου του 1941 η *Πρωΐα*, μια από τις μεγαλύτερες πρωινές εφημερίδες της Αθήνας, κυκλοφόρησε το τρίτο της κατοχικό (μετά την είσοδο των γερμανικών στρατευμάτων στην πρωτεύουσα) φύλλο με τον πηχυαίο τίτλο “Εσχηματίσθη χθες Εθνική Κυβέρνησις [...]”¹⁰². Το πρωτοσέλιδο αυτό αναγγέλλει το κλείσιμο μιας περιόδου ανασφάλειας σε σχέση με την υπό κατάκτηση χώρα¹⁰³. Μιας περιόδου κατά την οποία όλα ήταν ανοιχτά αναφορικά με την διακυβέρνησή της και με το μέλλον της γενικότερα. Ο “ελέφαντας μέσα στο δωμάτιο” είναι, φυσικά, η θέση της νέας κυβέρνησης έναντι, αφενός της αντίστοιχης βασιλικής, αφετέρου των νέων επικυριάρχων. Μια θέση, εκ των πραγμάτων μετέωρη πολιτικά, ιδεολογικά, ηθικά και νομικά, η οποία γίνεται ακόμα πιο επισφαλής από το ρόλο του νέου πρωθυπουργού, και των περισσοτέρων από τους υπουργούς του, στην συνθηκολόγηση των ελληνικών στρατευμάτων που πολεμούσαν τους Ιταλούς στο αλβανικό μέτωπο, λίγες μέρες πριν.

Προχωρώντας, λοιπόν, στη συγκρότηση του νέου κυβερνητικού σχήματος, ο Γ. Τσολάκογλου γνώριζε πως δεν επρόκειτο για μια απλή μεταβολή στα πρόσωπα του Υπουργικού Συμβουλίου. Η νέα κυβέρνηση δεν αντικαθιστά ομαλά την προηγούμενη. Στην πραγματικότητα, όπως πολύ σωστά έχει επισημανθεί, δεν την ανατρέπει καν¹⁰⁴. Στήνεται σε αντιπαράθεση με αυτή σε ένα τελείως έκτακτο και πολεμικό (αν και όχι εντελώς πρωτόγνωρο) πλαίσιο¹⁰⁵. Ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο, η ίδια η ύπαρξή της και η εγκατάστασή της στην “εξουσία” βρίσκεται υπό την αίρεση των νέων επικυριάρχων της χώρας. Η νέα κυβέρνηση, λοιπόν σηματοδοτεί κάτι βαθύτερο. Σηματοδοτεί την ανάγκη για τη διαμόρφωση ενός νέου καθεστώτος. Ενός καθεστώτος που προοριζόταν να αποτελέσει το θεσμικό όχημα (σύμφωνα τουλάχιστον με τις προσδοκίες των νέων υπουργών) για να περάσει η χώρα, κατά το δυνατόν αλώβητη, από την περίοδο της κατοχής και του πολέμου στην νέα, μεταπολεμική “κανονικότητα”¹⁰⁶. Η (με βάση τον τρόπο που οι κατακτητές της έβλεπαν τα πράγματα) να “ευθυγραμμιστεί” στα δεδομένα της υπό οικοδόμηση “Νέας

102Βλ., *Η Πρωΐα*, 30 Απριλίου 1941.

103Χαρακτηριστική του κλίματος αυτού είναι η “πρόταση” της εφημερίδας *Ακρόπολις*, την οποία δημοσιεύει στο πρωτοσέλιδο της 29ης Απριλίου του 1941, με την οποία ζητά το σχηματισμό μιας “Εθνικής Εταιρίας” υπό τον Αρχιεπίσκοπο, με σκοπό να μελετήσει τρόπους για την ανοικοδόμηση του τόπου. Βλ. *Ακρόπολις*, 29 Απριλίου 1941.

104Βλ., Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ., παρ., σελ 13.

105Το προηγούμενο του διχασμού και των αντίπαλων κυβερνήσεων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη δεν φαίνεται να έχει εξαφανιστεί από τον ορίζοντα εμπειρίας των ανθρώπων κατά τη δεκαετία του 40'. Σίγουρα όχι για τον Γιώργο Τενεκίδη, ο οποίος δε διστάζει να αναζητήσει αναλογίες με την κατοχική πραγματικότητα. Βλ. Tenekidès, George, “La nature juridique...”, όμ. παρ., σς 128-130.

106Ενδεικτικά, βλέπε το εκδοτικό σημείωμα της *Πρωΐας*, με τίτλο “Επί το έργον” όπου συνοψίζονται όλα τα παραπάνω. Βλ. *Η Πρωΐα*, 1 Μαΐου 1941.

Ευρώπης”¹⁰⁷.

Η “ιδιαιτερότητα”¹⁰⁸ του νέου αυτού καθεστώτος δε συνίστατο στην κατοχική συνθήκη μέσα στην οποία επρόκειτο να σχηματιστεί. Αυτή ήταν μια πραγματικότητα η οποία καθόρισε (και σε κάθε περίπτωση θα καθόριζε) τους όρους ύπαρξης και λειτουργίας των κρατικών δομών της κατακτημένης χώρας¹⁰⁹. Η ιδιαιτερότητά του βρισκόταν στη δήλωση “αυτονομίας” και “αυθυπαρξίας” που υπονοούνταν σε αυτή καθαυτή τη συγκρότησή του, παρά την προφανή και απόλυτη εξάρτησή του (σε επίπεδο λειτουργίας αλλά και ύπαρξης) από τη θέληση των κατακτητών¹¹⁰. Μια δήλωση, η οποία έδινε στους τελευταίους μεγαλύτερη ευελιξία σε σχέση με την διαχείριση της κατακτημένης χώρας, καθώς, από τη μια αρνούνταν στην (υπό αγγλική προστασία) κυβέρνηση του Γεωργίου οποιαδήποτε δικαιοδοσία σε αυτή (αγνοώντας το διεθνές δίκαιο, όπως το είδαμε παραπάνω), από την άλλη “ελληνοποιούσε” την πολιτική τους, ως κατέχουσας δύναμης, κάτω από το πέπλο της ντόπιας νομοθεσίας¹¹¹. Την ίδια στιγμή τους επέτρεπε να παρουσιάσουν μια μείζονα παραχώρηση στις τοπικές ελίτ και τον πληθυσμό, μια παραχώρηση η οποία (μαζί με το πραγματικά κρίσιμο ζήτημα της αποστράτευσης) επρόκειτο να χρησιμεύσει ως αόριστη και μη δεσμευτική υπόσχεση για την μεταπολεμική ακεραιότητα (λίγο πολύ) της χώρας, και παράλληλα, ως τέτοια, να λειτουργήσει σαν διακύβευμα ενάντια σε κάθε σκέψη αντίδρασης από τους τελευταίους στην κατοχική εξουσία¹¹².

Από την πλευρά των αδυνάτων αυτής της συνεννόησης/εκβιασμού, ανεξάρτητα από το αν δέχτηκαν την “παραχώρηση” αυτή των κατακτητών ενθουσιωδώς ή με επιφύλαξη, φαίνεται ότι

107Για τον όρο “ευθυγράμμιση. / (selbst)gleichschaltung” στο εθνικοσοσιαλιστικό πλαίσιο βλ. Kershaw, Ian, *Χίτλερ 1889-1936. Υβρις*, Scripta, Αθήνα, 2002, σς 483-484, 512-514, 520-522, 530-535. Για την αρχή της βλ.

Κεσσόπουλος, Αλέξανδρος, *Η αυτοκτονία του δήμου. Πολιτική κρίση και συνταγματικός λόγος στη Βαϊμάρη*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2018, σς 259 κε.

108Όταν λέμε εδώ ιδιαιτερότητα δεν εννοούμε ότι η λύση των κυβερνήσεων συνεργασίας είναι μια ελληνική πρωτοτυπία. Κάθε άλλο, μια και έχουμε ανάλογα (και πολύ πιο γνωστά) παραδείγματα, όπως η Γαλλία, η Δανία, η Νορβηγία. Η ιδιαιτερότητα συνίσταται στις περιπλοκές και τις προκλήσεις που η επιλογή αυτή βγάζει στην επιφάνεια, σε σχέση με το “καθαρό” πλαίσιο που δίνει το διεθνές δίκαιο. Περιπλοκές που προκύπτουν λίγο πολύ σε όλες τις χώρες που προκρίθηκε αυτή η λύση ενσωμάτωσης στη “Νέα Τάξη Πραγμάτων” του Γ’ Ράιχ. Ενδεικτικά, βλ. Paxton, Robert O., *Vichy France: ...*, όμ. παρ., σς 51 κε, C.M.C. “Denmark under German Occupation”, όμ. παρ., σς 815 κε & Gram-Skjoldager, Karen, “The Law of the Jungle? ...”, όμ. παρ., σς 235-237 για Δανία, Aarbakke, Vemund, “Προδότες και δωσίλογοι. Η περίπτωση της Νορβηγίας”, στο Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, Νικολακόπουλος, Ηλίας, Φλάισερ, Χάγκεν (επιμ.), *“Εχθρός” εντός των τειχών. Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006 σς 34-36 για Νορβηγία κλπ.

109Με την έννοια ότι υπήρχε και η δυνατότητα επιλογής του πλαισίου που καθόριζε το διεθνές δίκαιο, αλλά η επιλογή αυτή και πάλι ανήκε στους κατακτητές. Πχ βλ “Επί το έργον”, *Η Πρωΐα*, 1 Μαΐου 1941.

110Με ανάλογο τρόπο βλέπει τα πράγματα και ο Πεσμαζόγλου. Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ. παρ., σελ. 29

111Απαλλάσσοντας τους, ανάμεσα στα άλλα από πολύ συγκεκριμένες υποχρεώσεις έναντι του κατακτημένου πληθυσμού. Βλ. Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42. ...*, όμ. παρ., σς 35-36, βλ. Tenekidès, George, “La nature juridique...”, όμ. παρ., σς 126-128 κλπ.

112Με βάση τις διηγήσεις των κατοχικών πρωθυπουργών και όχι μόνο, ο εκβιασμός αυτός βρισκόταν εξαρχής πίσω από τις σχετικές διαπραγματεύσεις. Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σελ 161, Λογοθετόπουλος, Κ. *Ιδού η Αλήθεια*, όμ. παρ., σελ. 12 κτλ. Επίσης αποκαλυπτική η ανατύπωση στην *Πρωΐα* σχολίων γύρω από το σχηματισμό της κατοχικής κυβέρνησης. Βλ *Η Πρωΐα*, 4 Μαΐου 1941.

ενστερνίστηκαν τη λογική της, και δέχτηκαν να παίξουν τον υπάλληλο ρόλο που τους αναλογούσε εντός αυτής. Ένα ρόλο στον οποίο έβλεπαν τη μοναδική ρεαλιστική πιθανότητα εξασφάλισης ενός μίνιμουμ προϋποθέσεων πολιτικής επιβίωσης (και κατ' επέκταση πολιτικής αυτονομίας) της χώρας και κοινωνικής αναπαραγωγής του υπάρχοντος (μεσοπολεμικού) κοινωνικού σχηματισμού, με ορίζοντα το (σύντομο και νικηφόρο για τον Άξονα, όπως γενικά πιστευόταν τότε) τέλος του πολέμου¹¹³. Με οδηγό την εμπειρία της συνθηκολόγησης, με τις πικρές, πλην όμως “ευεργετικές” σε πρακτικό επίπεδο (προστασία των στρατευσίμων με την αναστολή των άσκοπων εχθροπραξιών και την εξασφάλιση της ομαλής αποστράτευσής τους, καθώς και την προστασία της χώρας από την ιταλική εκδίκηση, με την προσωρινή απαγόρευση εισόδου του ιταλικού στρατού στη χώρα)¹¹⁴ συνέπειές της, οι νέοι υπουργοί αποδέχονταν καταστατικά πως, με μια προσέγγιση ευσυνείδητου διεκπεραιωτή της κατοχικής πολιτικής, υπήρχαν περιθώρια θετικών παραχωρήσεων για λογαριασμό της χώρας. Δε θα αργούσε να φανεί το πόσο έωλες ήταν προσδοκίες τέτοιου είδους και πόσο διαφορετικής φύσης και έντασης θα ήταν τα πραγματικά προβλήματα που θα είχε να αντιμετωπίσει ο κατεχόμενος πληθυσμός, και να διαχειριστεί η κυβέρνησή “του”.

Ωστόσο, στη συγκυρία του τέλους του Απρίλη του 1941, με την απειλή της πείνας να είναι υπαρκτή, αλλά ακόμα στις αρχικές της εκφάνσεις, και την αντίσταση ένα απευκταίο, αλλά θεωρητικό (μέχρι η εμπλοκή του “άμαχου” πληθυσμού κατά τη μάχη της Κρήτης και τα αντίποινα των εισβολέων, να δώσουν μια πρώτη εκδοχή του ερέβους που επρόκειτο να ακολουθήσει)¹¹⁵ ενδεχόμενο, η διαμόρφωση του βέλτιστου δυνατού *modus vivendi* με τους κατακτητές, μέσα από το σχηματισμό της νέας κυβέρνησης, φάνταζε ως η απόλυτη προτεραιότητα. Ένας σχηματισμός ο οποίος είχε τις δικές του προκλήσεις. Μια από τις λιγότερο προφανείς¹¹⁶, πλην όμως ιδιαίτερα σημαντική σε συμβολικό και εν τέλει πολιτικό επίπεδο, ήταν η θεσμική έκφρασή του.

***

113Βλ., Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα*. ..., όμ. παρ., σς 366-368. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο τρόπος με τον οποίο περιγράφει την αναγκαιότητα του σχηματισμού της κυβέρνησής του. Το κύριο επιχείρημα είναι φυσικά αυτό του ενδιάμεσου ανάμεσα στις αρχές κατοχής και τον ελληνικό λαό, για την ανακούφιση του τελευταίου. Αν διαβάσουμε όμως προσεκτικότερα, δύσκολα κρύβεται το γεγονός πως το βασικό ζητούμενο στο μυαλό του είναι ο βαθύτερος ταξικός τρόμος ενάντια στον εσωτερικό εχθρό και την αναρχία, στον οποίο έχει προγραμματιστεί να ανταποκρίνεται η κρατική υπαλληλία, ιδίως η ανώτερη. Άξια σχολιασμού είναι η επιλογή της λάξης “κακοποιός” και όχι “αναρχικός”, κομμουνιστής” κλπ, τα οποία στη μετά Βάρκιζα περίοδο είχαν μεγαλύτερη πέραση και χρησιμοποιήθηκαν κατά κόρο στις απολογίες των κατοχικών πρωθυπουργών. Αυτό ίσως δείχνει ένα βαθύτερο έθος, το οποίο πάει πέρα από τη συγκυρία των περιστάσεων κατά τις οποίες καταγράφονται οι απόψεις του. Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σελ. 169. Παράβαλε Paxton, Robert O., *Vichy France*: ..., όμ. παρ., σς 16-18.

114Πχ για τον τρόπο με τον οποίο προβάλλεται το ζήτημα της αποστράτευσης ως “οδηγός” μιας κατά το δυνατόν ομαλής συνύπαρξης κατακτητών-κατακτημένων βλ *Η Πρωΐα*, 3 Μαΐου 1941.

115Βλ., Βόγλης, Πολυμέρης, *Η Ελληνική Κοινωνία στην Κατοχή*, όμ. παρ., σς 37-38, Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ., σς 112-114.

116Όταν μιλάμε για προφανείς προκλήσεις στο πλαίσιο της συγκρότησης των κατοχικών κυβερνήσεων, αναφερόμαστε, φυσικά, στο ζήτημα της στελέχωσής τους. Πχ βλ. Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ., σς 161-163, Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα*. ..., όμ. παρ., σς 367-368, Mazower, Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*. όμ. παρ. σελ. 45, κλπ.

Με δεδομένη την ύπαρξη της κυβέρνησης του βασιλιά Γεωργίου (η οποία τη στιγμή εκείνη δε βρίσκεται καν έξω από τα όρια της χώρας)¹¹⁷, η νέα κυβέρνηση δεν διαθέτει τον απαραίτητο “θεσμικό χώρο” για να σταθεί. Οφείλει να τον δημιουργήσει. Και μάλιστα με όρους τέτοιους οι οποίοι να απαντούν πειστικά στην ακόλουθη αντίφαση. Από τη μια πρέπει να σηματοδοτήσει τη θεμελιακή ρήξη με τους προκατόχους της (ως εκ των ων ουκ άνευ προϋπόθεση για την ύπαρξη της ίδιας) και εκ των πραγμάτων (για να δικαιολογηθεί η “αντικανονική” διαδοχή) με το άμεσο θεσμικό παρελθόν της χώρας¹¹⁸. Από την άλλη είναι υποχρεωμένη (προκειμένου να στηρίξει τον “εθνικό” της χαρακτήρα, πράγμα που αποτελεί και τον βασικό της στόχο) να εντάξει εαυτόν με τρόπο οργανικό και λειτουργικό στο θεσμικό συνεχές του ελληνικού κράτους, ως φυσική του προέκταση στο παρόν, και (κυρίως) στο μέλλον.

Η λύση που επιλέχθηκε είναι χαρακτηριστική, και συμπυκνώνει την ουσία της αντίφασης αυτής¹¹⁹. Το νέο καθεστώς επρόκειτο να παρουσιάσει τη συγκρότησή του ως μία υπόθεση πολιτειακής μεταβολής. Και όταν μιλάμε για “πολιτειακή μεταβολή” στις συνδηλώσεις της εποχής, την εννοούμε ως ένα ακόμα επεισόδιο στο σήριαλ του Εθνικού Διχασμού, που παιζόταν στην εγχώρια πολιτική σκηνή ήδη για πάνω από δύο δεκαετίες. Σήριαλ το οποίο ήταν γεμάτο από επεισόδια πραξικοπηματικών κυβερνητικών μεταβολών, ανώμαλου πολιτικού βίου, βίαιων εξωτερικών παρεμβάσεων στα εσωτερικά της χώρας και φυσικά, τη δεσπόζουσα διαμάχη ανάμεσα στη βασιλευομένη και την αβασίλευτη μορφή του πολιτεύματος¹²⁰. Επρόκειτο για μια μεγάλη παρακαταθήκη εμπειρίας και τεχνογνωσίας γύρω από την οικοδόμηση καθεστώτων εκτάκτου ανάγκης, από την οποία οι νέοι υπουργοί έσπευσαν να αντλήσουν υποδείγματα προκειμένου να γράψουν το σενάριο του δικού τους επεισοδίου στην αλληλουχία των διαδοχικών εθνοσωτηρίων καθεστώτων που ανέλαβαν να κυβερνήσουν τη χώρα. Σενάριο, η πλοκή του οποίου επρόκειτο να υφανθεί γύρω από τον (εν πολλοίς άρρητο, αλλά σαφώς εννοούμενο) *de facto* χαρακτήρα που

117Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς. πρώτη μη αριθμημένη σελίδα.

118Βλ. Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ, παρ., σελ. 165.

119Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε πως η αντίφαση αυτή καθαυτή δεν είναι κάτι ξένο σε οποιοδήποτε πολιτικό σύστημα, οποιασδήποτε χώρας. Συνοδεύει πάντα την εναλλαγή στην εξουσία, ακόμα και σε “κανονικό” κοινοβουλευτικό πλαίσιο. Δύο εμβληματικές φράσεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, το “παραλάβαμε χάος” και το “το κράτος έχει συνέχεια” που συνδέονται συνήθως με την επομένη των εκλογών, εκφράζει ακριβώς την ίδια αντίφαση. Φυσικά, η βασική διαφορά έχει να κάνει με την κρισιμότητα των περιστάσεων, την επομένη της ήττας και της υποδούλωσης της χώρας. Ή όπως το διατυπώνει ο αντιπρόεδρος και Υπουργός Εθνικής Προνοίας και Υγιεινής της νέας Κυβέρνησης, Κ. Λογοθετόπουλος με την ευκαιρία της ανάληψης των νέων του καθηκόντων, [...] πλειστάκις μεν και κατά καθιερωμένον σχεδόν σχήμα λόγου, αι περιστάσεις ελέγοντο δύσκολοι. Αλλά, την στιγμὴν αὐτὴν τα βουνὰ των δυσκολιών, [...]”, βλ. *Ακρόπολις*, 1 Μαΐου 1941.

120Το “υπονοούμενο” ήταν αρκετά ξεκάθαρο για τον Μ. Πεσμαζόγλου, ώστε να το συμπεριλάβει στην αγόρευσή του στο ΣτΕ, το Γενάρη του 1942, Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς. 13-15. Αναφορικά με την μεσοπολεμική κατάσταση των πολιτικών θεσμών στη χώρα βλ. ενδεικτικά Μαρκέτος, Σπύρος, *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνο! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, ιδίως σς 197 κε, 289 κε και φυσικά ο επίλογός του για τη συζήτηση περί κοινοβουλευτισμού στα 1932, σς 317 κε. Ειδικά για το τελευταίο παράβαλε Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο ...*, όμ, παρ. σς 120-122, αλλά και γενικότερα για το θέμα, ιδίως σε σχέση με την τελευταία του φάση, στα 1935 σς 29-56 & 323-351.

διεκδικείται για το νέο καθεστώς, και να απλωθεί, ανάμεσα στα άλλα, και στο πλέγμα των καταστατικών κειμένων, συμβόλων και φορμών που επρόκειτο να αποτελέσουν το “συνταγματικό” του πλαίσιο.

Πριν περάσουμε στην επισκόπηση του πλαισίου αυτού, είναι ανάγκη να συζητήσουμε αναλυτικότερα εδώ δύο ζητήματα ορολογίας. Το πρώτο έχει να κάνει με τον όρο *de facto* κυβερνήσεις. Πολύ συνοπτικά, ως *de facto* χαρακτηρίζονται κυβερνήσεις που ανήλθαν στην εξουσία με τη βία, καταλύοντας το προηγούμενο “νόμιμο” καθεστώς. Ο όρος αυτός καλύπτει κυβερνητικές αλλαγές που προέκυψαν ως συνέπεια επανάστασης, κινήματος, πραξικοπήματος κλπ. Η κρίσιμη ιδιότητα που αποδίδει το δίκαιο σε αυτά τα κυβερνητικά σχήματα, και που ενδιαφέρει ιδιαίτερα για την περίπτωση των κατοχικών κυβερνήσεων, είναι ότι η βία με την οποία μπόρεσαν να κατακτήσουν την εξουσία, τους δίνει και τη δυνατότητα/δικαίωμα να παράξουν τα ίδια δίκαιο¹²¹. Με βάση αυτή την παραδοχή τα νομοθετήματα αλληπάλληλων μη κοινοβουλευτικών/δικτατορικών μεσοπολεμικών καθεστώτων εξακολουθούσαν να έχουν τη θέση τους στο νομικό οικοδόμημα του κράτους ακόμα και μετά την πτώση της κυβέρνησης που τα παρήγαγε. Με αυτή την έννοια, η παρουσίαση του νέου καθεστώτος ως αλλαγή στο πολίτευμα της χώρας, ξεκάθαρα στοχεύει στη διεκδίκηση αυτού του *de facto* χαρακτήρα για λογαριασμό του. Την κρισιμότητα, αλλά και το αμφίβολο του χαρακτήρα αυτού, όσον αφορά τις κατοχικές κυβερνήσεις, θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Το δεύτερο από τα ζητήματα ορολογίας που πρέπει να δούμε εδώ είναι, τι εννοούμε όταν λέμε “συνταγματικό πλαίσιο” αναφερόμενοι σε ένα υπό κατοχή κράτος. Το βασικό σημείο που θα πρέπει να έχουμε υπόψη είναι πως, όπως έχει σημειωθεί και στην εισαγωγή, όταν γίνεται εδώ λόγος για “Σύνταγμα”, γίνεται με την έννοια που στα νομικά εγχειρίδια αναφέρεται ως “Ουσιαστικό Σύνταγμα”. Ως “Ουσιαστικό Σύνταγμα” νοείται κάθε βασική θεσμική διευθέτηση που σχετίζεται με τον τρόπο διακυβέρνησης μιας κοινωνίας, ανεξαρτήτως πολιτεύματος. Το ουσιαστικό σύνταγμα δεν είναι ανάγκη να σχετίζεται με την κοινοβουλευτική διακυβέρνηση, δεν είναι ανάγκη να είναι ενιαίο κείμενο (όπως προβλέπεται για τα “Τυπικά Σύνταγματα” τα οποία γνωρίζουμε εμείς σήμερα), δε χρειάζεται να είναι καν διατυπωμένο εγγράφως. Με αυτή την έννοια “Ουσιαστικό Σύνταγμα” δεν έχουν μόνο τα “συνταγματικά καθεστώτα”, αλλά και οι δικτατορίες, οι απολυταρχίες, οι φεουδαλικές χωροδеспοτείες, ακόμα και οι φυλετικά οργανωμένες κοινωνίες¹²².

Στο βαθμό, λοιπόν που στη νέα κατοχική κυβέρνηση δόθηκε ένα, έστω κατ' όνομα,

---

121Βλ. Παντελής, Αντώνης Μ., *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*. ..., όμ. παρ., σς 75-76, Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις* ..., όμ. παρ., σς. 8-13

122Βλ. Παντελής, Αντώνης Μ., *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*. ..., όμ. παρ., σς 165-166. Ενδεικτικό παράδειγμα τέτοιου είδους προσέγγισης των βασικών θεσμών “προνεωτερικής” κοινωνίας είναι το δεύτερο μέρος του έργου του Hans-Georg Beck, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, με τον χαρακτηριστικό τίτλο, “Κράτος και Σύνταγμα”. Βλ Beck, Hans-Georg, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2000, σς 45 κε και ιδίως 45-46.

περιθώριο αυτόνομης πολιτικής δράσης και δικαιοδοσίας, είναι υποχρεωμένη να περιβάλει τη δικαιοδοσία αυτή με ένα βασικό νομιμοποιητικό μανδύα. Μανδύα που από ένα σημείο και μετά οφείλει να πάρει τη μορφή ενός λίγο πολύ χειροπιαστού, θεσμικού, “συνταγματικού” (με την έννοια που αναπτύξαμε παραπάνω) πλαισίου. Όπως γενικά συμβαίνει σε περιπτώσεις καθεστώτων έκτακτης ανάγκης, το χειροπιαστό αυτό πλαίσιο δεν παίρνει τη μορφή ενός “Τυπικού Συντάγματος”. Για την ακρίβεια, το βάρος που έχουν οι ρητές νομικές διατάξεις που σχετίζονται με την οργάνωση και τη λειτουργία ενός κρατικού μηχανισμού, χάνουν έδαφος χάριν της λιγότερο λεκτικής (και πολύ συχνά άρρητης) συμβολικής διαχείρισης των εξωτερικών φορμών της εξουσίας, που ρόλος τους είναι η τοποθέτησή της μέσα στο διαρκώς μεταβαλλόμενο ιστορικό πλαίσιο¹²³. Στην περίπτωση που μας απασχολεί εδώ, το “συνταγματικό πλαίσιο” που η νέα κυβέρνηση θέτει για την τοποθέτηση και τη λειτουργία του ελληνικού κράτους μέσα στην κατοχική πραγματικότητα, σχετίζεται, όπως θα δούμε, με έναν πολύ μικρό αριθμό νομικών κειμένων, που πλαισιώνονται και νοηματοδοτούνται μέσα από τη διαχείριση και την ανασηματοδότηση των φορμών και των συμβόλων της κρατικής εξουσίας.

***

Το “μεταπολιτευτικό” επιχείρημα της νέας κυβέρνησης, για το οποίο έγινε λόγος πιο πάνω, διατυπώνεται με ωμό τρόπο ήδη από το πρώτο κατοχικό φύλλο (υπ’ αριθμόν 146 της 29ης Απριλίου) της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως, το οποίο φιλοξενεί την “Προκήρυξη” του Γ. Τσολάκογλου προς τον Ελληνικό Λαό¹²⁴. Στην πραγματικότητα, δεν είναι ανάγκη να διαβάσει κανείς το ίδιο το κείμενο της Προκήρυξης για να διαπιστώσει τη στάση των νέων “κυβερνώντων” έναντι του καθεστώτος που “διαδέχονται”. Μια ματιά μόνο στην επικεφαλίδα του φύλλου κάνει παραπάνω από εμφανές πως, για μία ακόμη φορά, οι δρόμοι της χώρας και του βασιλιά Γεωργίου χώριζαν. Το πολιτειακό “σήμα κατατεθέν” του κράτους είχε αλλάξει. Το παλιό, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, είχε προλάβει να αντικατασταθεί με το, *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*. Φυσικά, ο βασιλικός θυρεός, που δέσποζε στην πρώτη εκδοχή, έχει εξαφανιστεί¹²⁵.

Δεν είναι τόσο ο εξοβελισμός των συμβόλων της βασιλικής εξουσίας που προξενεί εντύπωση εδώ. Περισσότερο εύγλωττη είναι η επιλογή του νέου “συνταγματικού” ονόματος του κράτους. Το “Ελληνική Πολιτεία” δεν είναι ούτε τυχαία επιλογή, ούτε μοιάζει να εμπνέεται από την αντίστοιχη ονομασία του καθεστώτος του Βισύ. Αντίθετα, συνομιλεί έντονα με το πολιτειακό παρελθόν της ίδιας της χώρας, αφού επαναφέρει το πρώτο συνταγματικό όνομα της Δεύτερης

123Κατ’ αναλογία βλ. Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, Αθήνα 2016, σς 70-71.

124Βλ., *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, “Προκήρυξις...” ΦΕΚ 146/Α’/29-4-1941.

125Βλ., Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42. ...*, όμ. παρ., σς 76-77.

Ελληνικής Δημοκρατίας¹²⁶. Χαρακτηριστικός, δε, είναι ο τρόπος με τον οποίο το κάνει, καθώς η γραμματοσειρά και η στοίχιση που επιλέγεται είναι πανομοιότυπη με αυτήν που βρίσκουμε στα ΦΕΚ της άνοιξης του 1924. Σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, που αν δεν προσέξει κανείς τις ημερομηνίες, δεν είναι δύσκολο να μπερδέψει φύλλα από τις δύο αυτές διαφορετικές περιόδους.

Η επιλογή αυτή δεν αποτελεί τίποτε λιγότερο από μια συμβολική αναφορά στην εκθρόνιση του Γεωργίου και την έκπτωση της δυναστείας δεκαοκτώ, δεκαεννιά χρόνια πριν. Και μάλιστα “με τη διαδικασία του κατεπείγοντος”, καθώς, όχι μόνο στην περίπτωση αυτή δεν έχουμε μεσοδιάστημα αντιβασιλείας, αλλά οι παραπάνω μεταβολές στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως προηγούνται της θεσμοθέτησής τους. Μια σπουδή που όσο και αν δεν είναι δύσκολο να γίνει κατανοητή (δεδομένων των συνθηκών), δεν παύει να εντυπωσιάζει. Ενώ, δύσκολα διαφεύγει της προσοχής και το πολιτικό “κλείσιμο του ματιού” προς τη “δημοκρατική” μερίδα του πληθυσμού, αλλά και του πολιτικού προσωπικού, σε μια χονδροειδή απόπειρα εργαλειοποίησης της ανάμνησης του “ρεπουμπλικανικού” παρελθόντος της χώρας¹²⁷.

Το όλο επιχείρημα ολοκληρώνεται μέσα από μια μικρή, αλλά εκκωφαντική λεπτομέρεια, η οποία, εν τέλει, σκεπάζει το “θόρυβο”, που οι εντυπωσιακές μεταβολές που περιγράψαμε παραπάνω, επιχειρούν να δημιουργήσουν. Η αρίθμηση του πρώτου φύλλου της κατοχής (αριθμός

---

126 Δύσκολα βρίσκεται αναφορά στο πρώτο αυτό όνομα της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, οπότε δεν είναι αυτονόητος ο συσχετισμός του με αυτό της κατοχικής “Ελληνικής Πολιτείας”. Ενδεικτική είναι η επί τροχάδην σχετική αναφορά που κάνει ο Α. Παντελής στο εγχειρίδιο συνταγματικής ιστορίας του. Βλ. Παντελής, Αντώνης Μ., *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*. ..., όμ. παρ., σελ. 240. Πάντως η αναφορά που γίνεται από την *Πρωϊά* στο φύλλο της 1ης Μαΐου 1941 παραλληλίζει την νέα συνταγματική ονομασία του κράτους με την αντίστοιχη της εποχής του Καποδίστρια. Βλ. *Η Πρωϊά*, 1 Μαΐου 1941. Πιο ενδιαφέρον όμως είναι ο σχολιασμός της *Ακροπόλεως* στο φύλλο της 4ης Μαΐου του 1941 (δεύτερη σελίδα) σε σχέση με τη μεταβολή του πολιτεύματος και συγκεκριμένα το ΝΔ1. Εκεί, ενώ αναφέρει πως ως πρότυπα του νέου καταστατικού χάρτη που θα επεξεργαζόταν η κυβέρνηση θα χρησίμευαν το υπόδειγμα διακυβέρνησης του Καποδίστρια αλλά και το προσχέδιο συντάγματος του Α. Παπαναστασίου του 1924, αναφερόμενος στην ονομασία του νέου καθεστώτος “αποτυγχάνει” να κάνει τη σύνδεση με τη συνταγματική ονομασία είτε του καποδιστριακού καθεστώτος, είτε της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας. Βλ. *Ακρόπολις*, 4 Μαΐου 1941.

127 Εντυπωσιακή είναι, στο άρθρο της αγγλικής Wikipedia για την Ελληνική Πολιτεία, η αναφορά που γίνεται στον Τσολάκογλου ως “ρεπουμπλικάνου” (republican) αξιωματικού που βρήκε την ευκαιρία να ανατρέψει τη μοναρχία. Βλ. Ιστοσελίδα, *Wikipedia* [https://en.wikipedia.org/wiki/Hellenic_State_\(1941%E2%80%931944\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Hellenic_State_(1941%E2%80%931944)) τελευταία προσπέλαση 29/9/2023. Από την άλλη ο Μεταξάς γράφει στο ημερολόγιό του πως ο Τσολάκογλου παραλίγο να τον παρασύρει σε “αντιβενιζελική” πολιτική στην Κρήτη, μετά το εκεί κίνημα του 1938. Βλ. Βρανάς, Φαίδων (επιμ.), *Ιωάννης Μεταξάς. Το προσωπικό του ημερολόγιο. 1933-1941*, όμ. παρ., σς 311. Αν θέλουμε να εντείνουμε τη σύγχυση αυτών που αισθάνονται την ανάγκη να βρουν την “κομματική ταυτότητα” του Γ. Τσολάκογλου δεν έχουμε παρά να ανατρέξουμε στα *Απομνημονεύματά* του στην πολύ ενδιαφέρουσα (αρνητική) αποτίμηση του Ε. Τσουδερού. Εκεί, περιγράφοντας τον Τσουδερό ως έναν καιροσκόπο, ο οποίος από υβριστής του Ε. Βενιζέλου γίνεται προστατευόμενός του, του αποδίδει δόλο στις πολιτικές που ακολούθησε, με στόχο την υπονόμευση του θρόνου. Εδώ, ο ο άνθρωπος ο οποίος ως υψηλόβαθμος αξιωματικός, συμμετείχε στις αντιβενιζελικές κρατικές πολιτικές του μεταξικού καθεστώτος, και ως πρωθυπουργός της Ελληνικής Πολιτείας κήρυξε έκπτωτη τη δυναστεία, σε λίγες μόνον γραμμές εκθειάζει το Βενιζέλο ως “Μέγα Πολιτικόν” και την ίδια στιγμή εμφανίζει τη σταθερότητα της δυναστείας και του θρόνου ως την αυτονόητη συνθήκη για την Ελλάδα. Οι συνθήκες υπό τις οποίες γράφονται οι γραμμές αυτές μπορούν να εξηγήσουν τα λογικά άλματα τα οποία διατυπώνονται σε αυτές και το ενδιαφέρον τους θα εξαντλούνταν εδώ, αν την ίδια στιγμή δεν αποτελούσαν μια διαφωτιστική προβολή των ευρύτερων αντιφάσεων που περικλείει η συγκρότηση του αντιεαμικού “εθνικόφρονος” πόλου. Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς. 168-169.

φύλλου 146), του πρώτου φύλλου που εκδίδει η νέα κυβέρνηση¹²⁸, συνεχίζει την αρίθμηση από εκεί που την άφησε η βασιλική κυβέρνηση, πριν εγκαταλείψει την Αθήνα. Τι κι αν στην προμετωπίδα η συνταγματική ονομασία έχει αλλάξει; Τι κι αν η κυβέρνηση του Γεωργίου θα εξακολουθεί να εκδίδει τη δική της ΕτΚ*, (και θα εξακολουθεί να την εκδίδει σε όλη τη διάρκεια της κατοχής, από την Κρήτη, το Κάιρο, το κατάστρωμα του Αβέρωφ κτλ), πιάνοντας κι εκείνη το νήμα της αρίθμησης από το τελευταίο αθηναϊκό της φύλλο¹²⁹. Η επιλογή αυτή (μαζί φυσικά με την πολύ πιο ουσιαστική επιλογή να αναγνωριστεί τυπικά η κείμενη νομοθεσία του ελληνικού κράτους) είναι μια ξεκάθαρη δήλωση των νέων κυβερνώντων για τα όρια και το είδος της ρήξης τους με το άμεσο θεσμικό παρελθόν της χώρας και τη στρατηγική τοποθέτησή τους ως οργανική του συνέχεια. Η επιλογή που αντίστοιχα θα γίνει τριάμισι χρόνια αργότερα από την Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας είναι ενδεικτική της διαφοράς που υπάρχει σε επίπεδο συμβολισμών και πολιτικών στοχεύσεων¹³⁰.

***

Ωστόσο, οι μεταβολές στην εμφάνιση της ΕτΚ δεν παύουν να είναι εντυπωσιακές. Και έχοντας έλθει ο αναγνώστης αντιμέτωπος με την μορφολογική αυτή αλλαγή, και τις συνδηλώσεις που κουβαλά, το ίδιο το κείμενο της προκήρυξης του νέου πρωθυπουργού ίσως φανεί λιγότερο οξύ από ό,τι θα περίμενε. Όχι πως μεγάλο μέρος της επιχειρηματολογίας της δεν αφορά στη ρήξη με το “φαύλο παρελθόν” και στην απονομιμοποίηση του βασιλικού καθεστώτος. Απλά, ο ρόλος του κειμένου αυτού είναι ευρύτερος και πιο κομβικός στη διαδικασία συγκρότησης του νέου θεσμικού πλαισίου. Καθώς προορίζεται να αποτελέσει εκ των καταστατικών κειμένων του καθεστώτος, οφείλει, πέρα από την, δια της δαιμονοποίησης, ακύρωση του ρόλου της βασιλικής κυβέρνησης, να εξηγήσει τους λόγους που επιβάλλουν τη συγκρότηση του νέου κυβερνητικού σχήματος. Και ιδιαίτερα τη βασική, όσο και αμφιλεγόμενη επιλογή που αυτό προβάλλει σε σχέση με τη στάση της χώρας μέσα στο πλαίσιο του συνεχιζόμενου πολέμου. Τη συνεργασία της με τους μέχρι χθες εχθρούς και τώρα κατακτητές της. Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά.

Η προκήρυξη χωρίζεται σε τρία μέρη, καθένα από τα οποία επιχειρεί να απαντήσει σε ένα κρίσιμο ερώτημα σε σχέση με τη συγκρότηση του νέου καθεστώτος. Στο πρώτο μέρος δίνεται απάντηση στο ερώτημα γιατί οι μέχρι τότε κυβερνώντες δεν μπορούν πια να βρίσκονται στην ηγεσία της χώρας. Πέρα από μια θολή κατηγορία (η οποία θα συγκεκριμενοποιηθεί σε άρθρα στον τύπο στις επόμενες εβδομάδες) σχετικά με την ευθύνη τους για την εμπλοκή της χώρας στον

128Βλ., *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 146/Α'/29-4-1941.

* Εφημερίδα της Κυβερνήσεως.

129Βλ., Δρακόπουλος, Βαγγέλης Ν., *Η Εφημερίς της Κυβερνήσεως. Σύντομο Ιστορικό και Παρουσίαση*, Αθήνα 2019, σελ. 62.

130Χαρακτηριστικό από αυτή την άποψη το φύλλο της ΕτΚ στο οποίο δημοσιεύεται ο “Λόγος της Απελευθέρωσης” που εκφώνησε στην πλατεία Συντάγματος ο Γ. Παπανδρέου στις 18 Οκτωβρίου 1944. Βλ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, ΦΕΚ 1/Α'/18-10-1944.

πόλεμο και την έκβαση της εμπλοκής αυτής, το βασικό επιχείρημα που βρίσκουμε είναι η απόστασή τους από τη χώρα και τον πληθυσμό της. Μια απόσταση κυριολεκτική και μεταφορική. Κυριολεκτική, καθώς η φυγή της βασιλικής κυβέρνησης (η οποία υπόρρητα νοείται εδώ ως λιποταξία) ακυρώνει τη δυνατότητά της να ασκήσει οποιαδήποτε ουσιαστική παρέμβαση στα εσωτερικά της χώρας, δημιουργώντας έτσι το προφανές κενό εξουσίας¹³¹ το οποίο ζητά να καλύψει το νέο κυβερνητικό σχήμα.

Από την άλλη, η φυγή λειτουργεί ταυτόχρονα ως αίτιο και σύμπτωμα της άλλης, της μεταφορικής απόστασης που, σύμφωνα με τον Τσολάκογλου, χωρίζει την παλιά ηγεσία της χώρας από τον πληθυσμό της. Της αδυναμίας της πρώτης να κατανοήσει και να ανταποκριθεί θετικά και αποτελεσματικά στις ανάγκες του τελευταίου. Ανάγκες, που στην παρούσα συγκυρία σχετίζονται με την άμεση κατάπαυση των εχθροπραξιών και την αναζήτηση της κατά το δυνατόν ομαλοποίησης της κατάστασης. Το επιχείρημα αυτό το οποίο “πιστοποιείται” από την παράλογη απαίτηση “[...]να συνεχισθεί ο αγών, το μάταιον του οποίου Σεις όλοι οι παραμείναντες... έχετε κατανοήσει. [...]”, αποτελεί ευθεία αναφορά στη διαδικασία της συνθηκολόγησης, και ταυτόχρονα προκαταβάλλει ως άστοχη και καταστροφική την επιλογή της βασιλικής κυβέρνησης να συνεχίσει να μάχεται στο πλευρό της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, που όμως στην συγκυρία του τέλους του Απρίλη του 1941, αποτελεί και επιλογή για υπεράσπιση του τελευταίου μη κατεχόμενου τμήματος της ελληνικής επικράτειας.

Το δεύτερο μέρος της προκήρυξης ενημερώνει τον πληθυσμό για το σχηματισμό του νέου κυβερνητικού σχήματος και εξηγεί τους λόγους για τους οποίους η συγκρότηση κυβέρνησης συνεργασίας με τους κατακτητές της χώρας ήταν αναγκαία. Εδώ οι τόνοι αναγκαστικά πέφτουν και το κείμενο παίρνει κάπως στοχαστικό χαρακτήρα. “[...]Πρέπει ν' αναλάβωμεν την τύχην της Χώρας σθεναρώς εις τα χέρια μας και ν' ατενίζωμεν κατάματα την σκληράν πραγματικότητα. [...]” λέει ο στρατηγός Τσολάκογλου, καθώς επίσης πως “[...] Καθένας από Σας θα αισθάνεται ότι υφίσταται Ελληνική Κυβέρνησις ήτις στοργικώς ... θα προσπαθή να σας ανακουφίσει από το βαρύ φορτίον [...]”. Στο ενδιάμεσο υπάρχει η ουσία όλης της προκήρυξης που δεν είναι άλλη από την ανακοίνωση της συγκρότησης της νέας κυβέρνησης ως μόνης νόμιμης κυβέρνησης η οποία θα ασκεί την εξουσία ανεξάρτητα από τους φυγάδες της αντίστοιχης βασιλικής, “[...]εδραζομένην επί μόνης κυριάρχου θελήσεως του Ελληνικού λαού. [...]”. Της θελήσεως του “κυρίαρχου” ελληνικού λαού αλλά και “[...] τη συγκαταθέσει των δυνάμεων κατοχής, [...]”. Η δήλωση αυτή λοιπόν, που αποτελεί την ουσία, το λόγο ύπαρξης θα λέγαμε, της προκήρυξης, δίνει τον πυρήνα λειτουργίας του κατοχικού κράτους, έναν πυρήνα ο οποίος έμεινε λίγο πολύ αμετάβλητος μέχρι το τέλος της

131Βλ. Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ., σελ. 159.

Κατοχής¹³².

Το τρίτο μέρος εξηγεί για ποιο λόγο το νέο αυτό κυβερνητικό σχήμα θα στελεχωθεί με τον τρόπο με τον οποίο θα φανερώσει το Προεδρικό (με την έννοια ότι προέρχεται από τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως) Διάταγμα της επομένης¹³³. Δηλαδή κατά το πλείστον με τους αξιωματικούς οι οποίοι προχώρησαν στη συνομολόγηση της συνθηκολόγησης, δέκα μέρες πριν. Το επιχείρημα είναι ακριβώς ... η συνομολόγηση της συνθηκολόγησης. Πιο συγκεκριμένα, ο Τσολάκογλου προβάλλει στον πληθυσμό την κοινή εμπειρία του μετώπου¹³⁴, που είχε ο ίδιος και οι άλλοι στρατηγού/μέλη της κυβέρνησης, με το στρατευμένο του κομμάτι. Εμπειρία η οποία λειτουργεί ως ένα είδος υποκατάστατου διαδικασιών και θεσμών αντιπροσώπευσης, αλλά και που μοιραία καταλήγει στην “υπεύθυνη” και “σωτήρια” σύναψη της συνθηκολόγησης, με την οποία σταματούσε η “[...] άσκοπος αιματοχυσία [...]”. Μια πράξη που, ως εκ τούτου πιστοποιούσε πως οι νέοι υπουργοί διέθεταν αυτό που έλειπε από τους προκατόχους τους. Επαφή με τις πραγματικές ανάγκες της χώρας και του πληθυσμού.

Είναι ξεκάθαρη εδώ η επίγνωση εκ μέρους του νέου πρωθυπουργού, του αμφίθυμου και δυνάμει επικίνδυνου πολιτικού ρόλου που θα μπορούσε να παίξει η συνθηκολόγηση ως νομιμοποιητικό υπόβαθρο, ιδίως σε συνδυασμό με το σχηματισμό κυβέρνησης συνεργασίας¹³⁵. Το γεγονός ότι αισθάνεται την υποχρέωση να αναφερθεί ρητά σε αυτή και στην ανάγκη να σταματήσει η αιματοχυσία στο μέτωπο, δείχνει με ποιο τρόπο γίνεται αντιληπτή ως δαμόκλειος σπάθη για το καθεστώς, η κατηγορία της ανταρσίας και της προδοσίας που εξακοντίζεται από τους φυγάδες¹³⁶. Δεν είναι τυχαίο που το κλείσιμο της προκήρυξης, το οποίο έρχεται αμέσως μετά την ευθεία αναφορά στη συνθηκολόγηση, καλεί τον λαό να παραμείνει “εφεξής” μακριά από κάθε “ξένο”

132 Έναν πυρήνα τον οποίο φροντίζει να αναδείξει και να στηλιτεύσει ο Μ. Πεσμαζόγλου. Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ. παρ., σελ 31.

133 Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Διάταγμα “Περί διορισμού του Στρατηγού κ. Γ. Τσολάκογλου [...] ασφαλείας” ΦΕΚ 147/Α’/30-4-1941.

134 Καθώς η ιδέα αυτή περνά και στα νομοθετήματα, ιδίως της νέας περιόδου, μπορούμε να υποθέσουμε πως η διάκριση ανάμεσα σε αυτούς που έκαναν το καθήκον τους και τους “κοπανατζήδες”, επιχειρήθηκε να αποτελέσει βασικό άξονα του νομιμοποιητικού αφηγήματος, αλλά και των πρακτικών πολιτικών ανασυγκρότησης της χώρας. Πολύ ενδεικτικά Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 1 “Περί καταργήσεως του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού” άρθρο 5, ΦΕΚ 148/Α’/1-5-1941, ΝΔ 18 “Περί καταργήσεως οργανισμού Αλιείας”, άρθρο 3 & ΝΔ 19 “Περί υπαγωγής των υπηρεσιών Λουτροπόλεων Εκθέσεων και Τουρισμού εις το Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας”, άρθρο 1, παράγρ. 4, ΦΕΚ 160/Α’/9-5-1941, ΝΔ 23 “Περί τροποποιήσεως των περί απονομής ηθικών αμοιβών διατάξεων”, ΦΕΚ 162/Α’/12-5-1941, ΝΔ 34 “Περί απαγορεύσεως συντηρητικής κατασχέσεως εισκομισθέντων κινητών κατά στρατευθέντων και μελών των οικογενειών αυτών”, ΦΕΚ 165/Α’/15-5-1941, ΝΔ 82 “Περί ρυθμίσεως μισθώσεως καταστημάτων και γραφείων”, ΦΕΚ 176/Α’/26-5-1941. Προφανώς, το θέμα δεν εξαντλείται εδώ. Επίσης βλ. Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945*, όμ. παρ. σς 166-167.

135 Πράγμα που επιβεβαιώνεται λίγο αργότερα με τη συντονισμένη (και σχεδόν πανομοιότυπη) δημοσίευση στον τύπο εκτεταμένων άρθρων ακριβώς για αυτό το θέμα και προφανή στόχο την στήριξη της επιχειρηματολογίας της κυβέρνησης. Βλ. *Η Πρωΐα*, 9 Μαΐου 1941 & *Ακρόπολις*, 9 Μαΐου 1941. Επίσης, πολύ ενδιαφέρον έχει εδώ η κάπως “αμήχανη” αποτίμηση της συνθηκολόγησης ακ μέρους του του Χάγκεν Φλάισερ. Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. ...*, όμ. παρ., σς 89-91.

136 Στις 2 Μαΐου 1941 πχ έχουμε την καθαίρεση των υποστρατήγων Τέτση, Μάρκου και Κατσημήτρου λόγω της συνεργασίας τους με τους κατακτητές. Βλ. Σπηλιωτοπούλου, Μαρία, Παπαστράτης, Προκόπης, (σύνταξη), *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944. ...*, όμ. παρ., σελ. 181.

συμφέρον και, οδηγημένος αποκλειστικά από το “ακραιφνώς” ελληνικό αντίστοιχο, να εργαστεί για το μέλλον της χώρας. Παραβλέποντας την αντίφαση που συνιστά η αντίστιξη “εθνικού” και “ξένου” συμφέροντος στο πλαίσιο της καθαρής κατοχικής συνθήκης στην οποία γράφονται τα παραπάνω, πραγματικά δεν είναι σαφές στον αναγνώστη αν η αναφορά στην συνθηκολόγηση γίνεται ως νομιμοποιητική βάση για τη συγκρότηση της νέας κυβέρνησης, ή αν όλη η προκήρυξη έχει γραφτεί (μεταξύ άλλων και) ως μια εκ των υστέρων νομιμοποίηση αυτής καθαυτής της πράξης της συνθηκολόγησης.

Η σημασία όλων των παραπάνω έγκειται στο ρόλο ο οποίος επιφυλάσσεται στο κείμενο της Προκήρυξης, ένας ρόλος ο οποίος θα κληροδοτηθεί και στα άλλα δύο αντίστοιχα (επί τη ευκαιρία της ανάληψης πρωθυπουργικών καθηκόντων) διαγγέλματα της κατοχικής περιόδου. Το διάγγελμα της Προκήρυξης του Γ. Τσολάκογλου λαμβάνει χαρακτήρα “θεμελιώδους” νομικού κειμένου καθώς το βρίσκουμε να παίρνει στα προοίμια των βασικών νομικών κειμένων του νέου καθεστώτος (Νομοθετικά Διατάγματα και Νόμους, αλλά και στα διατάγματα διορισμού/παύσης μελών της κυβέρνησης, για τα οποία θα μιλήσουμε παρακάτω) τη θέση που σε κανονικές, κοινοβουλευτικές συνθήκες βρίσκονται συνταγματικές διατάξεις. Με άλλα λόγια, όταν δημοσιεύεται ένα Διάταγμα, για παράδειγμα στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, δηλώνει στο προοίμιό του, πως ό,τι θέσπισμα περιέχει θεσμοθετείται με βάση, και λαμβάνει υπόψη (δηλαδή συμμορφώνεται με) το διάγγελμα του πρωθυπουργού¹³⁷.

Θα πρέπει εδώ να σημειώσουμε, σε σχέση με την περίπτωση της κυβέρνησης Τσολάκογλου, της πρώτης από τις τρεις κατοχικές κυβερνήσεις, δύο πράγματα. Το πρώτο είναι πως (ιδίως) στα πρώτα νομικά κείμενα που παράγει η νέα κυβέρνηση, αρχές του Μάη του 1941 παρατηρείται μια έλλειψη τυποποίησης σε σχέση με το είδος των κειμένων που δημοσιεύονται, αλλά και σε σχέση με την πηγή δικαίου στην οποία γίνεται επίκληση¹³⁸. Μια έλλειψη τυποποίησης που ίσως φανερώνει και μια αμηχανία, μαζί με κάποια προχειρότητα και βιασύνη στην παραγωγή των νομικών κειμένων

137Ενδεικτικό της θέσης αυτής είναι η παρουσία της προκήρυξης μαζί με το διάταγμα διορισμού της κυβέρνησης στην πρώτη σελίδα του βιβλίου πρακτικών του πρώτου κατοχικού Υπουργικού Συμβουλίου. Βλ. *Βιβλίο Πρακτικών και Αποφάσεων Υπουργικού Συμβουλίου* (Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων), 1941, σελ. 1.

138Για παράδειγμα μέχρι το ΦΕΚ υπ' αριθμό 151 της 2ας Μαΐου του 1941, οπότε δημοσιεύεται το Νομοθετικό Διάταγμα υπ' αριθμό 1 και ο τύπος των Νομοθετικών Διαταγμάτων υιοθετείται ως το βασικό νομικό κείμενο της Ελληνικής Πολιτείας, βλέπουμε να δημοσιεύονται δύο “Νομοθετικές Πράξεις” και μια απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου. Δεν αναφέρουμε εδώ τα Διατάγματα για το διορισμό μελών της κυβέρνησης. Μεγαλύτερη αμηχανία βλέπουμε στην υιοθέτηση της “κατάλληλης” πηγής δικαίου. Έτσι για το διάταγμα διορισμού της Κυβέρνησης που δημοσιεύεται στις 30 Απριλίου γίνεται αναφορά στη “δημιουργηθείσαν κατάσταση”, στη “Θέλησιν” στρατού και λαού και στην εξυπηρέτηση των “αληθών” συμφερόντων του έθνους, σε απευθείας συνέχεια της επιχειρηματολογίας της προκήρυξης καταλήγοντας σε ρητή αναφορά σε αυτή. Στη “Νομοθετική Πράξη” υπ' αριθμόν 1 δεν υπάρχει αναφορά σε καμία πηγή δικαίου, ενώ στη δεύτερη γίνεται αναφορά στην προκήρυξη της 29ης Απριλίου. Στο Νομοθετικό Διάταγμα υπ' αριθμό 1 πάλι, ως πηγή της εξουσίας (“κυριαρχίας”) της Κυβέρνησης αναφέρεται ο “Ελληνικός Λαός” και η “θέληση των ενόπλων δυνάμεων”, αποφεύγοντας τη ρητή αναφορά στην προκήρυξη του Τσολάκογλου, όπως θα δούμε και παρακάτω. Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 147/Α'/30-4-1941, ΦΕΚ 148/Α'/1/5/1941, ΦΕΚ 149/Α'/2-5-1941, ΦΕΚ 150/Α'/2-5-1941 & ΦΕΚ 151/Α'/2-5-1941.

στη συγκυρία του σχηματισμού της νέας κυβέρνησης. Το δεύτερο, και σημαντικότερο, είναι πως (σε αντίθεση με την πρωθυπουργία Ράλλη όπου τη θέση αυτή την καταλαμβάνουν το αντίστοιχο διάγγελμα, λίγο πολύ κατ' αποκλειστικότητα) την οιονεί συνταγματική θέση της, η προκήρυξη της 29ης Απριλίου (και αργότερα το Διάγγελμα της 2ας Δεκεμβρίου του 1942 του Κωνσταντίνου Λογοθετόπουλου)¹³⁹ τη μοιράζεται με ένα ακόμη νομικό κείμενο. Πρόκειται για το Νομοθετικό Διάταγμα υπ' αριθμό 1 της 30ής Απριλίου του 1941, με τον χαρακτηριστικό τίτλο “Περί των αρμοδιοτήτων της Κυβερνήσεως, των Υπουργών και άλλων διατάξεων”¹⁴⁰.

***

Η σημασία του νομικού αυτού κειμένου είναι πολλαπλή και κομβική. Πρώτα πρώτα, όπως είπαμε, επιφυλάσσεται και σε αυτό θέση θεμελιακού νομικού κειμένου. Και μάλιστα του πιο κοινά χρησιμοποιούμενου κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας των δύο από τους τρεις κατοχικούς πρωθυπουργούς. Του Γ. Τσολάκογλου αλλά και του Κ. Λογοθετόπουλου. Σε αυτό είναι που κατά κανόνα γίνεται επίκληση στο προοίμιο των Νομοθετικών Διαταγμάτων (αφήνοντας για την Προκήρυξη τα Διατάγματα διορισμού/παύσης των μελών του Υπουργικού Συμβουλίου, δημιουργώντας έτσι μια άτυπη – και όχι απόλυτη, είναι αλήθεια – “εξειδίκευση” ανάμεσα στα δύο κείμενα, που ίσως να κρύβει κάποια ιεράρχηση μεταξύ τους) κατά την περίοδο αυτή¹⁴¹. Έχει σημασία να σχολιάσουμε πως στο προοίμιό του (όπως σημειώνεται, με άλλη αφορμή παραπάνω) δεν αναφέρεται στην προκήρυξη της 29ης Απριλίου, αλλά στον “Ελληνικό Λαό” και τη “θέληση των ενόπλων δυνάμεων”, επιφυλάσσοντας στον εαυτό του θέση ισοτιμίας με και ανεξαρτησίας από αυτή. Και, ακόμα και μετά την αντικατάσταση του Λογοθετόπουλου στον πρωθυπουργικό θώκο, οπότε εκλείπει από τα προοίμια των νομικών κειμένων, στην πραγματικότητα εξακολουθεί να πλαισιώνει τη λειτουργία (ιδίως τη νομοθετική) της κυβέρνησης, καθώς τα 10 άρθρα του (μαζί, φυσικά, με τα άρθρα των νομοθετικών διαταγμάτων που το πλαισιώνουν, εξειδικεύουν και μεταβάλλουν) αποτελούν ό,τι πιο κοντινό έχουμε σε τυπικό συνταγματικό κείμενο για την περίοδο της Κατοχής¹⁴². Αλλά εδώ μπαίνουμε σε ζητήματα περιεχομένου, για τα οποία θα μιλήσουμε πιο εκτεταμένα παρακάτω.

Πριν περάσουμε σε αυτά, ως δεύτερη σημαντική παράμετρο της δημοσίευσης του κειμένου

139Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, “Διάγγελμα του Προέδρου της Κυβερνήσεως κ. Κ. Λογοθετόπουλου προς τον Ελληνικόν Λαόν”, ΦΕΚ 307/Α/1942.

140Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, “Περί των αρμοδιοτήτων της Κυβερνήσεως, των Υπουργών και άλλων διατάξεων”, ΦΕΚ 151/Α/2-5-1941.

141Εντελώς ενδεικτικά βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Διάταγμα “Περί διορισμού Υπουργού επί της Εργασίας του στρατηγού κ. Αναστασίου Ρουσσόπουλου και υπουργού επί της εμπορικής ναυτιλίας του κ. Ιάσωνος Παπαδόπουλου”, ΦΕΚ 157/Α/8-5-1941 & το ΝΔ 13 “Περί συστάσεως ειδικού αισχροδικείου”, ΦΕΚ 158/Α/8-5-1941.

142Και φαίνεται πως ως τέτοιο εξελέγη και τότε που δημοσιεύεται. Βλ *Η Πρωΐα*, 3 Μαΐου 1941 & *Ακρόπολις*, 4 Μαΐου 1941. Εξάλλου, όπως θα δούμε παρακάτω οι διαδοχικές κυβερνήσεις φροντίζουν να ανανεώνουν τακτικά την ισχύ του (συνολικά ή του άρθρου 5 το οποίο περιλαμβάνει χρονικό περιορισμό).

αυτού οφείλουμε να υπογραμμίσουμε το γεγονός πως εισάγει τα Νομοθετικά Διατάγματα ως το βασικό νομικό κείμενο του καθεστώτος. Η, εκ πρώτης όψεως δευτερεύουσα, αυτή εξέλιξη έχει τη σημασία της, καθώς, από τη μια δε φαίνεται να ήταν εξαρχής δεδομένη¹⁴³, ενώ από την άλλη μοιάζει να λειτουργεί με τρόπο ανάλογο με την αλλαγή στη “συνταγματική” ονομασία του κράτους, για την οποία μιλήσαμε παραπάνω. Δηλαδή, η επιλογή αυτή συνομιλεί με το πολιτειακό/νομικό παρελθόν της χώρας, καθώς αντικαθιστά τους Αναγκαστικούς Νόμους, το νομικό “σήμα κατατεθέν” του μεταξικού καθεστώτος, οι οποίοι εξακολουθούν να παράγονται από την εξόριστη βασιλική κυβέρνηση, και να δημοσιεύονται στην δική της Εφημερίδα της Κυβερνήσεως (του βασιλείου της Ελλάδος, με το βασιλικό θυρεό και όλα τα παρελκόμενα)¹⁴⁴. Μια αντικατάσταση, η οποία με τη σειρά της αποτελεί και αυτή νεύμα προς τον ρεπουμπλικανικό πολιτικό, και όχι μόνο, κόσμο της χώρας, και ως εκ τούτου υπογραμμίζει τη διάθεση ρήξης με τους φυγάδες¹⁴⁵. Αλλά, και σε σχέση με αυτά θα μιλήσουμε εκτενέστερα παρακάτω.

Ωστόσο, στην περίπτωση του νομοθετήματος αυτού, η πραγματική του σημασία βρίσκεται στο περιεχόμενό του με το οποίο επιχειρεί να οργανώσει, σε επίπεδο κορυφής, την κατεχόμενη Πολιτεία και να δώσει το πλαίσιο της κυβερνητικής δράσης. Να αποτελέσει, δηλαδή, όπως είπαμε παραπάνω, ένα είδος “συνταγματικού κειμένου” για λογαριασμό της. Συνταγματικού κειμένου έκτασης δέκα μόλις, σύντομων άρθρων, στα οποία όμως προλαβαίνει να ξεκαθαρίσει ότι όντως η χώρα βρίσκεται σε κατάσταση πολιτειακής μεταβολής (επιβεβαιώνοντας τα “υπονοούμενα” που άφηνε το φύλλο της 29ης Απριλίου), η οποία όμως θα διευθετούνταν εν καιρώ (άρθρα 2, 6, 7 και 8), δίνει εκτεταμένες αρμοδιότητες στα μέλη της κυβέρνησης (άρθρα 3, 4 και 5), δίνεται η δυνατότητα στο Υπουργικό Συμβούλιο να διορίζει ανώτερους δικαστικούς και δημοσίους υπαλλήλους ως γενικούς γραμματείς στα υπουργεία (άρθρο 9), ακυρώνοντας και στο επίπεδο της δημόσιας διοίκησης τη διάκριση των εξουσιών, και, το κυριότερο (τουλάχιστον για τα ενδιαφέροντα της εργασίας), “[...]Παρέχει εις εαυτήν το δικαίωμα της εκδόσεως διαταγμάτων, συντακτικού και νομοθετικού χαρακτήρος και περιεχομένου. [...]” (άρθρο 1). Πρακτικά, αυτό σημαίνει πως τα νομοθετικά διατάγματα που εκδίδονται έχουν μια εσωτερική ιεραρχία. Σε κάποια

---

143 Τα πρώτα νομοθετήματα που δημοσιεύονται στην ΕτΚ μετά την 29η Απριλίου, πέρα από το διάταγμα διορισμού της κυβέρνησης, είναι δύο Πράξεις του Υπουργικού Συμβουλίου. Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΠ1 “Περί καταργήσεως του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού”, ΦΕΚ 148/Α’/1-5-1941 & ΝΠ2 “Περί του προσωπικού του Γραφείου του Υπουργικού Συμβουλίου”, ΦΕΚ 150/Α’/2-5-1941.

144 Βλ. Δρακόπουλος, Βαγγέλης Ν., *Η Εφημερίς της Κυβερνήσεως*..., όμ. παρ., σς 62-63.

145 Ο λόγος για τον οποίο θεωρούμε εδώ πως η αντικατάσταση των Αναγκαστικών Νόμων από τα Νομοθετικά Διατάγματα ως του βασικού νομικού κειμένου του κράτους, έχει πολιτικό συμβολισμό/περιεχόμενο, είναι, πέρα από την ταύτιση των Αναγκαστικών Νόμων με το μεταξικό καθεστώς, ότι τα Νομοθετικά Διατάγματα, ως έκτακτα νομικά κείμενα, προβλέπονται από το Σύνταγμα του 1927. Με δεδομένο πως ο Αναγκαστικός Νόμος δεν προβλέπεται από κανένα συνταγματικό κείμενο του Μεσοπολέμου, αλλά η χρήση του βασίζεται μόνο στην κρατική (κοινοβουλευτική και μη) “συνήθεια”, η θέσπιση ενός κειμένου που υφίσταται στο υπάρχον νομικό οικοδόμημα του κράτους, δίνει επιχειρήματα σε όποιον θέλει να δείξει ότι προχωρά στην κάθαρση και την ανόρθωση της χώρας. Περισσότερα για το θέμα παρακάτω.

από αυτά επιφυλάσσεται αυξημένη τυπική ισχύς σε σχέση με τα υπόλοιπα, καθώς αποτελούν επί της ουσίας ένα είδος “συνταγματικών” διατάξεων. Φυσικά, το παρόν ΝΔ είναι (όπως διακηρύσσει στο ακροτελεύτιο άρθρο του) ο πρώτος “[...]συντακτικού χαρακτήρος και περιεχομένου νόμος (sic) [...]”. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον επίσης, έχει το άρθρο 5, που δίνει στους υπουργούς και τον πρόεδρο της κυβέρνησης εκτεταμένες δυνατότητες παρέμβασης (διορισμοί, απολύσεις, προαγωγές κλπ) στην ευρύτερη δημόσια διοίκηση. Η οξύτητα του άρθρου αυτού είναι τέτοια, ώστε να βρίσκουμε σε αυτό ένα από τα ελάχιστα ψήγματα “αυτοπεριορισμού” της κυβέρνησης, μέσα από την πρόβλεψη πως το συγκεκριμένο άρθρο θα ισχύσει μόνο για 6 μήνες.

***

Δε θα είχε άδικο κανείς αν υποστήριζε πως, και μόνο από τη σκοπιά της έκτασης, ο χαρακτηρισμός του ΝΔ1 ως “συνταγματικού κειμένου” αποτελεί μια χονδροειδή υπερβολή, όποια θέση και αν επεφύλασσαν οι κατοχικοί υπουργοί στο νομοθέτημα αυτό. Και αιτία δεν είναι μόνο ο μικρός αριθμός των άρθρων που περιλαμβάνει. Περισσότερη εντύπωση κάνει ο συνοπτικός έως τηλεγραφικός χαρακτήρας που έχουν τα περισσότερα από αυτά. Για παράδειγμα, ζητήματα όπως η νομοθετική και συντακτική αρμοδιότητα της κυβέρνησης (άρθρο 1) ή η πρόβλεψη για πολιτειακή μεταβολή και συνταγματική αναθεώρηση (άρθρο 2) “τακτοποιούνται” σε δύο με δυόμιση γραμμές, αν και το ρεκόρ λακωνικότητας (λιγότερο από μιάμιση γραμμή) κρατά το άρθρο 4 με το οποίο οι νέοι Υπουργοί εξουσιοδοτούνται να εκδίδουν Κανονιστικά Διατάγματα.

Επίσης, εντύπωση προκαλούν οι επιμέρους θεματικές που απασχολούν ένα τόσο θεμελιακό και την ίδια στιγμή σύντομο νομοθέτημα. Θα περίμενε κανείς ότι η επιλογή των ζητημάτων υπό μεταρρύθμιση θα ήταν όλα βαρύνουσας σημασίας. Και πράγματι ζητήματα όπως αυτό της συνταγματικής αναθεώρησης (άρθρο 2), της νομοθετικής και συνταγματικής αρμοδιότητας της κυβέρνησης (άρθρο 1), της εκτεταμένης αρμοδιότητας των Υπουργών στη Δημόσια Διοίκηση (άρθρο 5), του διορισμού ανώτερων/ανώτατων δικαστικών στα Υπουργεία (άρθρο 9), όντως περιμένει κανείς να τα δει σε ένα τέτοιο κείμενο. Από την άλλη, τρία διαδοχικά, από τα συνολικά δέκα άρθρα του Διατάγματος τα απασχολούν ζητήματα τύπων του νέου καθεστώτος τα οποία ενδεχομένως θα περίμενε να δει κανείς σε άλλα, συντακτικού έστω (μια που το άρθρο 1 δίνει τη δυνατότητα αυτή) χαρακτήρα, νομοθετήματα. Έτσι, το άρθρο 6 ορίζει πως οι δικαστικές αποφάσεις εκδίδονται στο όνομα του “Ελληνικού Έθνους” και όχι του βασιλιά, το άρθρο 7 καθορίζει τον νέο όρκο για τους αξιωματούχους και τους δημοσίους υπαλλήλους, ενώ το άρθρο 8 ασχολείται με τη νέα σφραγίδα του κράτους.

Με ποιον τρόπο λοιπόν το ΝΔ 1 παίζει το θεμελιακό ρόλο που αναμφισβήτητα του αποδίδεται σε ολόκληρη την κατοχική περίοδο¹⁴⁶, και που του αναγνωρίζεται και από την παρούσα

146Με την έννοια πως η θέση του ως θεμελιακό νομοθέτημα της Πολιτείας επιβεβαιώνεται, όπως θα δούμε, από όλες

εργασία; Για να κατανοήσουμε το μηχανισμό που κρύβεται πίσω του πρέπει να θυμηθούμε αφενός την ουσία του “μεταπολιτευτικού επιχειρήματος” της νέας κυβέρνηση, αφετέρου την κανονιστική “οικονομία” που συνοδεύει κατά κανόνα τις πολιτειακές μεταβολές προς το αυταρχικότερο (πράγμα το οποίο σχολιάσαμε παραπάνω). Με άλλα λόγια το νομοθέτημα αυτό αναλαμβάνει να “ευθυγραμμίσει”¹⁴⁷ το κατεχόμενο ελληνικό κρατικό οικοδόμημα στις νέες συνθήκες δίχως να αμφισβητεί τη συνέχειά του. Και για να το κάνει αυτό προβάλλει τον εαυτό του στο ήδη υπάρχον θεσμικό πλαίσιο. Δηλαδή, το ΝΔ 1 δεν θα πρέπει να διαβάζεται ως περίοπτο και αυτοτελές νομικό κείμενο (όπως για παράδειγμα θα ήταν ένα κανονικό τυπικό σύνταγμα, σαν αυτό που υπόσχεται ο Τσολάκογλου στο άρθρο 2 του παρόντος). Αντίθετα, τα άρθρα του θα πρέπει να γίνονται αντιληπτά ως εκείνες οι επιμέρους, μα αναγκαίες παρεμβάσεις στο φόντο του ήδη υπάρχοντος νομικού οικοδομήματος της χώρας, το οποίο κατά τα άλλα μένει άθικτο. Με αυτή την έννοια, τα δέκα αυτά σύντομα (ως επί το πλείστον) άρθρα, μέσα από τις προβλέψεις τους, αλλά κυρίως μέσα από τις σιωπές τους “επικάθονται” πάνω σε ολόκληρο το θεσμικό παρελθόν της χώρας, το “μεταρρυθμίζουν” και το “επικαιροποιούν”¹⁴⁸.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του τρόπου λειτουργίας του ΝΔ 1 είναι ο τρόπος με τον οποίο, μετά τη δημοσίευσή του, αναδιαμορφώνεται η (πολιτική και πολιτειακή) κορυφή του ελληνικού κρατικού μηχανισμού. Μια αναδιαμόρφωση η οποία μοιάζει να είναι την ίδια στιγμή ανεπαίσθητη και ριζική. Ως δεσπόζων θεσμός προκύπτει η νέα Κυβέρνηση/Υπουργικό Συμβούλιο. Για την ακρίβεια, προκύπτει ως ο μοναδικός θεσμός του, καθώς, με το εκ νέου άνοιγμα του πολιτειακού ζητήματος, και τον εξοβελισμό της μοναρχίας και του Γεωργίου, εκ των πραγμάτων σαρώνεται συνολικά το ύπατο επίπεδο της κρατικής πυραμίδας, δίχως να προβλέπεται ρητά διάδοχη κατάσταση. Την ίδια στιγμή με τη μονοπώληση της νομοθετικής και συντακτικής εξουσίας, αποκλείεται έτσι και αλλιώς η ύπαρξη κάποιου άλλου κορυφαίου νομοθετικού οργάνου,

---

τις κατοχικές κυβερνήσεις μέχρι το τέλος της Κατοχής.

147Με την έννοια της “gleichschaltung” την οποία σχολιάζουμε στην υποσημείωση 105 της παρούσης.

148Στο σημείο αυτό είναι ανάγκη να προσεξούμε τις αναλογίες που παρουσιάζει αυτή η λογική λειτουργίας του ΝΔ1 με αυτήν του “Εξουσιοδοτικού Νόμου” (Ermächtigungsgesetz), ο οποίος υπήρξε η “ταφόπλακα” της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, το Μάρτη του 1933. Και εδώ η παρέμβαση επικεντρώνεται στη μεταβολή συγκεκριμένων συνταγματικών προβλέψεων και όχι η αντικατάσταση του Συντάγματος. Ο λόγος της επισήμανσης είναι ότι αυτή η παρατήρηση αποτελεί μία από τις δύο (την άλλη θα τη δούμε στην υποσημείωση 156 της παρούσης) περιπτώσεις αμφιβολίας για μία από τις βασικές θέσεις της εργασίας, ότι το “συνταγματικό” πλαίσιο λειτουργίας της Ελληνικής Πολιτείας δεν είναι εισαγόμενο, αλλά αποτελεί μια προσαρμογή (όχι ιδιαίτερα δύσκολη) των ντόπιων αυταρχικών “παρορμήσεων”. Η αναλογία που εντοπίζουμε εδώ ανάμεσα στο ΝΔ1 και τον Εξουσιοδοτικό Νόμο, θα μπορούσε να υπονομεύσει τη θέση αυτή. Ωστόσο, με δεδομένο πως αυτού του είδους η “αρνητική” (με την έννοια της μη θέσπισης ενός νέου συνταγματικού πλαισίου, αλλά η επιλεκτική παρέμβαση στο υπάρχον νομικό οικοδόμημα) λογική επικρατεί και στις μεσοπολεμικές εκτροπές στη χώρα με κορυφαία τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου, θεωρείται πιθανότερη η λογική του ΝΔ1 να ακολουθεί μια εγχώρια πεπατημένη και όχι ένα γερμανικό μοντέλο έτοιμο προς χρήση. Επίσης ενάντια στην ύπαρξη ενός τέτοιου γενικού μοντέλου μας κατευθύνει η ποικιλία των σχετικών θεσμικών διευθετήσεων στα ανά την Ευρώπη κατοχικά καθεστάτα συνεργασίας. Ωστόσο η αμφιβολία παραμένει και πρέπει να σημειωθεί. Για τον Εξουσιοδοτικό Νόμο βλ. Κεσσόπουλος, Αλέξανδρος, *Η αυτοκτονία του δήμου*. ..., όμ. παρ. σς 275-278.

ενώ η εκτεταμένη (έστω και “προσωρινή”) αρμοδιότητα που της παρέχεται από το άρθρο 5, σε συνδυασμό με τις προβλέψεις του άρθρου 9 περί διορισμού ανώτατων δικαστικών στη θέση γενικών γραμματέων Υπουργείων, υπάγει άμεσα το δικαστικό σώμα στην εκτελεστική εξουσία (δηλαδή στη δικαιοδοσία της κυβέρνησης) και εμμέσως της αρνείται την ιδιότητα της “εξουσίας”.

Παράλληλα, σιωπή καλύπτει τους όρους λειτουργίας αυτού του κρίσιμου και “παντοδύναμου” κυβερνητικού οργάνου¹⁴⁹. Αναφορά γίνεται γενικώς και αορίστως σε υπουργούς δίχως την έκθεση κάποιας εσωτερικής δομής, πέρα από την παρεμπιπτόντως αναφορά στον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, για τον οποίο όμως και πάλι δεν υπάρχει κάποια σαφής περιγραφή αρμοδιοτήτων ή δικαιοδοσίας. Απροσεξία; Βιασύνη; Απειρία; Όλα τα παραπάνω μέσα στις έκτακτες συνθήκες της ήττας και της κατάκτησης; Ή μήπως αδράνειες και συνέχειες της λειτουργίας των κυβερνητικών θεσμών; Σίγουρα οι έκτακτες περιστάσεις έπαιξαν το ρόλο τους. Η βιασύνη και η προχειρότητα, οι αβέβαιες επιλογές, όλα αυτά είναι ανιχνεύσιμα σε όλη τη διάρκεια της κατοχής, και ένα παραπάνω σε αυτή τη φάση της συγκρότησής της¹⁵⁰. Από την άλλη, όπως φαίνεται και από το βιβλίο των πρακτικών του Υπουργικού Συμβουλίου, πολύ σύντομα η κυβερνητική δουλειά που καταγράφεται σε αυτό, πιάνει εκ νέου την πεπατημένη της προηγούμενης περιόδου¹⁵¹. Και αυτό γίνεται “αυτόματα” δίχως να χρειαστεί η παραμικρή νύξη στο ΝΔ 1, ή αλλού.

***

Ιδωμένα με τον τρόπο που περιγράφεται παραπάνω (ως εκείνες τις στοχευμένες παρεμβάσεις στον όγκο του νομικού οικοδομήματος της χώρας), τα δέκα αυτά άρθρα αποτελούν την ίδια στιγμή ασφαλές δείγμα των κορυφαίων προτεραιοτήτων της νέας κυβέρνησης και των ζητημάτων που τα μέλη της αντιλαμβάνονται ως κύρια διακυβεύματα στη διαδικασία διαμόρφωσης του *modus vivendi* με τους κατακτητές. Μας δείχνουν δηλαδή, ποιες είναι εκείνες οι παρεμβάσεις που κρίνονται ως απαραίτητες ώστε ο υπό κατοχή, αλλά κυβερνητικά και εθνικά “αυτόνομος” ελληνικός κρατικός μηχανισμός, να μπορέσει να αποτελέσει λειτουργικό τμήμα του ευρύτερου

---

149 Έχουμε νομοθετήματα που ασχολούνται με την οργάνωση και αναδιοργάνωση του πρωθυπουργικού γραφείου, αλλά όχι κάποιο νομοθέτημα για τη λειτουργία του Υπουργικού Συμβουλίου (έξω, φυσικά, από το λακωνικότατο ΝΔ1). Στο θέμα επανερχόμαστε παρακάτω. Προς το παρόν βλ ενδεικτικά *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΠ 2 “Περί του προσωπικού του Γραφείου του Υπουργικού Συμβουλίου”, ΦΕΚ 150/Α’/2-5-1941, ΝΔ 1211 “Περί συστάσεως θέσεως Υφυπουργού παρά τω Προέδρω της Κυβερνήσεως”, ΦΕΚ 84/Α’/16-4-1942, ΝΔ 2110 “Περί τροποποιήσεως του εδαφ. 1 της υπ’ αριθ. 2)1941 Νομ. Πράξεως”, ΦΕΚ 24/Α’/30-1-1943, Νόμος 1 “Περί συστάσεως Νομοπαρασκευαστικής εξ Υπουργών Επιτροπής και “περί καταργήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών αφορώσων υπηρεσίας αρμοδιότητος Προέδρου Κυβερνήσεως”, ΦΕΚ 82/Α’/8-4-1943.

150 Πιο ενδεικτικό περιστατικό μιας βιασύνης και ανοργανωσιάς (;) που θα μπορούσαν να αποδοθούν στο έκτακτο των συνθηκών είναι η παράλειψη σφράγισης των νομοθετημάτων της νέας κυβέρνησης με τη μεγάλη σφραγίδα του κράτους. Τους ακριβείς λόγους δεν τους γνωρίζω, ωστόσο το θέμα λείνεται προς τα τέλη Ιουνίου πια με αναδρομικό, φυσικά τρόπο. Βλ *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 204 “Περί σφραγίσεως των Νομοθετικών Διαταγμάτων διά της Μεγάλης του Κράτους Σφραγίδος”, ΦΕΚ 205/Α’/21-6-1941.

151 Ενδεικτικά, βλ. *Βιβλίον Πρακτικών και Αποφάσεων Υπουργικού Συμβουλίου*, (Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων), 1941.

κατοχικού μηχανισμού της χώρας, και του ακόμα πιο εκτεταμένου συστήματος διεθνών διευθετήσεων και επιτήρησης της Νέας Ευρώπης. Με αυτή την έννοια, για παράδειγμα, παύει ίσως να μοιάζει τόσο υπερβολική η συμπερίληψη των άρθρων για τη μορφή της σφραγίδας, και του όρκου των δημοσίων λειτουργών στο ΝΔ1. Πράγματι, το κλείσιμο των λογαριασμών με την κυβέρνηση του βασιλιά Γεωργίου αποτελεί εκείνη τη στιγμή τόσο αυτονόητη προτεραιότητα (καθώς στον ορίζοντα του Απρίλη-Μάη του 1941 σε αυτό, καθώς και στο συγγενές ζήτημα της αγγλοφιλίας μέρους του πληθυσμού εντοπίζεται το βασικό διακύβευμα για τη νομιμοφροσύνη του πληθυσμού) που η άμεση εξάλειψη των συμβόλων της να κρίνεται ότι αξίζει να έχει την ίδια τυπική ισχύ με το επίσημο άνοιγμα του ζητήματος της πολιτειακής αλλαγής στο άρθρο 2.

Ωστόσο, δύο είναι τα είναι τα ζητήματα που δίνουν τον τόνο εδώ, πέρα, φυσικά, από το “πολιτειακό”¹⁵². Το ένα είναι η εκτεταμένη, και την ίδια στιγμή θολή, αρμοδιότητα που δίνεται στην νέα κυβέρνηση. Το άλλο είναι η συνειδητή και συστηματική προσπάθεια θεσμικής και συμβολικής υποβάθμισης (στην πραγματικότητα σχεδόν απόκρυψης) της κατοχικής πραγματικότητας και της υπάλληλης θέσης έναντι των κατακτητών της χώρας, που το καθεστώς της Ελληνικής Πολιτείας προορίζεται να καταλάβει. Τα δύο αυτά ζητήματα συνδέονται οργανικά μεταξύ τους (αν και με τρόπο ίσως όχι τόσο προφανή, όσο θα περίμενε κανείς), συμπληρώνουν το ένα το άλλο και διαμορφώνουν το βασικό άξονα λειτουργίας της ελληνικής κυβέρνησης των Αθηνών σε όλη τη διάρκεια της κατοχής.

Αναφορικά με το ζήτημα των εκτεταμένων αρμοδιοτήτων, η απόδοση στους νέους υπουργούς, τόσο της νομοθετικής, όσο και της συντακτικής εξουσίας (που προβλέπεται ρητά στο πρώτο άρθρο του διατάγματος) θεωρητικά τους δίνει απεριόριστες εξουσίες. Εξουσίες, την (ονομαστική τουλάχιστον) έκταση των οποίων δεν απολάμβανε ούτε το μεταξικό καθεστώς¹⁵³. Ωστόσο, η πρόβλεψη που κάνει την εξουσία τους πραγματικά “ανεξέλεγκτη” είναι αυτή της αναστολής της υποχρέωσής τους να δεσμεύονται από την κείμενη νομοθεσία, όπως καθορίζεται από το άρθρο 5 του ΝΔ 1. Με την πρόβλεψη αυτή, όλο το νομικό οικοδόμημα γύρω από ένα κρίσιμο τομέα του ελληνικού κράτους μετατρέπεται σε “λευκό χαρτί”, το οποίο, έστω και για 6 μόνο μήνες (όπως προβλέπεται στο συγκεκριμένο άρθρο) μπορεί να γράφεται και να ξαναγράφεται

152Για παράδειγμα ο Τσολάκογλου αναφέρεται για πρώτη φορά ως αρχηγός του Κράτους (με την ιδιότητά του ως Προέδρου της Κυβερνήσεως) στο ΝΔ 194 της 17ης Ιουνίου, με το οποίο θα ασχοληθούμε εκτενώς. Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 194 “Περί κωδικοποίησης και συμπληρώσεως των διατάξεων περί των αρμοδιοτήτων των Υπουργών”, ΦΕΚ 201/Α’/18-6-1941.

153Χαρακτηριστικά στο εκτεταμένο άρθρο τους στο περιοδικό *Νέον Κράτος* οι θεωρητικοί του μεταξικού καθεστώτος Ν. Κούμαρος και Γ. Μαντζούφας, αν και επισημαίνουν πως το τελευταίο έχαιρε και της συντακτικής εξουσίας, ωστόσο ποτέ δε χρειάστηκε (;) να κάνει χρήση της. Βλ. Κούμαρος, Ν., Δ., & Μαντζούφα Γ., Α., “Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους” στο Καμπάνης, Άριστος, *Το Νέον Κράτος. Μηνιαία Επιθεώρησις. Πολιτική-Κοινωνική-Φιλοσοφία-Ιστορία-Τέχνη*, τεύχος 11, Αθήνα, Ιούλιος 1938, σς 817-818. Για τις πραγματικές δυνατότητες ειδικά του Μεταξά να ασκήσει την εξουσία αυτή βλ Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όμ. παρ., σς 108-110.

κατά βούληση, ανάλογα με την περίσταση. Το ερώτημα, ωστόσο, που τίθεται όταν κάποιος έρχεται αντιμέτωπος με μια τόσο τερατώδη δικαιοδοσία είναι το ακόλουθο: που χρησιμεύει; Ιδιαίτερα δε, που χρησιμεύει σε μια κυβέρνηση συνεργασίας, όπως αυτή του στρατηγού Τσολάκογλου, η οποία βρίσκεται σε καταφανή θέση αδυναμίας έναντι των κατακτητών/εντολέων της, από τους οποίους εξαρτάται απόλυτα η ίδια η ύπαρξή της, τόσο ως προς τη σύνθεσή της, όσο και ως καθαυτό θεσμός. Και με το ερώτημα αυτό περνάμε μοιραία στο ζήτημα της θεσμικής “εξαφάνισης” της κατοχής ως της βασικής συνθήκης που επικαθορίζει τη λειτουργία του κράτους και την ίδια τη ζωή της κοινωνίας.

Πραγματικά, ιδιαίτερη εντύπωση κάνει στο Νομοθετικό Διάταγμα υπ' αριθμό 1 η απουσία των κατοχικών αρχών ως δομικού κομματιού του νέου καθεστώτος. Βέβαια, η απουσία αυτή δεν αφορά αποκλειστικά το διάταγμα αυτό (στην πραγματικότητα είναι η βασική σύμβαση με βάση την οποία εκδίδεται όλη η Εφημερίδα της Κυβέρνησης, και την οποία ακολουθεί γενικότερα ο κυβερνητικός λόγος). Ωστόσο δεν μπορεί να μην παρατηρήσει κανείς την υποχώρηση αναφορικά με αυτό το σημείο ακόμα και σε σχέση με την αναιμική αναφορά που γίνεται στην προκήρυξη της 29ης Απριλίου. Το διάταγμα προσποιείται συνειδητά πως οι ριζικές μεταβολές στο πολιτειακό και διοικητικό πλαίσιο λειτουργίας του κράτους (με τις λεόντειες προβλέψεις σε σχέση με τις δυνατότητες κυβερνητικής παρέμβασης) είναι αυτοτελής πρωτοβουλία της κυβέρνησης. Και κάνει σαν να μην καταλαβαίνει πως οποιαδήποτε συνταγματικής περιωπής διάταξη της Ελληνικής Πολιτείας βρισκόταν υπό την αίρεση της κάθε προφορικής διαταγής του τελευταίου Γερμανού (και οσονούπω Ιταλού-για Βούλγαρο, ούτε λόγος) λοχία.

Όπως είπαμε τα δύο αυτά ζητήματα συνδέονται οργανικά μεταξύ τους και μάλιστα σε παραπάνω από ένα επίπεδα. Εκ πρώτης όψεως, το “κρύψιμο” αυτό της κατοχής από το νομικό οικοδόμημα του ελληνικού κράτους έχει μια λογική, με δεδομένο το νομιμοποιητικό αφήγημα περί “επανεκκίνησης” και “εθνικής” διακυβέρνησης του κράτους που θέλουν να περάσουν οι νέοι υπουργοί. Πραγματικά, ένα αφήγημα τέτοιου είδους δε θα μπορούσε να υπηρετηθεί πειστικά αν, για παράδειγμα τα ΝΔ της Ελληνικής Πολιτείας επικαλούνταν με άμεσο τρόπο, στο προοίμιό τους ως πηγή δικαίου κάποιο γερμανικό/ιταλικό νομοθέτημα ή στρατιωτική διαταγή, ή αν η ΕτΚ δημοσίευε αυτούσιες γερμανικές/ιταλικές διατάξεις¹⁵⁴. Οι απόλυτες δε εξουσίες που συγκεντρώνει,

¹⁵⁴ Για την εικόνα που θα έδινε η ΕτΚ βλέπε την υποσημείωση υπ' αριθμό 18 της παρούσης, καθώς επίσης, (λίγο πιο καλυμμένα) *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΥΑ “Περί εγκρίσεως Εσωτερικού Οργανισμού υπηρεσίας Διαχειρήσεως Ισραηλιτικής Περιουσίας (ΥΔΙΠ)”, ΦΕΚ 8/Β’/13-1-1944, όπου στο τέλος ο Γενικός Γραμματέας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας Χρ. Τέντζος που υπογράφει, αναφέρει πως ο Max Merten επέβαλε την τροποποίηση του Νόμου 205/43. Ενδεικτικός επίσης είναι ο τρόπος με τον οποίο δημοσιεύεται στην ΕτΚ η ακόλουθη Στρατιωτική Διαταγή του (Γερμανού) Στρατιωτικού Διοικητή Ελλάδος, βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΥΑ 229 “Περί δημοσιεύσεως της υπό στοιχεία ΣΔΑΦ 60 υπό ημερομηνίαν 6 Φεβρουαρίου 1944 ανακοινώσεως του Στρατιωτικού Διοικητού Ελλάδος”, ΦΕΚ 40/Β’/11-3-1944. Βέβαια δεν πρέπει να ξεχνάμε πως πίσω από τις κουρτίνες, η ΕτΚ υπόκειτο πάντα σε πολύ αυστηρή λογοκρισία. Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., όμ. παρ., σελ 24 & Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ...*, όμ. παρ., σελ 31.

έστω και εκτάκτως, στα χέρια του το Υπουργικό Συμβούλιο είναι συμβατές με το αφήγημα περί ανεξάρτητης/εθνικής διακυβέρνησης σε συνθήκες “εθνικής απειλής”. Ωστόσο, και πάλι, μια τόσο μεγάλη αρμοδιότητα, δεν μπορεί να ερμηνευθεί μονοδιάστατα ως απλό πέπλο για την κάλυψη των πραγματικών σχέσεων εξουσίας/υπαλληλίας στον υπό διαμόρφωση κατοχικό μηχανισμό διακυβέρνησης της χώρας. Ο ρόλος της δεν μπορεί παρά να είναι πιο δυναμικός και πιο ουσιώδης για τον τρόπο λειτουργίας της κατοχικής κυβέρνησης. Και αν κάτι μας το λέει αυτό (μαζί με πολλά άλλα) είναι η προσωρινός χαρακτήρας που έχει αυτή η αρμοδιότητα. Με άλλα λόγια η κυβέρνηση θέλει μέσα σε αυτούς τους 6 μήνες που δίνει στον εαυτό της τις εξουσίες αυτές να παράξει συγκεκριμένα αποτελέσματα. Το ερώτημα είναι, σε τι αφορούν τα αποτελέσματα αυτά;

Μια καταρχάς πειστική απάντηση που έχει διατυπωθεί είναι η επανάληψη της μεταχείρισης εκ μέρους μίας ακόμα ελληνικής κυβέρνησης της μεσοπολεμικής “πεπατημένης” των εκκαθαρίσεων δημοσίων υπηρεσιών από “αντιφρονούντες” ως μέτρου για την παγίωση της εξουσίας ενός νεοπαγούς καθεστώτος¹⁵⁵. Η θέση και λειτουργική είναι, με βάση τα όσα έχουμε ήδη αναφέρει εδώ για την ανάγκη ρήξης με το άμεσο παρελθόν, και τεκμηριώνεται εύκολα τόσο σε επίπεδο νομοθεσίας, όσο και σε επίπεδο λόγου, μια και μία από τις πρώτες κινήσεις της κατοχικής κυβέρνησης ήταν να στραφεί ενάντια στους διεφθαρμένους, φαύλους, καταχραστές και (τι ειρωνεία) δωσιλόγους του μεταξικού καθεστώτος¹⁵⁶. Όμως μια τέτοια κίνηση δε μπορεί να αφορά μονάχα ένα ζήτημα εσωτερικού ξεκαθαρίσματος λογαριασμών. Ο συνδυασμός της απόκρυψης της ηγεμονικής θέσης των Αρχών Κατοχής στα ζητήματα ακόμα και της εσωτερικής πολιτικής της χώρας, με το “ανεξέλεγκτο” της κυβέρνησης που θεσμοθετεί το Νομοθετικό Διάταγμα υπ' αριθμό 1, συγκροτεί τη βασική τεχνική προϋπόθεση για μια άλλη, πιο σημαντική λειτουργία που έχει αναλάβει το νέο καθεστώς. Αυτό της “ελληνοποίησης” των κατοχικών πολιτικών. Για να το πούμε με άλλα λόγια, η εκτεταμένη αυτή δικαιοδοσία για την οποία μιλάμε, ως δικαιοδοσία που κατευθύνεται μονόδρομα προς τα κάτω, δίχως να θεμελιώνεται στη συνήθη αυτονομία του μηχανισμού που την απολαμβάνει, θυμίζει απλά την ελευθερία κινήσεων που πρέπει να έχει ένας υπάλληλος για την διεκπεραίωση της (βρόμικης) δουλειάς του εργοδότη του¹⁵⁷. Μια δουλειά που

155 Βλ. Λούλος, Κωνστανίνος, “Διαρθρωτικές τομές και συνέχειες σε βασικούς μηχανισμούς εξουσίας διά μέσου των “εκκαθαρίσεων”, 1936-1946”, στο Φλάισερ, Χάγκεν (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σς 292, 295 & 307.

156 Πχ βλ. *Η Πρωΐα*, 7 Μαΐου 1941, 13 Μαΐου 1941, 14 Μαΐου 1941 κλπ, *Ακρόπολις*, 11 Μαΐου 1941, 13 Μαΐου 1941, 14 Μαΐου 1941 κλπ. & *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 32 “Περί συστάσεως ειδικού δικαστηρίου διά την εκδίκασιν των αδικημάτων των καταχραστών από της 4ης Αυγούστου 1936 και εφεξής”, ΦΕΚ 165/Α/15-5-1941.

157 Εξαιρετικό σχετικό παράδειγμα το ΝΔ της 30 Μαΐου για την Κρήτη. Αλλά και οι προβλέψεις για τις μεσεγγυήσεις. Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 109, “Περί απαγορεύσεως συμμετοχής Ελλήνων πολιτών εις πολεμικάς εχθροπραξίας κατά των ενόπλων Γερμανικών και Ιταλικών δυνάμεων”, ΦΕΚ/182/Α/31-5-1941. Επίσης Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42. ...*, όμ. παρ., σς 57-60 & 70-72. Η αναλογία με την έκταση και τους σκοπούς της εξουσίας που απολάμβαναν τα Judenräte είναι εντυπωσιακή. Βλ Άρεντ, Χάννα, *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ. Έκθεση για την κοινότητα του κακού*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2009, σελ. 97. Η αναλογία αυτή είναι το δεύτερο σημείο το οποίο θα μπορούσε να εγείρει αμφιβολίες για τη θέση που παίρνουμε εδώ ενάντια στην

σε εκείνη τη συγκυρία, υπολογιζόταν ότι θα τελείωνε (μαζί με τον πόλεμο), ψηλά χαμηλά, σε ένα εξάμηνο¹⁵⁸.

***

Με δεδομένη την κεντρική σημασία που αποδίδεται εδώ στο περιεχόμενο του άρθρου 5 του ΝΔ1 είναι ανάγκη να σταθούμε λίγο παραπάνω στον προσωρινό του χαρακτήρα και το ρόλο που έχει για το γενικότερο τρόπο με τον οποίο γινόταν αντιληπτή η κατοχική συνθήκη στη χώρα. Όπως είπαμε, η οξύτητα του άρθρου αυτού μπορεί ενδεχομένως να δικαιολογήσει την προσωρινότητα αυτή. Από την άλλη όμως, ο δομικός χαρακτήρας που έχει αναφορικά με τη δυνατότητα της κυβέρνησης να λειτουργήσει ως αγωγός ελληνοποίησης της κατοχικής πολιτικής κάνει πολύ δύσκολο να σκεφτεί κανείς πώς θα μπορούσε να εκπληρωθεί ο στόχος αυτός μετά τη λήξη της εξάμηνης προθεσμίας του. Επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε πως η πρόβλεψη για την χρονικά περιορισμένη ισχύ του άρθρου 5 αφορά κάτι παραπάνω από τον ορίζοντα εφαρμογής μιας διάταξης (έστω και “συνταγματικής” περιωπής). Στην πραγματικότητα, αφορά την εκτίμηση (εκ μέρους των νέων υπουργών, και ίσως όχι μόνο) του χρονικού ορίζοντα των “εκτάκτων συνθηκών” που έχουν ενσκήψει στη χώρα. Το ορίζοντα του πολέμου, δηλαδή, και αυτής καθαυτής της κατοχής¹⁵⁹.

Η προσωρινότητα του άρθρου 5 λοιπόν μπορεί να ιδωθεί ως έκφραση της εκτίμησης για την προσωρινότητα των συνθηκών οι οποίες οδήγησαν στη συγκρότηση της Ελληνικής Πολιτείας. Δεν αποτελεί ωστόσο έκφραση της προσωρινότητας της ίδιας της Ελληνικής Πολιτείας. Και αυτό γιατί ο χρονικός ορίζοντας του καθεστώτος ορίζεται από το άρθρο 2 του ΝΔ1, το σχετικό με την πολιτειακή μεταβολή και τη συνταγματική αναθεώρηση. Καθώς το άρθρο αυτό προβλέπει ρητά την έκδοση Καταστατικού Χάρτου της Ελληνικής Πολιτείας, προβλέπει επί της ουσίας τον τερματισμό του καθεστώτος με τον τρόπο που αυτό συγκροτείται εκείνη τη στιγμή. Μόνο που δεν προβλέπεται σαφές χρονοδιάγραμμα για τον τερματισμό αυτό. Απόλυτα φυσιολογική εξέλιξη θα έλεγε κανείς, δεδομένων των συνθηκών κάτω από τις οποίες δημοσιεύεται το παρόν άρθρο. Από την άλλη κανείς δε θα μπορούσε να προβλέψει με σιγουριά το κατά πόσον η διακήρυξη του άρθρου 2 απηχούσε τις αληθινές προθέσεις των νέων κυβερνώντων, πολλώ δε μάλλον των πατρónων

ύπαρξη ενός από τα πάνω ναζιστικού μοντέλου, το οποίο “φοριόνταν” στα καθεστάτα συνεργασίας. Και πάλι η εργασία τοποθετείται όπως στην υποσημείωση 146 της παρούσης, ως υπαρκτής, δηλαδή, τεχνογνωσίας στην κυβερνητική πεπατημένη του ελληνικού κράτους και όχι ως μια επί τούτου προσαρμογή σε ένα εισαγόμενο πρότυπο. Αλλά και πάλι, όπως είπαμε και πιο πάνω, όλα είναι υπό συζήτηση.

158 Είναι πραγματικά εντυπωσιακή η αισιοδοξία με την οποία αντιμετώπιζαν οι νέοι υπουργοί την προοπτική της σύντομης λήξης του πολέμου με επικράτηση των χωρών του Άξονα. Ακόμα πιο εντυπωσιακή είναι η αναλογία των προσδοκιών που υπάρχουν σε άλλα κατοχικά καθεστάτα στην Ευρώπη. Ενδεικτικά για τη Γαλλία βλ. Paxton, Robert O., *Vichy France: ...*, όμ. παρ, σς 17-19 & 53.

159 Παρά το γεγονός πως η κυβέρνηση κήρυξε επισήμως την λήξη της “εμπολέμου καταστάσεως” με το Κανονιστικό Διάταγμα (υπογραμμένο όμως από όλο το Υπουργικό Συμβούλιο) της 11/13ης Αυγούστου του 1941 (μια πρωτοβουλία η οποία βρίσκεται σε άμεση σχέση με τα τεκταινόμενα στην Κρήτη μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Γερμανούς). Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΚΔ “Περί κηρύξεως της λήξεως της εμπολέμου καταστάσεως”, ΦΕΚ 272/Α’/13-8-1941.

τους¹⁶⁰.

Ωστόσο, το προσωρινό ενός καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης δεν αποτελεί μονάδα μέτρησης χρόνου περισσότερο από όσο το έτος φωτός. Αποτελεί πολιτική δήλωση, το πολιτικό “αντίδωρο” που η εξουσία που προχωρά στην υπέρβαση των θεσμικών εσκαμμένων είναι υποχρεωμένη να δώσει προκειμένου να ολοκληρώσει την νομιμοποίηση της καταχρηστικής της δράσης σε μια τέτοιου είδους βάση. Με άλλα λόγια, οι “έκτακτες συνθήκες” είναι έκτακτες και γιατί είναι προσωρινές. Διαφορετικά δεν μιλάμε για έκτακτες, αλλά για διαφορετικές συνθήκες. Με αυτή την έννοια η συνύπαρξη του άρθρου 2 και του άρθρου 5 στο ΝΔ 1 δημιουργεί δύο επίπεδα “προσωρινότητας” για την Ελληνική Πολιτεία. Ένα πιο απροσδιόριστο και ένα πιο συγκεκριμένο. Κατ’ επέκταση δημιουργεί δύο επίπεδα “έκτακτου καθεστώτος”. Ένα ευρύτερο και ίσως πιο “συμβατικό” (που συνδέεται κατά κύριο λόγο με τον αντικανονικό τρόπο που έγινε η κυβερνητική και πολιτειακή αλλαγή) και ένα ειδικότερο και οξύτερο/βαθύτερο (που συνδέεται με την εκτεταμένη κυβερνητική και έμμεσα αξονική αρμοδιότητα στον κρατικό μηχανισμό και κατ’ επέκταση με την ίδια την κατοχική πραγματικότητα). Πρόκειται για ένα σχήμα το οποίο στην πραγματικότητα δεν είναι τίποτε άλλο από τη συμπίκνωση στη συγχρονία, της συνθήκης που συνιστά έτσι κι αλλιώς η διαδοχή ενός καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης (μεταξικό καθεστώς) από ένα άλλο ... “εκτακτότερης” (κυβέρνηση συνεργασίας). Μια διαδοχή η οποία από μόνη της προκαλεί δευτερες σκέψεις ακριβώς για τη φύση αυτής της περίφημης “έκτακτης ανάγκης”.

***

Η στρατηγική θέση που καταλαμβάνει το ΝΔ1 και ιδιαίτερα το άρθρο 5 ως βασικό πλαίσιο και κατευθυντήριος άξονας της κυβερνητικής και ευρύτερα της κρατικής λειτουργίας στην κατοχική περίοδο, υπογραμμίζεται από τον τρόπο με τον οποίο το νομοθέτημα αυτό συμπληρώνεται, αναθεωρείται και επικαιροποιείται σε ολόκληρη τη διάρκειά της. Έτσι κι αλλιώς ως το *de facto* “τυπικό σύνταγμα” της Ελληνικής Πολιτείας δεν θα μπορούσε να μείνει δίχως συμπλήρωμα. Και μόνο από πλευράς μεγέθους, τα δέκα σύντομα άρθρα του δεν θα μπορούσαν να καλύψουν τις στοιχειώδεις ανάγκες οριοθέτησης του νέου καθεστώτος, ιδίως στη ρευστή πραγματικότητα την οποία έχει να διαχειριστεί. Οριοθέτηση που, όπως είδαμε παραπάνω, βασική

160Η υπόσχεση παροχής Συντάγματος πρέπει να γίνει αντιληπτή στο πλαίσιο της ευρύτερης προσπάθειας απονομιμοποίησης του μεταξικού καθεστώτος και προσεταιρισμού πολιτικής υποστήριξης για την κυβέρνηση, από το ρεπουμπλικανικό κομμάτι των πολιτικών ελίτ και του πληθυσμού. Γνωρίζουμε πως ο Μεταξάς είχε εκφράσει σκέψεις για παραχώρηση κάποιου είδους Συντάγματος (τυπικά θα αποτελούσε συνταγματική αναθεώρηση καθώς θεωρητικά το σύνταγμα του 1911, που προσωρινά ίσχυε το καλοκαίρι του 1936 δεν καταργήθηκε, αλλά “απλά” ανεστάλησαν “κάποιες” διατάξεις του) σε “εύθετο” χρόνο. Ωστόσο με δεδομένη τη μικρή κυκλοφορία των σκέψεων αυτών δεν μπορούμε να ξέρουμε σε ποιο βαθμό συνδέονται με τη διατύπωση του άρθρου 2 του ΝΔ1. Μάλλον η υπόσχεση αυτή δεν έχει σχέση και με την αντίστοιχη δέσμευση του καθεστώτος του Βισύ, η οποία έτσι και αλλιώς κινούνταν στην αντίθετη (τον συνταγματικό περιορισμό των πολιτικό και ατομικών ελευθεριών της Γ΄ Γαλλικής Δημοκρατίας) κατεύθυνση. Βλ. Βρανάς, Φαίδων (επιμ.), *Ιωάννης Μεταξάς. Το προσωπικό του ημερολόγιο. 1933-1941*, όμ. παρ., σς 862-866.

της δουλειά ήταν η δημιουργία ενός “καθαρού” και συνεχούς (δίχως εσωτερικές διαμερισματοποιήσεις και δικλείδες ασφαλείας) θεσμικού “αγωγού” που θα μπορεί να μεταφέρει (όταν αυτό θεωρούνταν αναγκαίο) τις πολιτικές των αρχών κατοχής σε όλο το εύρος και το βάθος της ελληνικής κρατικής μηχανής, με τη μορφή εγχώριας νομοθεσίας. Το κρίσιμο ζήτημα, φυσικά, είναι η διαδικασία “ομογενοποίησης” και ελέγχου της πολυπλόκαμης δημόσιας διοίκησης, και η ισοπέδωση των επιμέρους εξασφαλίσεων που η κείμενη νομοθεσία παρείχε. Μια διαδικασία η οποία ξεκίνησε αμέσως μετά τη συγκρότηση της κυβέρνησης με την έκδοση διαδοχικών διαταγμάτων με αντικείμενο την αναδιάρθρωση υπουργείων, υπηρεσιών και ιδιαίτερα την αλλαγή στο καθεστώς διαχείρισης του προσωπικού¹⁶¹. Πολύ σύντομα η κατά περίπτωση αντιμετώπιση ζητημάτων που ανέκυπταν, έκαναν φανερή την ανάγκη πιο συστηματικής αντιμετώπισης του θέματος. Έτσι, ενάμιση μήνα μετά τη συγκρότησή της, η κυβέρνηση εκδίδει το Νομοθετικό Διάταγμα υπ' αριθμό 194 “Περί κωδικοποίησης και συμπλήρωσης των διατάξεων περί των αρμοδιοτήτων των Υπουργών”¹⁶². Στο νομικό αυτό κείμενο κωδικοποιούνται, αναθεωρούνται και διευκρινίζονται διατάξεις που σχετίζονται με τις νέες αρμοδιότητες της κυβέρνησης καθώς και η εκτεταμένη σε σχέση με τη Δημόσια Διοίκηση νομοθεσία που έχει προλάβει να παραχθεί σε αυτό το μικρό διάστημα.

Στα περισσότερα από τα 14 αναλυτικά του άρθρα ξεκαθαρίζεται εκ νέου πως ολόκληρο το διοικητικό οικοδόμημα του κράτους είναι υπό αίρεση, κατά την κρίση της κυβέρνησης. Στην πραγματικότητα αποτελεί κατ' ουσίαν ανάπτυξη και εξειδίκευση του άρθρου 5 του ΝΔ 1. Πυρήνας του νομοθετήματος είναι τα άρθρα 2 και 3 τα οποία τινάζουν στον αέρα όλο το νομικό πλαίσιο που οργανώνει και εξασφαλίζει την δομή και τη λειτουργία πρακτικά του συνόλου των επιμέρους τμημάτων και οργανισμών του κράτους της Τοπικής Αυτοδιοίκησης και του ευρύτερου

161 Στον ενάμιση περίπου μήνα που μεσολαβεί ανάμεσα στην έκδοση του ΝΔ 1 και την έκδοση του ΝΔ 194 εκδίδεται ένας μεγάλος αριθμός (όπως φανερώνει και η αριθμηση των Νομοθετικών Διαταγμάτων) νομοθετημάτων που προσπαθούν να εξειδικεύσουν κατά περίπτωση (κατά υπηρεσία, υπουργείο, οργανισμό κλπ) το πλαίσιο της εκτεταμένης αρμοδιότητας που έδωσε το άρθρο 5 του ΝΔ 1 στα μέλη της κυβέρνησης. Για μια συνοπτική, αλλά ταυτόχρονα περιεκτική επισκόπηση αυτής της διαδικασίας βλ Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42*. ..., όμ. παρ., σς 49-53. Ιδιαίτερης αναφοράς χρήζει το ΝΔ 190 της 17ης Ιουνίου του 1941, όπου αποφάσεις του ΣτΕ επί αιτήσεων δημοσίων υπαλλήλων και οργανισμών, από 4ης Αυγούστου 1936 μέχρι 29ης Απριλίου 1941, τίθενται υπό επανεξέταση, μετά από αίτηση του ενδιαφερομένου. Η προφανής πολιτική (αντιμεταξική) στόχευση του νομοθετήματος δεν αναιρεί το γεγονός πως το ΣτΕ ακυρώνεται ως ανώτατο (άρα και τελεσίδικο) δικαστήριο αποκαλύπτοντας την καθαρά υπάλληλη θέση που η δικαιοσύνη καταλάμβανε σε σχέση με την πολιτική (εκτελεστική) εξουσία και την ασύδοτη/ ανέλεγκτη φύση της τελευταίας. Βλ *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, “Περί επανεξετάσεως υποθέσεων εκδικασθεισών υπό του Συμβουλίου Επικρατείας ...”, ΦΕΚ 200/Α/18-6-1941. Από την άλλη, το γεγονός ότι στο ίδιο το ΣτΕ λίγους μήνες μετά, κατά την εκδίκαση της προσφυγής του Ιδρύματος “Μαιευτήριο Μαρίκα Ηλιάδη” ενάντια στην υπ' αριθμό 95451 πράξη του Υπουργού Εθνικής Προνοίας, στο σκεπτικό των μελών της πλειοψηφίας πάνω στο οποίο θα στηριχθεί η απόφαση της Ολομέλειας, χρησιμοποιείται ειδικά η θέσπιση αυτού του Νομοθετικού Διατάγματος που “κονταίνει” το θεσμό, ως μέρος της επιχειρηματολογίας για την υπεράσπιση του de facto χαρακτήρα της Κυβέρνησης Τσολάκογλου δείχνει πόσο το ίδιο το δικαστικό σώμα (τουλάχιστον μια κρίσιμη μάζα του) είναι οργανικό κομμάτι της διευθέτησης αυτής. Βλ Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις* ..., όμ. παρ., σελ 104.

162 Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, “Περί κωδικοποίησης και συμπλήρωσης των διατάξεων περί των αρμοδιοτήτων των Υπουργών”, ΦΕΚ 201/Α/18-6-1941.

δημοσίου, συμπεριλαμβανομένων των εποπτευόμενων οργανισμών (κοινοφελή ιδρύματα, φιλανθρωπικοί οργανισμοί κλπ). Τα επόμενα άρθρα μοιάζουν να εξειδικεύουν ανά υπουργείο τη γενική κατεύθυνση που εκφράζεται εδώ.

Ως βασικός λόγος για τη δραστική αυτή μεταβολή προβάλλεται η επίτευξη οικονομιών στις κρατικές δαπάνες, ενώ βασική λεπτομέρεια είναι η απαγόρευση στους θιγόμενους της δυνατότητας προσφυγής στο Συμβούλιο της Επικρατείας (άρθρο 2). Με τον τρόπο αυτό η κυβέρνηση αναβαθμίζει και ανανεώνει το ανέλεγκτο για τις αποφάσεις της, σε όλο το εύρος και το βάθος της κρατικής μηχανής. Και την ίδια στιγμή το επεκτείνει χρονικά για 12 ακόμα μήνες. Μια επέκταση, η οποία με βάση όσα ήδη έχουν ειπωθεί, μπορεί να διαβαστεί και ως αναθεώρηση προς το μέλλον, της εκτίμησης για τη διάρκεια του πολέμου (και κατ' επέκταση της κατοχικής συνθήκης η οποία πρέπει να εξυπηρετηθεί από την κρατική ασυδοσία που θεσμοθετείται εδώ).

Αναθεώρηση η οποία θα επαναληφθεί άλλες τέσσερις φορές, καθώς ο πόλεμος και η κατοχή τραβούσαν σε μάκρος. Η πρώτη γίνεται με το ΝΔ 1178, το οποίο δημοσιεύεται στην ΕτΚ στις 2 Απριλίου του 1942 και το οποίο, ανάμεσα στα άλλα, παρατείνει προκαταβολικά την ισχύ του άρθρου αυτού (η οποία έληγε τον Ιούνιο) μέχρι το τέλος του έτους¹⁶³. Η δεύτερη δημοσιεύεται στις 30 Δεκεμβρίου με το ΝΔ 2034 του ίδιου χρόνου και προβλέπει την παράταση της ισχύος του μέχρι το τέλος του 1943¹⁶⁴. Το ενδιαφέρον με αυτό το ΝΔ είναι πως σπεύδει να ανανεώσει και το άρθρο 1 του ΝΔ 1 με το οποίο (όπως είδαμε) παρέχεται η δυνατότητα στην κυβέρνηση να εκδίδει “...διατάγματα συντακτικού και νομοθετικού χαρακτήρος. ...”, αλλά δεν περιλαμβάνει πουθενά κάποιο περιορισμό στη χρονική του διάρκεια¹⁶⁵. Η κίνηση αυτή, μάλλον έχει να κάνει με την ανάγκη που αισθάνεται το νέο κυβερνητικό σχήμα που προέκυψε με την αντικατάσταση στον πρωθυπουργικό θώκο του Γεώργιου Τσολάκογλου, από την Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο, για ανανέωση και προσεπικύρωση του θεμελιακού δικαιώματος της κυβέρνησης να νομοθετεί (και κατ' επέκταση να “κυβερνά”), αλλά και να επαναβεβαιώσει τον προσωρινό του χαρακτήρα. Η τρίτη ανανέωση του άρθρου 2 του ΝΔ 194 (αλλά και του ΝΔ 1, στην ίδια λογική με αυτή του ΝΔ 2034, καθώς μεσολαβεί ακόμα μία αλλαγή πρωθυπουργού και κυβέρνησης, με τον Ιωάννη Ράλλη να αντικαθιστά τον Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο στις 7 Απριλίου του 1943) γίνεται με τη δημοσίευση, στις 31 Δεκεμβρίου 1943, του Νόμου¹⁶⁶ 1080 και είναι για έξι μήνες¹⁶⁷. Η τελευταία,

163Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 1178 “Περί παρατάσεως της ισχύος του άρθρου 2 του υπ' αριθ. 194/1941 Ν. Διατάγματος κλπ” ΦΕΚ 71/Α'/2-4-1942.

164Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 2034 “Περί παρατάσεως του Ν. Διατάγματος υπ' αριθ. 1/1941 και Νομ. Διατάγματος 194/1941 κλπ”, ΦΕΚ 328/Α'/30-12-1942.

165Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ1 “Περί αρμοδιοτήτων...”, ΦΕΚ 151/Α'/2-5-1941.

166Ναι, η κυβέρνηση Ράλλη αποφασίζει να αντικαταστήσει το “Νομοθετικό Διάταγμα” με το “Νόμο” ως το τυπικό περίβλημα δημοσίευσης της νομικής της παραγωγής. Παρακάτω θα προχωρήσουμε σε εκτενή σχολιασμό της επιλογής αυτής.

167Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Νόμος 1080 “Περί παρατάσεως επί εξάμηνον της ισχύος των διατάξεων...”, ΦΕΚ 445/Α'/31-12-1943

εξαμηνιαία ανανέωση των άρθρων 5 του ΝΔ 1 και άρθρου 2 του ΝΔ 194 γίνεται με το, υπ' αριθμό 1652 Νόμο που υπογράφεται έγκαιρα, στις 30ής Ιουνίου του 1944. Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι δημοσιεύεται περισσότερο από ένα μήνα μετά, στο φύλλο της ΕτΚ της 9ης Αυγούστου του 1944¹⁶⁸. Οι λόγοι για την καθυστέρηση αυτή δε μου είναι σαφείς.

Μια ενδιαφέρουσα προσθήκη, στο περιθώριο όλων όσων αναφέρθηκαν προηγουμένως, αποτελεί το πρώτο άρθρο του ΝΔ 194. Με αυτό αντικαθίσταται το άρθρο 4 του ΝΔ1, ως προς τούτο: προβλέπει πως τα Κανονιστικά Διατάγματα που μπορούν να εκδίδουν οι Υπουργοί για θέματα της αρμοδιότητάς τους, πρέπει να συνυπογράφονται και από τον πρόεδρο της κυβέρνησης, και μάλιστα, ως αρχηγού του Κράτους. Στη διάταξη αυτή βλέπουμε μια παρέμβαση που μοιάζει να θέλει να οριοθετήσει τη λειτουργία του Υπουργικού Συμβουλίου, πέρα από τη μέχρι τότε πεπατημένη που ακολουθούνταν. Η αρμοδιότητα που δίδεται στον πρόεδρο της κυβέρνησης να συνυπογράφει τα Κανονιστικά Διατάγματα των Υπουργών, πρακτικά ενισχύει την θέση του απέναντί τους, ενώ ανάλογο ρόλο φαίνεται να παίζει και η έμμεση πλην σαφής αναγνώριση της θέσης του ως αρχηγού του κράτους (λύνοντας όμως έτσι και το κενό που δημιουργήθηκε την επαύριο της συγκρότησης της κατοχικής κυβέρνησης και της δημοσίευσης του ΝΔ1). Οι δύο αυτές προβλέψεις, μοιάζουν να εκφράζουν την ανάγκη για εσωτερική ιεράρχηση του Υπουργικού Συμβουλίου, μετά την είσοδο του Σωτήρη Γκοτζαμάνη σε αυτό, και την μετατροπή του σε πεδίο ανταγωνισμού ανάμεσα στους Γερμανούς και τους Ιταλούς που στο μεταξύ έχουν εγκατασταθεί στη χώρα¹⁶⁹.

Τέλος, παράλληλα με τις διαδοχικές ανανεώσεις της ισχύος του δεύτερου άρθρου του, το ΝΔ 194, θα εξακολουθεί να απασχολεί την ελληνική νομική παραγωγή και μέσα από διαδοχικές επικαιροποιήσεις και προσαρμογές. Μέχρι το τέλος του 1941 έχουν εντοπιστεί δύο ενδιαφέροντα τέτοιου είδους παραδείγματα. Το ένα είναι το ΝΔ 579 “Περί συμπληρώσεως των διατάξεων περί των αρμοδιοτήτων των Υπουργών”¹⁷⁰ και το άλλο το ΝΔ 666 με τίτλο “Περί αυθεντικής ερμηνείας του άρθρου 2 του υπ' αριθ. 1/1941 Νομοθετικού Διατάγματος”¹⁷¹. Πρόκειται για παρεμβάσεις που είτε ζητούν να διευθετήσουν ζητήματα που προκύπτουν από ασάφειες στη νομοθέτηση, είτε να εξειδικεύσουν και να διευρύνουν ακόμα την αρμοδιότητα των Υπουργών στο πνεύμα του άρθρου 2 του ΝΔ 194. Στην πρώτη περίπτωση (ΝΔ 666) λύνονται ζητήματα που έχουν, κατά πάσα πιθανότητα, ανακύψει από την αντικατάσταση του άρθρου 4 του ΝΔ 1 από το πρώτο (παρά τα όσα

168Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Νόμος “Περί επεκτάσεως της ισχύος...”, ΦΕΚ 163/Α/9-8-1944.

169Βλ. Νάστος, Δημοσθένης, *Αντεπανάσταση και Δοσιλογισμός:...* όμ. παρ., σς 164-165, 171 & 172, Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42. ...*, όμ. παρ., σς 33-34.

170Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 579 “Περί συμπληρώσεως των διατάξεων περί των αρμοδιοτήτων των Υπουργών”, ΦΕΚ 341/Α/17-10-1941.

171Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 666 “Περί αυθεντικής ερμηνείας του άρθρου 2 του υπ' αριθ. 194/1941 Νομοθετικού Διατάγματος” ΦΕΚ 382/Α/8-11-1941.

λέγονται στον τίτλο του ΝΔ) άρθρο του ΝΔ 194, καθώς σχετικοποιείται η πρόβλεψη για συνυπογραφή των αποφάσεων των υπουργών σχετικά με τους δημοσίους υπαλλήλους κλπ, και από τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης. Διαβλέπουμε εδώ τη διαμόρφωση ενός είδους “διελκυστίνδας” σε σχέση με το εύρος της παρέμβασης του Προέδρου της Κυβέρνησης στο έργο των επιμέρους Υπουργείων. Μια ακόμα ένδειξη ότι το Υπουργικό Συμβούλιο έχει μετατραπεί σε πεδίο ανταγωνισμών. Στη δεύτερη περίπτωση (ΝΔ 579) επεκτείνεται η δυνατότητα παρέμβασης των Υπουργών στη σύνθεση των Διοικητικών Συμβουλίων των πάσης φύσεως ιδρυμάτων (κυρίως Φιλανθρωπικών) που βρίσκονται υπό την εποπτεία τους. Πρόκειται για μια πρόβλεψη που κινείται απολύτως στην κυβερνητική λογική που έχουμε περιγράψει παραπάνω. Μια πρόβλεψη, ωστόσο, η οποία, όπως θα δούμε παρακάτω, είχε απροσδόκητες προεκτάσεις.

***

Παράλληλη πορεία “ανανέωσης”, καθ’ όλη τη διάρκεια της κατοχής, ακολουθεί και το άλλο θεμελιακό για το κατοχικό νομικό οικοδόμημα, κείμενο. Αυτό της Προκήρυξης της 29ης Απριλίου. Αλλά, στην περίπτωσή της η ανανέωση έρχεται διά της αντικατάστασης. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η προκήρυξη του στρατηγού Τσολάκογλου “κληροδότησε” τη θέση και το ρόλο της ως “συνταγματικού” κειμένου στα αντίστοιχα διαγγέλματα που δημοσίευσαν οι δύο διάδοχοί του με την ευκαιρία της ανάληψης των καθηκόντων τους. Έτσι, όταν στις 2 Δεκεμβρίου του 1942 ο αντιπρόεδρος μέχρι τότε της Κυβέρνησης, Κωνσταντίνος Λογοθετόπουλος αντικαθιστά το Γεώργιο Τσολάκογλου στην πρωθυπουργία, απευθύνεται με διάγγελμα στον ελληνικό λαό. Το διάγγελμα αυτό αντικαθιστά την Προκήρυξη της 29ης Απριλίου στο προοίμιο των Προεδρικών Διαταγμάτων για το διορισμό/απόλυση των μελών του Υπουργικού Συμβουλίου, όχι όμως και στο προοίμιο των Νομοθετικών Διαταγμάτων τα οποία εξακολουθούν να αναφέρονται στο ΝΔ1, συνεχίζοντας την άτυπη “εξειδίκευση” που παρατηρήσαμε και στην προηγούμενη περίοδο.

Αντίστοιχα, όταν στις 7 Απριλίου του 1943 αναλαμβάνει την προεδρία της κυβέρνησης (και της Πολιτείας) ο Ιωάννης Ράλλης, απευθύνει και αυτός το δικό του διάγγελμα¹⁷². Η διαφορά εδώ είναι πως το διάγγελμα αυτό δεν περιορίζεται αποκλειστικά στα προοίμια των Προεδρικών Διαταγμάτων που μεταβάλλουν τη σύνθεση της κυβέρνησης, όπως γινόταν μέχρι τότε. Περνάει και στα προοίμια των κύριων νομικών κειμένων που θα παράγει το “δικό του” Υπουργικό Συμβούλιο, εξοβελίζοντας το ΝΔ 1. Η μεταβολή αυτή δεν είναι δίχως σημασία, ούτε είναι η μοναδική του είδους στη νομική πρόσοψη της Ελληνικής Πολιτείας που προωθεί ο Ράλλης άμα τη αναλήψει των καθηκόντων του και για τις οποίες όμως θα μιλήσουμε αναλυτικότερα παρακάτω. Από την άλλη, ο εξοβελισμός αυτός δεν σημαίνει και ουσιαστική αντικατάσταση του ΝΔ 1, όπως ξεκάθαρα φαίνεται

172Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, “Διάγγελμα του Προέδρου της Κυβερνήσεως κ. Ιωάννου Δ. Ράλλη προς τον Ελληνικόν Λαόν”, ΦΕΚ 81/Α/7-4-1943.

από την “ανανέωσή” του το Δεκέμβρη του 1943 με το Νόμο 1080, για τον οποίο μιλήσαμε παραπάνω. Το ΝΔ1 θα εξακολουθεί να συγκροτεί, σε αλληλοδιαπλοκή με τα πρωθυπουργικά διαγγέλματα, το βασικό “συνταγματικό” δίπολο της Ελληνικής Πολιτείας.

Από πλευράς περιεχομένου, τώρα, τα διαγγέλματα αυτά συνεχίζουν τη λειτουργία της Προκήρυξης του Γ. Τσολάκογλου, δίνοντας, με αφηγηματικό τρόπο, το βασικό νομιμοποιητικό επιχείρημα του καθεστώτος. Ή, για την ακρίβεια, τον τρόπο με τον οποίο αναθεωρείται το επιχείρημα αυτό μέσα στη διάρκεια της Κατοχής. Και ενώ και εδώ η βασική τομή εντοπίζεται στο διορισμό του Ι. Ράλλη, μια και η κυβέρνηση Λογοθετόπουλου είναι από πολλές απόψεις η συνέχεια της τελευταίας εκδοχής της κυβέρνησης Τσολάκογλου με άλλο πρωθυπουργό, το διάγγελμα του Κ. Λογοθετόπουλου ενδιαφέρει γιατί δείχνει την απόσταση που έχει διανύσει η Ελληνική Πολιτεία από τον Απρίλη του 1941 μέχρι το τέλος του 1942. Την απόσταση, δηλαδή, που χωρίζει τις εκτιμήσεις και τις προσδοκίες που καθόριζαν τις προτεραιότητες κατά τις πρώτες κατοχικές εβδομάδες, από την πραγματικότητα που τελικά έχει βιώσει και αντιμετωπίσει μετά από ενάμιση χρόνο κατοχής.

Έτσι, τη θέση των ζητημάτων που μονοπωλούν την Προκήρυξη (θεσμική θεμελίωση του καθεστώτος, εξασφάλιση θεσμικής συνέχειας του κράτους, αποστράτευση, διαφύλαξη, κατά το δυνατόν της ακεραιότητας της χώρας κλπ) παίρνει η αγωνία για τους ολοένα και πιο έντονους τριγμούς στα θεμέλια της κοινωνίας. Το φόντο είναι ζοφερό και αναδεικνύει τις διαδοχικές ματαιώσεις που υπέστη η κυβέρνηση στην προσπάθειά της να διαπραγματευτεί μια στοιχειωδώς λειτουργική σχέση με τους κατακτητές. Ματαιώσεις που αναδεικνύονται από το πρώιμο αιματοκύλισμα της Κρήτης, από τον *de facto* ακρωτηριασμό της χώρας, όχι μόνο από τους Βουλγάρους, αλλά και από τους Ιταλούς¹⁷³ (των οποίων η είσοδος και σταδιακή εγκατάσταση στη χώρα, αποτελούσε έτσι και αλλιώς κόλαφο για τους νέους υπουργούς, ήδη από πολύ νωρίς), από την ασυδοσία των αρχών κατοχής έναντι των υπηρεσιών του ελληνικού κράτους, αλλά και του πληθυσμού, από την οικονομική κατάρρευση που βίωνε η χώρα¹⁷⁴, και κυρίως από την πείνα του προηγούμενου χειμώνα. Ο τρόπος με τον οποίο ο νέος πρωθυπουργός ψελλίζει ότι “... προ του ασπάρωντος πτώματος της δυστυχούς πατρίδος...” δεν είναι η κατάλληλη στιγμή για αναζήτηση ευθυνών, τα λέει όλα.

Και όμως, αυτή η εικόνα της καταστροφής, μιας καταστροφής που αφορά και εμπλέκει άμεσα την κυβέρνηση συνεργασίας (μέλος της οποίας ως αντιπρόεδρος ήταν ο νέος πρωθυπουργός) μια και συνέβη επί των ημερών της και όχι στα χρόνια του “επάρατου” μεταξικού καθεστώτος,

---

173Βλ. Rodogno, Davide, “Η Ιταλική Κατοχή”, όμ. παρ. σς 69-72 και Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ...*, όμ. παρ., σς 16 & 18 & Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα ...*, όμ. παρ. σς 368-370.

174Ενδεικτικά βλέπε τις αιτιάσεις του Τσολάκογλου προς τους πληρεξουσίου των Αρχών Κατοχής λίγο πριν παραιτηθεί. Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς 219-221.

αποτελεί το θεμέλιο για να ζητήσει εκ νέου ο Λογοθετόπουλος τη νομιμοφροσύνη και τη συνεργασία του πληθυσμού. Ο κίνδυνος που απειλεί την πατρίδα εξακολουθεί να αποτελεί τη σημαία του καθεστώτος. Απλά έχει αλλάξει περιεχόμενο. Το διακύβευμα τώρα πια δεν είναι αν υπάρχει ένα αυτόνομο ελληνικό καθεστώς. Αυτό από τη μια είναι δεδομένο, καθώς “[...] Είμεθα ελεύθεροι να διοικήσωμεν τα εσωτερικά μας κατά την ιδίαν ημών θέλησιν[...]”, από την άλλη είναι ξεκάθαρο πια πως δεν αποτελεί τη λυδία λίθο που θα διευθετούσε τα προβλήματα της κατοχικής συνθήκης.

Ο κίνδυνος έχει να κάνει με την ανθρωπιστική καταστροφή που βίωσε η χώρα το προηγούμενο διάστημα (παρά την ελευθερία της χώρας να διοικήσει τα εσωτερικά της), και ιδίως με την διάβρωση της νομιμοφροσύνης του πληθυσμού που αυτή προκάλεσε. Μια διάβρωση τα αποτελέσματα της οποίας είχαν αρχίσει να γίνονται ξεκάθαρα ορατά στο διογκούμενο αντιστασιακό κίνημα και στην εναλλακτική και ανταγωνιστική προς την κυβερνητική εκδοχή πατριωτισμού που το συνοδεύει και το νομιμοποιεί. Και όσο και αν αυτή η εκδοχή πατριωτισμού η οποία θίγει τη βασική συναλλαγή που βρίσκεται στον πυρήνα της συγκρότησης του κατοχικού καθεστώτος (την εξασφάλιση πολιτικής αυτονομίας με αντάλλαγμα την ειρήνευση και τη νομιμοφροσύνη του πληθυσμού στην κυβέρνησή “του” και κατ’ επέκταση στις αρχές κατοχής) καλείται “νόθα” από το Λογοθετόπουλο, δεν παύει να είναι εύκολα ορατή η δυσκολία του να αντικρούσει το αφήγημα του και να καταδικάσει συλλήβδην αυτούς που “παρασύρονται” από αυτό. Μια δυσκολία που κάνει την επίκλησή του προς το καθήκον των πολιτών, το οποίο εξακολουθεί να είναι η “[...] πληρης, και απόλυτος πειθαρχία. Πειθαρχία προς τα κελεύσματα εκείνων οίτινες φέρουν σήμερον όλας τας ευθύνας[...]” δηλαδή “[...] προς την Κυβέρνησιν και τα όργανα αυτής. [...]” να μοιάζει με παράκληση και όχι με απαίτηση.

Τη μικρή αυτή “ανορθογραφία” φροντίζει να τακτοποιήσει ο Ιωάννης Ράλλης με το δικό του διάγγελμα προς τον “Ελληνικόν Λαόν” επί τη ευκαιρία της ανάληψης των καθηκόντων του ως προέδρου της κυβερνήσεως στις 7 Απριλίου του 1943¹⁷⁵. Διάγγελμα που και αυτό κάνει σημαία τον επαπειλούντα την πατρίδα κίνδυνο. Μόνο που εδώ τα πράγματα είναι απλά και ανεπεξέργαστα. Ο κίνδυνος που απειλεί την πατρίδα είναι αυτός της διασάλευσης της Δημόσιας Τάξεως, με τις κρίσιμες προεκτάσεις που αυτή θα μπορούσε να έχει στις σχέσεις της χώρας με τις Αρχές Κατοχής. Η δε πειθαρχία και νομιμοφροσύνη του πληθυσμού γίνεται απαιτητή άμεσα και δίχως προαπαιτούμενα εκ μέρους της κυβέρνησης. Εκ μέρους της κυβέρνησης, αλλά και του Άξονος, ο οποίος διεξάγοντας “[...] σκληρόν αγώνα κατά του επαπειλούντος τον πολιτισμόν φοβερού κομμουνιστικού κινδύνου, δικαιούται να έχει τουλάχιστον την αξίωσιν όπως μη δημιουργή εις

175Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, “Διάγγελμα του Προέδρου της Κυβερνήσεως κ. Ιωάννου Δ. Ράλλη προς τον Ελληνικόν Λαόν”, ΦΕΚ 81/Α/7-4-1943.

αυτόν ο Ελληνικός Λαός περιπλοκάς [...]”.

Ο κίνδυνος, ο εχθρός και ο σύμμαχος ορίζονται ξεκάθαρα. Το μόνο που μένει είναι να τραβηχτούν οι διαχωριστικές γραμμές, τα μέτωπα. Και εδώ ο Ράλλης δε διστάζει να κάνει αυτό που δεν τόλμησαν να κάνουν οι προκάτοχοί του. Να τραβήξει τις γραμμές αυτές, γνωρίζοντας πως όφειλε να τις τραβήξει πάνω στο σώμα της ελληνικής κοινωνίας ακρωτηριάζοντας την συνειδητά. “[...] Η Κυβέρνησις ημών [...]” λέει “[...] υπόσχεται [...], να περιβάλλη δι’ αληθούς πατρικής στοργής άπαντας ανεξεραίτως τους πειθαρχούντας* πολίτας [...]”. Η επιθετική αυτή μετοχή, στη συγκυρία του φουντώματος του (αριστερού ιδιαίτερα) αντιστασιακού κινήματος, κατά την Άνοιξη του 1943, άνοιγε, θεσμικά, το δρόμο για τη μετατροπή en block των κοινωνικών στρωμάτων που συνδέονται με αυτό (τους μη πειθαρχούντας, δηλαδή, πολίτες) σε “εχθρούς της πατρίδος” και την αποκοπή τους από το “εθνικό σώμα”. Ή για να το πούμε με τα δικά του λόγια, “[...] Δηλούμεν όμως, ότι μεθ’ όσης στοργικής μερίμνης θ’ αντιμετωπίσει η Κυβέρνησις τας ανάγκας του Ελληνικού Λαού, μεθ’ ίσης αυστηρότητος αμειλίκτως θα πατάξει οιανδήποτε απόπειραν διασαλεύσεως της τάξεως, όθεν δήποτε και αν ήθελε προέλθη αύτη. [...]”. Ο δρόμος για τον εξοπλισμό δυνάμεων ενάντια στον εσωτερικό εχθρό θεσμικά είχε πλέον ανοίξει. Και επρόκειτο να αποδειχθεί πολύ μακρύς.

Παρ’ όλες τις προσαρμογές (ενίοτε εντυπωσιακές) στις ανάγκες της συγκυρίας, που δίχως ιδιαίτερη δυσκολία παρατηρεί κανείς στα διαγγέλματα αυτά, ταυτόχρονα μπορεί να διακρίνει και το σταθερό νήμα που τα ενώνει με την Προκήρυξη του Γ. Τσολάκογλου και που εξασφαλίζει τη συνέχεια της νομιμοποιητικής βάσης της Ελληνικής Πολιτείας. Νήμα το οποίο εξακολουθεί να οδηγεί στη διαρκή επανατοποθέτηση απέναντι στα ερωτήματα που η τελευταία έθεσε στις 29 Απριλίου του 1941. Γιατί το προηγούμενο “νόμιμο”(;) καθεστώς δεν μπορεί να συνεχίσει να έχει αξιώσεις διακυβέρνησης επί της χώρας, γιατί, παρ’ όλα αυτά η χώρα έχει μεγάλη ανάγκη “δικής” της κυβέρνησης, και γιατί η κυβέρνηση αυτή στελεχώνεται με τον τρόπο που στελεχώνεται. Και όσο και αν οι απαντήσεις που δίνονται αντανάκλουν και αυτές με τη σειρά τους τις μεταβολές στον τρόπο με τον οποίο οι κυβερνώντες αντιλαμβάνονται τη ρευστή κατοχική πραγματικότητα, το γεγονός πως επανέρχονται διαρκώς σε αυτές τις ερωτήσεις φανερώνει την πρωταρχική σημασία που αυτές έχουν για την “εθνική” δικαιολόγηση αυτής καθαυτής της ύπαρξης της Ελληνικής Πολιτείας.

Έτσι, ο Κ. Λογοθετόπουλος, διπλωματικός και υπαινεκτικός στις τοποθετήσεις του, αλλά και με σαφή χρονική απόσταση να τον χωρίζει από τα χρόνια της άμεσης διακυβέρνησης της χώρας από το βασιλομεταξικό καθεστώς, το “καρφώνει” παρόλα αυτά, δηλώνοντας πως “... Δεν υπήρξεν ο Ελληνικός Λαός υπαίτιος της κακοδαιμονίας του και το μέλλον του δεν πρέπει να κριθεί εκ των

---

* Υπογράμμιση δική μου.

αδοκίτων συμφορών του. ...”, μια έμμεση αναφορά στο ρόλο του στην εμπλοκή της χώρας στον πόλεμο. Μια εμπλοκή που, εξυπακούεται, έπρεπε να είχε αποφευχθεί. Αναφορικά, δε, με την ανάγκη ύπαρξης ντόπιας κυβέρνησης, αυτό πια αποτελεί, όπως είπαμε, κατακτημένη πεποίθηση η οποία εμποτίζει ολόκληρο το κείμενο του διαγγέλματος και εκφράζεται με την έκκληση για πειθαρχία και συσπείρωση γύρω από αυτή. Η δε στελέχωση της κυβέρνησης (στην πραγματικότητα η αιτιολόγηση της αντικατάστασης του Γ. Τσολάκογλου από αυτόν και όχι από κάποιον άλλο) επιχειρείται να αιτιολογηθεί με ένα μείγμα αναφορών στην πλατωνική ιδέα περί ιδανικού ηγεμόνα¹⁷⁶, στο προσωπικό αίσθημα ευθύνης και αυταπάρνησης έναντι των εθνικών αναγκών, και, φυσικά στα “επιτεύγματά” του ως Υπουργός Εθνικής Πρόνοιας και αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Τσολάκογλου.

Από την πλευρά του, ο Ι. Ράλλης, πιο ευθύς και πιο οξύς, αλλά την ίδια στιγμή και πιο πολιτικός από τον προκάτοχό του, βάζει κατευθείαν ενάντια στο καθεστώς της 4ης Αυγούστου και τον βασιλικό επικυρίαρχό του, συνδέοντας το ζήτημα της “απερίσκεπτης” εμπλοκής της χώρας στον πόλεμο με την “τυραννική”/ δικτατορική του φύση¹⁷⁷. Δύσκολα μπορεί κάποιος με την ύστερη γνώση των γεγονότων να αποφύγει ένα μειδίαμα σαρκασμού διαβάζοντας τις ακόλουθες γραμμές: “... Ο Ελληνικός Λαός γνωρίζει, ότι η εις την Πατρίδα μας ενσκήψασα θύελλα είνε δυστυχώς έργον εκείνων, οι οποίοι επιλύσμονες γενόμενοι των ιερών των υποχρεώσεων, επέβαλον εις την ελευθέραν Χώρα μας εν τυρρανικόν καθεστώς, το οποίον απερισκέπτως ήγαγεν ημάς εις την δύνην του πολέμου, ...”¹⁷⁸.

Η αναξιοτήτα του προπολεμικού δικτατορικού καθεστώτος ολοκληρώνεται και πλαισιώνεται από την εγκατάλειψη της χώρας στην τύχη της. Ωστόσο, η εγκατάλειψη αυτή δεν είναι ένα στιγμιαίο γεγονός και δεν αφορά αποκλειστικά αυτούς που άφησαν την Αθήνα στα τέλη Αυγούστου του 1941. Στα 1943 πια επεκτείνεται σε όλους αυτούς (πολίτες, πολιτικούς και στρατιωτικούς) που όλο και περισσότερο επιχειρούν να αφήσουν τη χώρα για να ενταχθούν στις δυνάμεις και τις δομές της εξόριστης κυβέρνησης, στη Μέση Ανατολή, αλλά και σε όσους (κυρίως πολιτικούς) παραμένουν διστακτικοί να εμπλακούν στις δραστηριότητες της κυβέρνησης συνεργασίας, και ως εκ τούτου να της προσφέρουν το όποιο κοινωνικό έρμα μπορεί να έχουν. Η εγκατάλειψη αυτή απαντά στο γιατί η κυβέρνηση της Ελληνικής Πολιτείας στελεχώνεται με αυτό τον τρόπο. Γιατί δεν υπάρχουν άλλοι για να τη στελεχώσουν. Το γιατί, τώρα, είναι αναγκαία η

176Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, “Διάγγελμα του Προέδρου της Κυβερνήσεως κ. Κ. Λογοθετόπουλου προς τον Ελληνικόν Λαόν”, ΦΕΚ 307/Α’/2-12-1942.

177Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, “Διάγγελμα του Προέδρου της Κυβερνήσεως κ. Ιωάννου Δ. Ράλλη προς τον Ελληνικόν Λαόν”, ΦΕΚ 81/Α’/7-4-1943.

178Ακόμα δυσκολότερα αν έχει υπόψη του τη σχετική αντέγκληση Ράλλη-Ταμπακόπουλου κατά τη μεταπολεμική δίκη του πρώτου ως δωσιλόγου, όπως μας παρατίθεται στη μελέτη του Δ. Κουσουρή. Βλ Κουσουρή, Δημήτρης, *Δίκες των Δοσιλόγων 1944-1949*. ..., όμ. παρ, σελ. 278.

ύπαρξη ντόπιας κυβέρνησης δεν είναι κάτι που συζητιέται. Είναι κάτι που δηλώνεται στις πρώτες γραμμές του διαγγέλματος, περίπου ως εξής: “[...] Συναισθανόμενοι τας βαρύτατας συνεπειάς, τας οποίας θα είχε διά την Χώραν ημών η έλλειψις Ελληνικής Κυβερνήσεως ... κατελάβομεν την Αρχήν, τη συναίνεση των Δυνάμεων της Κατοχής, [...]”.

Κλείνοντας το σχολιασμό των πρωθυπουργικών διαγγελλμάτων, θα εστιάσουμε στην τελευταία φράση του παραπάνω παραθέματος, αναφορικά με τις Αρχές Κατοχής και τη συναίνεση που είναι ανάγκη να δώσουν για το σχηματισμό της όποιας κυβέρνησης συνεργασίας στη χώρα. Όπως είπαμε και κατά το σχολιασμό της Προκήρυξης της 29ης Απριλίου, αλλά και του ΝΔ1 ο καίριος ρόλος των Αρχών Κατοχής στο σχηματισμό και τη λειτουργία της Ελληνικής Πολιτείας όφειλε, σε θεσμικό επίπεδο, να υποβαθμιστεί και, αν είναι δυνατόν να αποκρυβεί πλήρως. Στην Προκήρυξή του ο στρατηγός Τσολάκογλου μόλις και αναφέρεται στη “συγκατάθεση” που έδωσαν οι “δυνάμεις κατοχής” για το σχηματισμό της κυβέρνησής του. Στην περίπτωση του Κ. Λογοθετόπουλου η αναφορά στους επικυριάρχους του κατοχικού καθεστώτος είναι ακόμα πιο διακριτική, σχεδόν ανεπαίσθητη. “[...] Είμεθα ελεύθεροι να διοικήσωμεν τα εσωτερικά μας, κατά την ιδίαν ημών θέλησιν [...]” θα δηλώσει ευθαρσώς. Μια δήλωση που πολύ δύσκολα θα αισθανόταν την ανάγκη να κάνει ο πρωθυπουργός μιας χώρας που πραγματικά αισθάνεται ελεύθερη. Έτσι κι αλλιώς τα πράγματα μπαίνουν στη θέση τους προς το τέλος του διαγγέλματος όταν ξεκαθαρίζεται πως “[...] Ήδη αι Αρχαί Κατοχής ..., μοι παρέχουν διαβεβαιώσεις περί της αμερίστου ενισχύσεώς των, προς πραγμάτωσιν της αποστολής μου. [...]”.

Καθώς η ενίσχυση των Αρχών Κατοχής κάθε άλλο παρά αμέριστη αποδείχθηκε για τον Κ. Λογοθετόπουλο, έχουμε ακόμα μία εναλλαγή στον πρωθυπουργικό θώκο και κατ' επέκταση μια ακόμη εκδοχή του “φτιασιδώματος” της πραγματικότητας της απόλυτης εξάρτησης της Ελληνικής Πολιτείας από τους κατακτητές της χώρας. Μια εκδοχή πιο άμεση και πιο “ακομπλεξάριστη”, η οποία ακολουθεί το γενικότερο πνεύμα “ρίζοσπαστικοποίησης” που αποπνέει (όπως έχουμε ήδη δει) το διάγγελμα του Ι. Ράλλη. Πέρα από τη φράση περί “συναίνεσης” των “Δυνάμεων της Κατοχής” στην ανάληψη “της Αρχής” εκ μέρους του, από την οποία πήραμε αφορμή για αυτές εδώ τις αράδες, ο νέος πρωθυπουργός τολμά να ξηλώσει το παραπέτασμα που καλύπτει τη βασική, την πυρηνική συναλλαγή που βρίσκεται πίσω από τη συνομολόγηση της συνθηκολόγησης και την επακόλουθη συγκρότηση της Ελληνικής Πολιτείας, (για την οποία έχουμε μιλήσει επανειλημμένως). Την απόδοση δηλαδή στους Έλληνες ενός καθεστώτος τυπικής αυτονομίας (της ελευθερίας να διοικώμεν τα εσωτερικά μας, όπως “χαριτωμένα” το έθετε ο Κ. Λογοθετόπουλος), με αντάλλαγμα τη μεγαλύτερη δυνατή εξυπηρέτηση των κατοχικών αξονικών δυνάμεων, ιδιαίτερα γύρω από το ζήτημα της Δημόσιας Τάξης και της ευρύτερης νομιμοφροσύνης των πολιτών. Και την αποκάλυψη αυτή την κάνει με την αναφορά στον αντικομμουνιστικό αγώνα του Άξονα και τη

σύνδεσή του με την εσωτερική κατάσταση στη χώρα. Την απαίτηση που “δικαίως” έχουν οι δυνάμεις του Άξονα από τους Έλληνες να μην τους προκαλούν δυσχέρειες στον σκληρό αγώνα τους ενάντια στον κομμουνισμό.

Το τολμηρό αυτό βήμα που επιλέγει να κάνει ο Ι. Ράλλης σηματοδοτεί μία μεταβολή στην εκλογίκευση της κατοχικής συνθήκης από μέρους των επικεφαλής της Ελληνικής Πολιτείας. Τώρα πια η μεγάλη πρόκληση που αντιμετωπίζει η χώρα δεν είναι μόνο η εν είδει “Τελικής Κρίσης” ετυμηγορία των κατοχικών δυνάμεων για το μέλλον της κατά τη λήξη του πολέμου (έτσι ή αλλιώς, την Άνοιξη του 1943 μια τέτοια προοπτική έχει ήδη ξεθωριάσει αρκετά), οπότε θα αξιολογηθεί και θα ανταμειφθεί/τιμωρηθεί η συνεργασία που παρείχαν οι Έλληνες στους “προστάτες” τους. Με άλλα λόγια η κατοχή δε γίνεται πια θεσμικά αντιληπτή ως μια υπερδομή η οποία καθορίζει μεν αποφασιστικά, αλλά άνωθεν τις εξελίξεις. Στο διάγγελμά του, ο Ράλλης εντάσσει τον αξονικό “αγώνα” ως οργανικό τμήμα των εσωτερικών εξελίξεων στη χώρα και αντίστροφα τον αγώνα της κυβέρνησης ενάντια στο – κομμουνιστικό – αντάρτικο ως κομμάτι του συνολικότερου αξονικού και, κατ' επέκταση αναγνωρίζει την κατοχική συνθήκη που έχουν επιβάλει οι κατακτητές ως έναν από τους βασικούς παράγοντες διαμόρφωσης του πολυεπίπεδου αυτού αγώνα. Ως εκ τούτου, ο νέος πρωθυπουργός δε θέλει να βλέπει πια το καθεστώς της Ελληνικής Πολιτείας του οποίου θα προΐσταται ως απλό υπάλληλο της κατοχής. Προτιμά να τον αντιλαμβάνεται ως δύναμη τοπικό σύμμαχό του¹⁷⁹.

***

Τα λιγιστά αυτά νομικά κείμενα που σχολιάζονται σε αυτό το κεφάλαιο (τρία πρωθυπουργικά διαγγέλματα, έξι Νομοθετικά Διατάγματα, και ένας μόλις Νόμος) είναι αυτά που στήνουν το βασικό πλαίσιο λειτουργίας των κυβερνήσεων συνεργασίας. Ένα πλαίσιο λειτουργίας απλοϊκό, το οποίο τραβά στα άκρα τη μεσοπολεμική εμπειρία της αυταρχικής διακυβέρνησης μέσω της επίκλησης της κατάστασης έκτακτης ανάγκης, προκειμένου, αφενός να νομιμοποιήσει την συγκρότηση της Ελληνικής Πολιτείας στα μάτια του πληθυσμού της χώρας, αφετέρου να την κάνει συμβατή με την ουσιαστικά ανεξέλεγκτη κατοχική υπερδομή που εγκαθίσταται σε αυτή από τους Γερμανούς, Βουλγάρους και Ιταλούς κατακτητές.

Το καθεστώς ασυδοσίας το οποίο όμως φαίνεται να απολαμβάνουν οι κατοχικές κυβερνήσεις δεν αποτελεί δικό τους προνόμιο. Αποτελεί απλή αντανάκλαση της ασυδοσίας των

---

179 Το αντίστοιχο πλαίσιο δυναμικής και ένοπλης συνεργασίας του νεοσύστατου τότε καθεστώτος με τους πάτρωνές του κατά την αρχή της κατοχής οραματιζόταν πάλι να πολεμήσει τους “κομμουνιστές”, αλλά στη Σοβιετική Ένωση. Πρόκειται για το σχέδιο σχηματισμού “Ελληνικής Λεγεώνας” το οποίο προωθούσε ο Υπουργός Εθνικής Αμύνης Γ. Μπάκος (και από κοντά η ανάλογης φύσης πρωτοβουλία της ανοιχτά ναζιστικής ΕΣΠΟ). Πέρα από τη δουλοπρεπή διάσταση του εγχειρήματος, η διαφορά πρόσληψης του “κομμουνιστικού κινδύνου” στην αρχή και στο τέλος της Κατοχής δείχνει τον προσχηματικό χαρακτήρα που το φόβητρο αυτό είχε στα χέρια των πολιτικών ελίτ του μεσοπολέμου. Ενδεικτικά βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς 234-236 & Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα...*, όμ. παρ. σελ. 372.

Αρχών Κατοχής, για λογαριασμό των οποίων εξάλλου το θεσπίζουν και, κυρίως, το ανανεώνουν και το βαθαίνουν¹⁸⁰. Αυτό δεν σημαίνει πως δεν το χρησιμοποιούν και οι ίδιες, για δικούς τους λόγους, ιδιαίτερα στην αγωνιώδη τους προσπάθεια να σταθεροποιήσουν το καθεστώς. Προσπάθεια που επικεντρώνεται στον απόλυτο έλεγχο του κρατικού μηχανισμού, αλλά και στην επιδίωξη θεμελίωσης κάποιου είδους μαζικής υποστήριξης με μεθόδους ακραίας κοινωνικής μηχανικής. Εμβληματικές πολιτικές, όπως η προσπάθεια του Τσολάκογλου να στήσει το νέο καθεστώς πάνω στην εμπειρία του μετώπου (ως τη θετική όψη του νομίσματος της αντιμεταξικής σταυροφορίας που εξαπολύει σχεδόν με το που βρίσκεται στην αρχή)¹⁸¹, η εκστρατεία του ενάντια στους μαυραγορίτες, με τις ακραίες ποινές με τις οποίες τους απειλούσε¹⁸², και φυσικά η συγκρότηση των ευζωνικών ταγμάτων/ταγμάτων ασφαλείας από την τελευταία κατοχική κυβέρνηση, αποτελούν τέτοιες εκφράσεις της χρήσης της τερατώδους δικαιοδοσίας την οποία “απολάμβανε” η κυβέρνηση.

Ωστόσο, αυτή η σχεδόν ολοκληρωτική κατάλυση των θεσμών εσωτερικού ελέγχου του ελληνικού κράτους δεν είχε ως αποτέλεσμα την ισχυροποίηση της εκτελεστικής εξουσίας και της κρατικής μηχανής. Αυτό που τελικά παρήγαγε είναι ένα ασπόνδυλο πολιτικό μόρφωμα το οποίο, μοιραία, όσο περνούσε ο καιρός, και όσο οι κατακτητές της χώρας φανέρωναν το μείγμα αδιαφορίας, σκληρότητας και απανθρωπιάς με το οποίο αντιμετώπιζαν τον πληθυσμό της, τόσο ταυτιζόταν με τις επιλογές των επικυριάρχων του. Στην περίπτωση των δύο πρώτων κυβερνήσεων η διαδικασία αυτή πήρε μια βασανιστική πορεία που ισορροπούσε άτσαλα ανάμεσα στη διεκδίκηση του ρόλου του εκφραστή/προστάτη του συνόλου του ελληνικού πληθυσμού και στις διαδοχικές ματαιώσεις, που η κατοχική πραγματικότητα τους επιφύλασσε. Στην περίπτωση της κυβέρνησης Ράλλη η ταύτιση με τους κατακτητές βγαίνει στο φως, παρουσιάζεται ως επιλογή της κυβέρνησης και γίνεται οδηγός για την πορεία της μέχρι την πτώση της τον Οκτώβρη του 44'. Το τίμημα ήταν η εγκατάλειψη της επιδίωξης να εκφράσει το σύνολο του πληθυσμού. Η κυβέρνηση του Ράλλη ήταν φυσικά “εθνική”, και κυβέρνηση “όλων” των Ελλήνων. Απλά, ο τρόπος με τον οποίο οριζόταν πια η λέξη “Ελληνας” περιόριζε δραστικά τον αριθμό αυτών στους οποίους αναφερόταν.

180Η πιο εντυπωσιακή περίπτωση (αλλά σε καμία περίπτωση η μόνη) είναι το ΝΔ 109 της 31ης Μαΐου, με το οποίο διώκονται πρακτικά οι ντόπιοι που πήραν μέρος στη Μάχη της Κρήτης, και με έναν τρόπο καλύπτει νομικά τα γερμανικά αντίποινα. Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 109 “Περί απαγορεύσεως συμμετοχής Ελλήνων πολιτών εις πολεμικάς εχθροπραξίας κατά των ενόπλων Γερμανικών και Ιταλικών δυνάμεων”, ΦΕΚ 132/Α’/31-5-1941 & Επίσης βλ. Tenekidès, George, “La nature juridique...”, όμ. παρ., σς 127-128, αλλά και Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42. ...*, όμ. παρ., σς 94 κε και ιδίως 105-107.

181Η ευρύτερη αυτή πολιτική “απλώνεται” σε περισσότερα του ενός νομοθετήματα, περισσότερο ως πάγια κυβερνητική βούληση και λιγότερο ως ένας θεσπισμένος κανόνας. Σχετικά βλέπε υποσημείωση 132 της παρούσης. Επίσης Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42. ...*, όμ. παρ., σς 73-74 & Λούλος, Κωνστανίνος, “Διαρθρωτικές τομές και συνέχειες ...”, όμ. παρ., σελ. 297.

182Πχ με την ίδρυση του “Αισχροδικείου”, αλλά και αλλεπάλληλα διαπρύσια άρθρα στον τύπο. Ενδεικτικά βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 13 “Περί συστάσεως ειδικού αισχροδικείου”, ΦΕΚ 176/Α’/26-5-1941, *Η Πρωΐα*, 28 Ιουνίου 1941, 16 Νοεμβρίου 1941, 23 Νοεμβρίου 1941, 26 Νοεμβρίου του 1941, 17 Δεκεμβρίου 1941, το πρωτοχρονιάτικο φύλλο της για το 1942 κλπ. Επίσης βλ. Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42. ...*, όμ. παρ., σς 124 κε.

Αυτή η εξέλιξη, αυτή η ριζοσπαστικοποίηση του κρατικού αυταρχισμού και κυρίως το στένεμα των ορίων της “εθνικής κοινότητας” που συνεπαγόταν, αποτελεί την καλύτερη απόδειξη της πρακτικής αποτυχίας του ασύδοτου κρατικού/κατοχικού μοντέλου. Η “ισχυρή” και ως εκ τούτου “αποτελεσματική” κυβέρνηση, αντί να αποτελέσει πόλο έλξης για τον πληθυσμό τον οποίο φερόταν να εκπροσωπεί, εισέπραξε μια μαζική και ριζική απόρριψη από μεγάλα τμήματά του. Το εκτεταμένο αντιστασιακό κίνημα, που γιγαντώθηκε μετά το 1942, αποτέλεσε όχι μόνο επί της ουσίας απόρριψη της στρατηγικής επιλογής της συνεργασίας, αλλά και τη μόνη αντιπολιτευτική διέξοδο που απέμενε σε όποιον διαφωνούσε με την επιλογή αυτή και τις καταστροφικές πρακτικές της προεκτάσεις. Δηλαδή, ο αποκλεισμός κάθε δυνατότητας θεσμικής αμφισβήτησης (πχ με την άρνηση του στοιχειώδους δικαιώματος της προσφυγής σε ένδικα μέσα κατά κρατικών αποφάσεων και ενεργειών, όπως περιγράφεται στο άρθρο 2 του ΝΔ 194 -ούτε λόγος για πολιτικά δικαιώματα, εκλογές και λοιπά-) μιας πολιτικής η οποία από ένα σημείο και ύστερα ήταν φανερό ότι οδηγούσε σε (πολιτικό, κοινωνικό, επισιτιστικό κλπ) αδιέξοδο (μια αμφισβήτηση που το μόνο που θα πετύχαινε ήταν να αποκαλύψει την θέση απόλυτης αδυναμίας των νέων “κυβερνητών” της χώρας), μοιραία οδηγεί στη συνολική, εξωθεσμική και εν τέλει ένοπλη αμφισβήτηση ενός τέτοιου καθεστώτος. Από την άλλη όμως, πώς θα μπορούσε να υπάρξει σε συνθήκες στυγνής κατοχής, αυτή η “θεσμική αμφισβήτηση”, και τι μορφή θα μπορούσε, άραγε, να πάρει;

Η θεσμική αμφισβήτηση των κυβερνήσεων συνεργασίας. Η περίπτωση μιας δίκης στο Συμβούλιο της Επικρατείας.

Στις 16 Ιανουαρίου του 1942 εκδικάζεται στο Συμβούλιο της Επικρατείας η προσφυγή του Ιδρύματος “Μαιευτήριον Μαρίκα Ηλιάδη” ενάντια στην υπ’ αριθμό 95451 της 24ης Νοεμβρίου 1941 πράξη του Υπουργού Εθνικής Προνοίας (πρόκειται για τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης και μετέπειτα πρωθυπουργό Κ. Λογοθετόπουλο), με την οποία διατασσόταν η έκπτωση του διοικητικού συμβουλίου του και ο διορισμός άλλου¹⁸³. Με δεδομένο πως η συγκεκριμένη πράξη εκδίδεται βάσει του ΝΔ 579 του 1941 η δίκη αυτή δεν έπρεπε να λάβει χώρα. Το Νομοθετικό αυτό Διάταγμα, το οποίο έχουμε συναντήσει πιο πάνω, πέρα από την επέκταση της αρμοδιότητας των Υπουργών της κυβέρνησης σε ολόκληρη την έκταση αυτού που σήμερα θα λέγαμε “ευρύτερος δημόσιος τομέας” (οργανισμοί και ιδρύματα εποπτευόμενα από το κράτος κλπ), στο τρίτο και τελευταίο του άρθρο αρνείται ρητά (κατά την πάγια τακτική των κυβερνώντων) στους θιγόμενους από τις κυβερνητικές ενέργειες, το δικαίωμα προσφυγής σε ένδικα μέσα και συγκεκριμένα στο ΣτΕ¹⁸⁴.

Πώς, λοιπόν, μπόρεσε η πλευρά του ιδρύματος να φέρει την υπόθεσή της στην αίθουσα ενός δικαστηρίου, το οποίο με βάση την κείμενη νομοθεσία όφειλε να δηλώσει αναρμόδιο να την εξετάσει; Ακόμα περισσότερο, πώς μπόρεσε να το πετύχει αυτό, στο βαθμό που με τον ίδιο τρόπο (μέσω των ΝΔ 1, 194, 579 κλπ) δεν μπορούσε να στραφεί ούτε ενάντια στους νόμους πάνω στους οποίους στηριζόταν η υπουργική πράξη και κατ’ επέκταση και η αντιδικία; Ο νομικός φαύλος κύκλος που δημιουργούνταν από το τέχνασμα αυτό, θεωρητικά εξασφάλιζε την κυβέρνηση από οποιαδήποτε έννομη αμφισβήτηση και αντίδραση εναντίων της. Και σε γενικές γραμμές απέδωσε, μέχρι τη στιγμή που συνέβη αυτό το οποίο ήταν λογικό να συμβεί. Από τη στιγμή που μια υπουργική απόφαση δεν μπορούσε να προσβληθεί μέσα στο νομικό πλαίσιο στο οποίο είχε παραχθεί, θα επιχειρούνταν να προσβληθεί το ίδιο το νομικό πλαίσιο, στο σύνολό του.

***

Για την πραγματικά ασυνήθιστη αυτή υπόθεση φροντίζει να μας ενημερώσει ο Μιχαήλ Πεσμαζόγλου, ο δικηγόρος που ανέλαβε την εκπροσώπηση του ιδρύματος, και που υπήρξε ο αρχιτέκτονας της προσφυγής που τάραξε τα φαινομενικά λιμνάζοντα νομικά ύδατα της χώρας. Και το κάνει με έναν εξίσου απρόσμενο και ασυνήθιστο τρόπο, ο οποίος όμως είναι ο καλύτερος δείκτης του δυνάμει ανατρεπτικού, αλλά ταυτόχρονα εντός θεσμικού πλαισίου, χαρακτήρα της¹⁸⁵.

183Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ. παρ., σς πρώτη μη αριθμημένη και αναλυτικότερα 94 & Tenekidès, George, “La nature juridique...”, όμ. παρ., σς 114-115.

184Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 579 “Περί συμπληρώσεως των διατάξεων περί των αρμοδιοτήτων των Υπουργών”, ΦΕΚ 341/Α/17-10-1941.

185Παρά τη διαβεβαίωση του συγγραφέα της ότι η έκδοση αυτή, αλλά και η αγόρευσή του την οποία δημοσιεύει, εξετάζει το ζήτημα της δυνατότητας των κατοχικών κυβερνήσεων να εκδίδουν δεσμευτικές για τα ελληνικά

Τον Οκτώβρη του 1942 προχωρά στην παράνομη μεν, επώνυμη δε, έκδοση ενός κειμένου που περιλαμβάνει ένα σύντομο ιστορικό της δίκης, την αγόρευση του ιδίου, την απόφαση με το σκεπτικό της και το πρακτικό της διάσκεψης της σύνθεσης του ΣτΕ που εξέτασε την υπόθεση.

Το γεγονός ότι ο Πεσμαζόγλου προχωρά στην ενέργεια αυτή αποτελεί σαφή ένδειξη της επίγνωσης τόσο της δραστικότητας της υπόθεσης, όσο και της αποσιώπησης που επρόκειτο να συναντήσει. Με αυτή την έννοια η παράνομη έκδοση είναι κατανοητή. Η επώνυμη παράνομη έκδοση όμως δεν είναι και τόσο. Βάζοντας το όνομά του σε αυτή τραβάει ακόμα περισσότερο ένα ήδη πολύ τεντωμένο (από τις αρχές του χρόνου και την εκδίκαση της υπόθεσης, αλλά και πιο πριν) σχοινί. Και μπορεί το οικογενειακό όνομα¹⁸⁶ να θεωρούνταν (και εν τέλει να αποδείχθηκε) αποτελεσματική ασπίδα απέναντι σε δυσάρεστες επισκέψεις των ντόπιων αλλά και των κατοχικών υπηρεσιών ασφαλείας, ωστόσο δεν παύει να προκαλεί ερωτηματικά σε σχέση με το κοινό στο οποίο στόχευε ο συγγραφέας του¹⁸⁷.

***

Όπως είπαμε, η πρώτη και μεγαλύτερη πρόκληση που ο Μ. Πεσμαζόγλου είχε να αντιμετωπίσει ήταν να παρακάμψει το νομικό φαύλο κύκλο με τον οποίο η κυβέρνηση επιδίωξε να προστατεύσει τον εαυτό της από τις δικαστικές προσφυγές των πολλών θιγομένων που παρήγαγαν οι πολιτικές της. Δεν μπορούσε να προσβάλει απευθείας την υπουργική απόφαση, γιατί το ΝΔ 579 απαγόρευε στα εκπεσόντα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του ιδρύματος την προσφυγή στο ΣτΕ. Δεν μπορούσε να προσβάλει ούτε το ίδιο το ΝΔ 579 ως “μη σύννομο”, καθώς το νομικό πλαίσιο, όπως διαμορφώνεται από το άρθρο 5 του ΝΔ 1 και από το άρθρο 2 του ΝΔ 194, πρακτικά αναστέλλει τη διάκριση σύννομου-μη σύννομου, όσον αφορά τις αποφάσεις της κυβέρνησης. Μοναδικό κριτήριο είναι η συγκυριακή θέληση της τελευταίας. Δηλαδή, εφόσον μια πολιτική εισάγεται ως ΝΔ, Νόμος, Διάταγμα κλπ δεν δεσμεύεται από το υπάρχον νομικό πλαίσιο, όπως με τη σειρά της δεν δεσμεύει το ανώτατο πολιτικό/πολιτειακό όργανο της Ελληνικής Πολιτείας σε οποιαδήποτε εξαίρεση, αναθεώρηση, αλλαγή ή και κατάργηση/ανατροπή της πολιτικής και των συνοδευτικών νομικών κειμένων που τυχόν θελήσει να κάνει.

δικαστήρια διατάξεις αποκλειστικά από νομικής άποψης, και δεν υπεισέρχεται στην πολιτική ουσία του ερωτήματος και στις προεκτάσεις του. Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς μη αριθμημένες, πρώτη και δεύτερη.

186Ο Μ. Πεσμαζόγλου ως μέλος της οικογένειας Πεσμαζόγλου ανήκει στον πυρήνα της πολιτικής και οικονομικής ελίτ της χώρας. Είναι γιος του τραπεζίτη Αλέξανδρου Πεσμαζόγλου και πρώτος ξάδερφος του τραπεζίτη και πολιτικού (Υπουργός Οικονομικών σε κυβερνήσεις του Μεσοπολέμου) Γεωργίου Πεσμαζόγλου και του εκδότη της εφημερίδας *Πρωΐας*, και αδερφού του Γεωργίου, Στέφανου Πεσμαζόγλου. Μεταπολεμικά διατέλεσε υπουργός και αντιπρόεδρος κυβερνήσεων. Βλ. Ιστοσελίδα, *Βικιπαίδεια*, https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%9F%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%B3%CE%AD%CE%BD%CE%B5%CE%B9%CE%B1_%CE%A0%CE%B5%CF%83%CE%BC%CE%B1%CE%B6%CF%8C%CE%B3%CE%BB%CE%BF%CF%85

187Πάντως, στο αντίτυπο της συλλογής Σιδέρη που βρίσκεται στη Μπενάκειο Βιβλιοθήκη (ευχαριστίες οφείλονται στο Σπύρο Τζόκα για τη βοήθειά του), υπάρχει ιδιόχειρη αφιέρωση του συγγραφέα προς τον “φίλο” και αντιπρόεδρο τότε (Οκτώβρης του 1944) της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, Αλέξανδρο Σβώλο. Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σελ. τέταρτη μη αριθμημένη.

Μόνη επιλογή που μένει είναι να προσβληθεί ως “μη σύννομη” η πηγή της παραπάνω διευθέτησης που δεν είναι άλλη από το ίδιο το καθεστώς της Ελληνικής Πολιτείας. Με άλλα λόγια, ο Πεσμαζόγλου (περπατώντας ανάποδα το “θεσμικό σωλήνα” της κατοχικής νομοθεσίας) “στήνει” την υπόθεσή του πάνω στην αμφισβήτηση της νομιμότητας των κατοχικών κυβερνήσεων εν γένει και κατ' επέκταση του δικαιώματός τους να παράγουν δεσμευτική για τα ελληνικά δικαστήρια νομοθεσία. Με τον τρόπο αυτό τόσο τα ΝΔ 1, 194, 579 κλπ, όσο και η παραγόμενη από το τελευταίο υπ' αριθμό 95451 πράξη του Υπουργού Εθνικής Προνοίας απλά εξαφανίζονται. Και μαζί με αυτά, φυσικά, και το σύνολο σχεδόν της κατοχικής νομοθετικής παραγωγής.

Το βήμα δεν είναι απλό, και υπό κανονικές συνθήκες ο έμπειρος δικηγόρος θα βρισκόταν μπροστά σε ένα εξαιρετικά δύσκολο έργο, καθώς θα στρεφόταν ενάντια στο, θεωρητικά, πιο στέρεο και πιο προστατευμένο κομμάτι του νομοθετικού οικοδομήματος. Αυτό της νομιμοποιητικής του θεμελίωσης. Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση, όπως σημειώνεται με έμφαση παραπάνω, το θεμέλιο αυτό ούτε επαρκώς στέρεο είναι, ούτε το μονοπωλεί η κατοχική κυβέρνηση. Δεν είναι μονάχα η “αντικανονική” διαδοχή της βασιλικής κυβέρνησης που δημιουργεί λαβές ενάντια στην τελευταία. Είναι, κυρίως, η φύση της σχέσης της με τις κατέχουσες τη χώρα δυνάμεις. Μια σχέση η οποία περνά μέσα από την αμφιλεγόμενη διαδικασία της συνθηκολόγησης.

***

Ο Πεσμαζόγλου, λοιπόν, καταθέτοντας την αίτηση ακύρωσης της υπουργικής πράξης εκ μέρους των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου του Ιδρύματος, επικαλείται το άρθρο 20 του Συντάγματος του 1927, καθώς και την παράγραφο 5 της τέταρτης Συντακτικής Πράξης της 14ης Οκτωβρίου του 1935, με τα οποία απαγορεύεται η μεταβολή των όρων κληροδοτήματος ή δωρεάς προς το Δημόσιο, ή για κοινωφελείς σκοπούς¹⁸⁸. Επικαλούμενος αυτές τις συνταγματικές περιωπής διατάξεις και φέρνοντάς τες σε ευθεία αντιπαράθεση με το επίσης συνταγματικής περιωπής ΝΔ 579 υποχρεώνει το δικαστήριο, ούτε λίγο ούτε πολύ να αποφανθεί για την εγκυρότητα η μη του μεταπολιτευτικού επιχειρήματος πάνω στο οποίο στηρίζεται το καθεστώς της Ελληνικής Πολιτείας και κατ' επέκταση το σύνολο του συστήματος των ΝΔ συνταγματικού χαρακτήρα και περιεχομένου που έχει στήσει η κυβέρνηση Τσολάκογλου.

Το ενδιαφέρον είναι η επιχειρηματολογία με την οποία ο έμπειρος νομικός θα επιχειρήσει να αμφισβητήσει τη νομιμότητα της κυβέρνησης. Στο σημείο αυτό ανοίγονται δύο δρόμοι. Η μία πατάει στο εθνικό δίκαιο και το θεσμικό παρελθόν της χώρας, ενώ η άλλη στο διεθνές δίκαιο του πολέμου, όπως, μέσες άκρες, το περιγράψαμε στο πρώτο κεφάλαιο. Η πρώτη περίπτωση εστιάζει στην εντελώς εκτός συνταγματικού (εδώ με την έννοια του “τυπικού” Συνταγματικού Χάρτη της χώρας) πλαισίου συγκρότηση και λειτουργία της κυβέρνησης. Οποιαδήποτε αναφορά στο

188Βλ. Tenekidès, George, “La nature juridique...”, όμ. παρ., σελ. 115.

Σύνταγμα (όπως γίνεται ξεκάθαρο με καθαυτή την αίτηση ακύρωσης) αναδεικνύει τον θεμελιακά αντικανονικό χαρακτήρα της, δίχως να υπάρξει καν ανάγκη να γίνει η παραμικρή αναφορά στην κατοχική συνθήκη¹⁸⁹. Ωστόσο, στις αρχές του 1942, το Σύνταγμα ήταν από καιρό μια μακρινή ανάμνηση. Το Ελληνικό κράτος με όλους τους επιμέρους θεσμούς του είχε ήδη διανύσει μια μακρά πορεία έξω από το πλαίσιο του και η υπενθύμισή του στα μέλη ενός τέτοιου επιμέρους θεσμού (του κατεξοχόν μάλιστα θεσμού που ασχολείται με τέτοιου είδους ζητήματα) μάλλον θα δημιουργούσε περιπλοκές παρά θα εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των μελών του ΔΣ του ιδρύματος “Μαρίκα Ηλιάδη”¹⁹⁰.

Δεν προκαλεί εντύπωση, λοιπόν, που ο Μ. Πεσμαζόγλου επιλέγει τη δεύτερη επιλογή. Την επιλογή του διεθνούς δικαίου, η λογική του οποίου εστιάζει στο θεσμικό “πάγωμα” της κατεχόμενης έννομης τάξης στην προπολεμική κατάσταση όποια και αν είναι αυτή. Επιλέγει λοιπόν, κατά την αγόρευσή του ενώπιον των 11 συμβούλων που εξέταζαν την υπόθεση, να εκθέσει κάπως έτσι το επιχείρημά του: με δεδομένο πως η κυβέρνηση που προέκυψε στην Αθήνα την 29η Απριλίου του 1941 (30ή κατά τον τυπικό Πεσμαζόγλου) έχει προχωρήσει σε εκτεταμένη νομοθετική παραγωγή, η οποία μεταβάλλει ριζικά το νομικό οικοδόμημα του ελληνικού κράτους, είναι ανάγκη να εξεταστεί η νομική υπόσταση της κυβέρνησης αυτής, ώστε να αξιολογηθεί η εγκυρότητα των μεταβολών αυτών. Καθώς οι ανώμαλες συνθήκες μέσα στις οποίες ανήλθε στην αρχή (αλλά και την ταυτόχρονη ύπαρξη μιας άλλης, εξόριστης κυβέρνησης), αποκλείουν την περίπτωση η κυβέρνηση Τσολάκογλου να είναι νόμιμη κυβέρνηση, είναι ανάγκη να εξεταστεί το ενδεχόμενο της *de facto* φύσης της. Της αναγνώρισης δηλαδή σε αυτή του δικαιώματος να παράγει δίκαιο (δεσμευτικό για τους πολίτες και τα δικαστήρια) πάνω στη βάση της ισχύος, απόδειξη της οποίας είναι η βίαιη κατάληψη της αρχής¹⁹¹. Ολόκληρη η υπόλοιπη εισήγησή του δεν είναι τίποτε άλλο από τη συστηματική αποδόμηση αυτού ακριβώς του ενδεχομένου και την υποβάθμιση του αθηναϊκού κυβερνητικού σχήματος σε απλό εξάρτημα των αρχών κατοχής. Εξάρτημα το οποίο, ως τέτοιο εμπίπτει στις προβλέψεις του διεθνούς δικαίου του πολέμου, με βάση τις οποίες στερείται αυτόνομης (δηλαδή δεσμευτικής για τον κρατικό μηχανισμό και τα δικαστήρια) νομοθετικής δυνατότητας/αρμοδιότητας.

Το ερώτημα, όπως είπαμε, σημαδεύει στον πυρήνα του νομιμοποιητικού αφηγήματος των κατοχικών κυβερνήσεων, στο “μεταπολιτευτικό” τους επιχείρημα. Και μάλιστα με τρόπο που να

---

189 Παρόλα αυτά το Σύνταγμα εξακολουθεί να υπάρχει σποραδικά στα κατοχικά ΦΕΚ για τη θεμελίωση υπουργικών αποφάσεων που σχετίζονται με απαλλοτριώσεις. Πχ βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 86/Β’/26-5-1941.

190 Ο τρόπος που αναφέρεται, στην αρχή του κειμένου της παράνομης έκδοσης, στην κυβέρνηση του βασιλιά Γεωργίου (“[...] νόμιμος Κυβέρνησις [...]”) κλείνει από την αρχή αυτό το δρόμο. Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ. παρ., σελ πρώτη μη αριθμημένη. Επίσης βλ. Κουσουρής, Δημήτρης, *Δίκες των Δοσιλόγων 1944-1949*. ..., όμ. παρ, σς 216-218.

191 Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ. παρ., σς 7-13.

αναδεικνύει την εξάρτησή τους από τους εντολείς τους. Τα δε επιμέρους επιχειρήματα που επιστρατεύει για να ανασκευάσει το αφήγημα περί de facto κυβερνήσεων, είναι “μαχαιριές” στην καρδιά του επιχειρήματος αυτού. Και πρώτη, πέφτει η μαχαιριά που σχετίζεται με την όλη διαδικασία της συνθηκολόγησης. Η επισήμανση της μη βίαιης εγκατάστασης της κυβέρνησης στην αρχή.

Πράγματι, βασικό κριτήριο για το χαρακτηρισμό μιας κυβέρνησης ως de facto είναι η βίαιη κατάληψη της αρχής¹⁹². Και πράγματι, είναι ξεκάθαρο (και σήμερα και τότε) πως οι κατοχικοί υπουργοί δε μεταχειρίστηκαν κανενός είδους βίας για την εγκατάστασή τους στους θώκους τους¹⁹³. Η αντίφαση αυτή δεν ξεφεύγει από τον έμπειρο νομικό, ο οποίος φροντίζει με αυτή ακριβώς να ξεκινήσει την επίθεσή του ενάντια στο θεσμικό οικοδόμημα της Ελληνικής Πολιτείας. Και μοιραία, σχολιάζοντας, σε αυτό το πλαίσιο, το προοίμιο του ΝΔ1 πετυχαίνει με ένα σμπάρο δύο τρυγόνια: “[...] Η παρούσα κυβέρνηση επιθυμούσα να δώσει εις εαυτήν την μορφήν δυναμικής προελεύσεως, διεκήρυξε διά του υπ' αριθ. 1 ΝΔ ότι αντλεί την εξουσίαν αυτής εκ της θελήσεως του ελληνικού λαού και των ενόπλων δυνάμεων, μεταχειριζόμενη ούτω φρασεολογίαν καθαρώς επαναστατικήν. Πώς όμως δύναται να γίνεται λόγος περί επιστηρίξεως της παρούσης Κυβερνήσεως επί της θελήσεως των ενόπλων ελληνικών δυνάμεων, όταν συνεπεία της ανακωχής της 21 Απριλίου 1941 ήσαν αύται έκτοτε αιχμάλωτοι [...]”¹⁹⁴. Πατώντας στην πρόβλεψη του δεύτερου πρωτοκόλλου συνθηκολόγησης των ελληνικών δυνάμεων του αλβανικού μετώπου, περί προσωρινής αιχμαλωσίας των οπλιτών και αξιωματικών που τις αποτελούσαν¹⁹⁵, όχι μόνο ακυρώνει την οποιαδήποτε θεμελίωση του de facto χαρακτήρα της κυβέρνησης στην ισχύ του στρατού (αφού με την αιχμαλωσία του αυτή είχε εκμηδενιστεί), αλλά, το κυριότερο, φωτίζει την ενέργεια της συνθηκολόγησης με εκείνο το φως της “προδοσίας” το οποίο με τόση επιμονή ξορκίζουν τα μέλη της. Ίσως, η πρόταση του στρατηγού Γ. Μπάκου, παραμονές της συνθηκολόγησης, για ένα ολοκληρωμένο πραξικόπημα ενάντια στην κυβέρνηση των Αθηνών, να φάνταζε, μετά τις εξελίξεις που λάμβαναν χώρα στο Αρσάκειο στις αρχές του 1942, ως μία χαμένη ευκαιρία¹⁹⁶.

Αφού τορπιλίζει την ιδέα του de facto χαρακτήρα της κυβέρνησης, ο Πεσμαζόγλου επιχειρηματολογεί ενάντια στην εγγενή δυνατότητα ύπαρξης κυρίαρχης κυβέρνησης υπό κατοχή (άρα και στη δυνατότητα της Κατέχουσας Δύναμης να διορίσουν μία τέτοια)¹⁹⁷, και ως εκ τούτου

192Βλ. Παντελής, Αντώνης Μ., *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*. ..., όμ. παρ., σελ 75 και ιδίως, Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις* ..., όμ. παρ., σς 10-11.

193Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις* ..., όμ. παρ., σς 13-17 & Tenekidès, George, “La nature juridique...”, όμ. παρ., σελ. 132.

194Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις* ..., όμ. παρ., σς. 14-15

195Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς 142-143 & Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις* ..., όμ. παρ., σς. 15 υποσ. 23.

196Αναφερόμαστε στην επιστολή του Μπάκου που παραθέτει ο Τσολάκογλου στα απομνημονεύματά του. Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς128-129.

197Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις* ..., όμ. παρ., σς. 17-21.

κατατάσσει το κυβερνητικό μόνρφωμα των Αθηνών ως τυπική Κυβέρνηση Κατοχής, ως εξάρτημα, δηλαδή, των Αρχών Κατοχής¹⁹⁸. Στο σημείο αυτό η προκαταρκτική δουλειά έχει ολοκληρωθεί και όλα είναι έτοιμα για τη διατύπωση του πυρήνα του επιχειρήματος της προσφυγής που δεν είναι άλλο από την εξέταση της έκτασης της αρμοδιότητας μιας τέτοιας κατοχικής κυβέρνησης. Και εδώ εισάγεται θριαμβευτικά το διεθνές δίκαιο του πολέμου (ως πυρήνας του οποίου αναγνωρίζονται οι δύο Συνθήκες της Χάγης) ως “πηγή δικαίου”¹⁹⁹ στην οποία οφείλουν να αναφέρονται, και με βάση την οποία να κρίνονται, οι σχετικές διευθετήσεις των εμπολέμων χωρών²⁰⁰.

Όπως έχουμε ήδη δει, το δίκαιο αυτό είναι ιδιαίτερα περιοριστικό αναφορικά με τα δικαιώματα του κατακτητή και προστατευτικό σχετικά με τα δικαιώματα των κατακτημένων, στην προσπάθειά του να συγκροτήσει αυτό το πλαίσιο ιδιότυπης “θεσμικής μεσεγγύησης” για το οποίο μιλήσαμε παραπάνω. Κρατά σε ισχύ το νομικό πλαίσιο της κατεχόμενης έννομης τάξης, “παγώνει” το ζήτημα της κυριαρχίας και περιορίζει στο ελάχιστο τις θεσμικές μεταβολές που μπορούν να λάβουν χώρα, πάντα υπό την προϋπόθεση πως δικαιολογούνται από προφανείς πολεμικές ανάγκες του κατακτητή, ή/και από ζητήματα διατήρησης της τάξης²⁰¹. Ταυτόχρονα, αποδίδει την πολιτική ευθύνη διαχείρισης των κατεχόμενων εδαφών στην κατέχουσα δύναμη. Σε αυτό το πλαίσιο, κατά τον Πεσμαζόγλου, οι κυβερνήσεις της Ελληνικής Πολιτείας, ως απλό κομμάτι του κατοχικού μηχανισμού, δεν μπορούν να εκδώσουν διάταξη που να διαφέρει στο χαρακτήρα από τις διαταγές των στρατιωτικών και πολιτικών υπηρεσιών των Αρχών Κατοχής, κατά συνέπεια, ως τέτοιες, οι “διαταγές” αυτές υπόκεινται στους αυστηρούς περιορισμούς του διεθνούς δικαίου του πολέμου (και ως εκ τούτου δεν μπορούν να μεταβάλουν το νομικό οικοδόμημα της χώρας με τον τρόπο που υπονοεί η Υπουργική Πράξη υπ' αριθμό 95451 και το ΝΔ 579)²⁰².

Υπό αυτό το φως, λοιπόν, πρέπει να εξετάζονται από τα δικαστήρια οι εκδιδόμενες από την Ελληνική Πολιτεία διατάξεις, και όχι ως νομικά κείμενα. Κάθε Νόμος, Νομοθετικό Διάταγμα, Υπουργική Απόφαση, Πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου κλπ, οφείλει να ελέγχεται σε σχέση με την πολεμική αναγκαιότητα (της κατέχουσας δύναμης, κομμάτι της οποίας πια θεωρείται και ο κατεχόμενος κυβερνητικός μηχανισμός) που την επιβάλλει. Πολεμική αναγκαιότητα η οποία με βάση το Διεθνές Δίκαιο του πολέμου μετατρέπεται σε οιονεί συνταγματικό κανόνα. Σε περιπτώσεις που οι εκδιδόμενες διατάξεις αποτυγχάνουν να ικανοποιήσουν τον κανόνα αυτό (όπως καταφανώς αποτυγχάνει η νομοθέτηση της αρμοδιότητας των Υπουργών να μεταβάλλουν κατά το δοκούν τα Διοικητικά Συμβούλια φιλανθρωπικών και όχι μόνο Ιδρυμάτων), είναι υποχρέωση των

198Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς 29-31.

199Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σελ 38.

200Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς 32 κε.

201Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς 56 κε και ιδιαίτερα 68-77.

202Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς 77 κε.

δικαστηρίων (δηλαδή και του ΣτΕ) να αγνοούν και να μην εφαρμόζουν τις διατάξεις αυτές²⁰³.

***

Το πόσο η υπόθεση αυτή έφερε σε δύσκολη θέση, τόσο το Συμβούλιο της Επικρατείας, όσο και ευρύτερα τον μηχανισμό της Ελληνικής Πολιτείας, γίνεται φανερό από την απόφασή του, η οποία εκδίδεται στις 6 Μαρτίου του 1942²⁰⁴, το παρασκήνιο πίσω από αυτή και τα παρεπόμενά της. Αναφορικά με καθαυτή την απόφαση, το ανώτατο δικαστήριο αφού δηλώσει πως απορρίπτει στο σύνολό της την επιχειρηματολογία του πληρεξουσίου δικηγόρου του έκπτωτου Διοικητικού Συμβουλίου του Ιδρύματος “Μαιευτήριον Μαρίκα Ηλιάδη”, επιβεβαιώνοντας έτσι ρητά τον *de facto* χαρακτήρα των κυβερνήσεων της Ελληνικής Πολιτείας, προχωρά στην ακύρωση της υπ' αριθμό 95451 πράξης του Υπουργού Εθν. Προνοίας, δικαιώνοντας έτσι την προσφυγή²⁰⁵.

Η προφανής αντίφαση που προκύπτει, επιχειρείται να παρακαμφθεί με την επίκληση των νομοτεχνικών αστοχιών της υπουργικής πράξης, οι οποίες επιλέγονται από το δικαστήριο ως επαρκής αιτία για την ακύρωση της τελευταίας²⁰⁶, παρά το γεγονός ότι δεν φαίνεται να τις επικαλείται η πλευρά του Ιδρύματος. Με το εύρημα αυτό, ολόκληρη η επιχειρηματολογία του Πεσμαζόγλου περί *de facto* κυβερνήσεων μπορεί να αποσυνδεθεί από την αίτηση την οποία υποστηρίζει και να κριθεί σαν να επρόκειτο για ξεχωριστή υπόθεση. Ωστόσο, η λύση αυτού του είδους, μάλλον οξύνει την αντίφαση, αν σκεφτεί κανείς πως, με βάση την πρόβλεψη του ακροτελεύτιου άρθρου του ΝΔ 579 (και του ευρύτερου πλαισίου που περιγράψαμε), το Διοικητικό Συμβούλιο του Ιδρύματος δε θα μπορούσε να προσφύγει στο ΣτΕ στη βάση οποιασδήποτε νομοτεχνικής αστοχίας της υπουργικής πράξης (γι' αυτό εξάλλου δεν επικεντρώνει σε αυτές την επιχειρηματολογία του, όπως θα ήταν αναμενόμενο). Την ίδια στιγμή, η ανάληψη εκ μέρους του δικαστηρίου ενός ρόλου που προσιδιάζει σε αυτόν συνηγόρου του προσφεύγοντος μέρους (μιας και μπαίνει στον κόπο να εντοπίσει για λογαριασμό του τις αστοχίες της υπουργικής πράξης προτού κρίνει την υπόθεση με βάση αυτές) δίνει μια κωμική νότα στην όλη διαδικασία²⁰⁷.

Προφανώς, το μείζον ζήτημα που απασχόλησε το δικαστήριο δεν ήταν η τύχη των μελών

203Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ. παρ., σς 85 κε.

204Βλ. Μαθιόπουλος/Μαθιόπουλος, Βάσος Π., “Το νομικό καθεστώς των κυβερνήσεων της Κατοχής”, όμ. παρ., Βάσος Π., “Το νομικό καθεστώς των κυβερνήσεων της Κατοχής”, όμ. παρ., 249.

205Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ. παρ., σς 94-95.

206Η ακύρωση της υπουργικής πράξης βασίστηκε στο γεγονός πως το ίδρυμα δεν τύγχανε κρατικής οικονομικής ενίσχυσης, ώστε να υπάγεται αυτοδικαίως στις διατάξεις του ΝΔ 579, ούτε υπάρχει κάποιο θέσπισμα του Υπουργικού Συμβουλίου ειδικά για αυτό, που να το υπαγάγει ρητά σε αυτές. Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ. παρ., σελ 95 υποσημείωση & *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 289 “Περί ρυθμίσεως ζητημάτων τινών αναγομένων εις την επιστημονικήν και διοικητικήν ...”, ΦΕΚ 240/Α' /18-7-1941 (άρθρο 2 παρ 2) και Tenekidès, George, “La nature juridique...”, όμ. παρ., σελ. 116 & 117.

207Κωμική, πλην όμως όχι ασυνήθιστη. Όπως επισημαίνει ο Κουσουρής είναι μια τακτική η οποία είναι μάλλον παγιωμένη στα ανώτατα δικαστήρια της χώρας εντός του αυταρχικού πλαισίου των “ανώμαλων” και εν γένει αντιδημοκρατικών καθεστώτων της δεκαετίας 35-45. Βλ. Κουσουρής, Δημήτρης, *Δίκες των Δοσιλόγων 1944-1949*. ..., όμ. παρ, σελ. 216. Επίσης για το Μεσοπόλεμο βλ. Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο ...*, όμ. παρ. σς 303-312.

του Διοικητικού Συμβουλίου του Ιδρύματος “Μαιευτήριο Μαρίκα Ηλιάδη”. Όπως γίνεται φανερό στο απόσπασμα του πρακτικού της διάσκεψης που προηγήθηκε της απόφασης και το οποίο φροντίζει ο Πεσμαζόγλου να συμπεριλάβει, ως τρόπαιο στο τέλος της έκδοσής του, η συγκεκριμένη 11μελής σύνθεση της ολομέλειας του ΣτΕ ασχολήθηκε επισταμένως με το ζήτημα της de facto φύσης της Ελληνικής Πολιτείας²⁰⁸. Ασχολήθηκε και διχάστηκε επί αυτού (όπως, εξάλλου, η έκδοση φροντίζει εξαρχής να μας ενημερώσει)²⁰⁹. Το γεγονός ότι μπόρεσε να προσεταιριστεί 5 από τα 11 μέλη της σύνθεσης, σε μια τέτοια υπόθεση, με αυτό το ερώτημα και σε ένα τέτοιου είδους (κατοχικό) πλαίσιο αποτελεί αναμφισβήτητα θρίαμβο του δικηγόρου της προσφεύγουσας πλευράς, θρίαμβο που συμπληρώνει την μεγάλη αρχική επιτυχία αυτής καθαυτής της διεξαγωγής της δίκης, και που επισκιάζει την πρακτική δικαίωση των εντολέων του. Πολλώ δε μάλλον που η οριακή αυτή μειοψηφία υιοθετεί την επιχειρηματολογία του σχεδόν αυτούσια²¹⁰.

Το κρίσιμο θέμα γύρω από το οποίο θα κριθεί η θέση που θα πάρει το κάθε μέλος της ολομέλειας του ΣτΕ προκύπτει από τη συνδυαστική ερμηνεία δύο ζητημάτων. Το πρώτο είναι το σε τι συνίσταται η “επιβολή” μιας de facto εξουσίας. Το δεύτερο έχει να κάνει με το τι εννοεί ο καθένας μιλώντας για τη “διατήρηση της κυριαρχίας” του κατεχόμενου κράτους ιδιαίτερα σε σχέση με τη δυνατότητα ή μη ύπαρξης κυρίαρχων κυβερνήσεων σε κατοχικό πλαίσιο²¹¹. Για τον Πεσμαζόγλου και τη μειοψηφία η “επιβολή” μιας de facto εξουσίας ταυτίζεται με το βίαιο εκτοπισμό της προηγούμενης αρχής από τους νέους κυβερνώντες. Στο βαθμό που στην περίπτωση της κατεχόμενης Ελλάδας αυτός ο βίαιος εκτοπισμός προέκυψε από τα στρατεύματα των κατακτητών, η de facto συνθήκη εξουσίας οφείλει να αποδοθεί σε αυτούς. Και επειδή από το τέλος του 19ου αιώνα αυτού του είδους οι σχέσεις μεταξύ εμπολέμων κρατών, “ρυθμίζονται” από την θεσμική υπερδομή του Δικαίου του Πολέμου, η de facto αυτή συνθήκη πλαισιώνεται, από τις προβλέψεις του διεθνούς δικαίου. Επομένως, οποιαδήποτε υποδεέστερη των κατακτητών εξουσία στερείται ουσιαστικής αυθυπαρξίας, θεωρείται εξάρτημά τους και, ως εκ τούτου, δεν μπορεί να ξεφύγει από τις προβλέψεις του Διεθνούς Δικαίου²¹². Στο πλαίσιο αυτό η προβλεπόμενη από το διεθνές δίκαιο “διατήρηση της κυριαρχίας” της κατεχόμενης έννομης τάξης σχετίζεται ακριβώς με το “παγωμα” κατά το δυνατόν, του θεσμικού πλαισίου στην προπολεμική του κατάσταση, και την άρνηση στους κατακτητές και τους εγχώριους μηχανισμούς που τυχόν στήνουν (πχ ντόπιες κυβερνήσεις κατοχής) οποιασδήποτε δυνατότητας αλλοίωσής του έξω από τις διεθνείς

208Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς 96 κε.

209Ηδη από την εισαγωγή της, βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σελ τέταρτη μη αριθμημένη.

210Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς 96-103.

211Το σημείο αυτό το αναγνωρίζει ρητά και ο Πεσμαζόγλου στην εισαγωγή της έκδοσής του, ως βασικό σημείο διαφωνίας των δύο μερών. Βλ Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σελ πέμπτη μη αριθμημένη.

212Κατ' αναλογία δες το σκεπτικό του Τενεκίδη. Βλ. Tenekidès, George, “La nature juridique...”, όμ. παρ., σς 121-122.

προβλέψεις²¹³. Με αυτή την έννοια, για τα μειοψηφούντα μέλη, η διατήρηση της κυριαρχίας της υπό κατοχή έννομης τάξης αποκλείει εκ των προτέρων την ύπαρξη ντόπιας κυρίαρχης κυβέρνησης.

Για την πλειοψηφία από την άλλη, ο “επαναστατικός” χαρακτήρας του καθεστώτος της Ελληνικής Πολιτείας τεκμηριώνεται από την απλή έλλειψη αντίδρασης (και άρα έμμεση αποδοχή) στο διάβημα του στρατηγού Τσολάκογλου της 29ης Απριλίου, με το οποίο καταλυόταν το “νόμιμο” θεσμικό πλαίσιο της χώρας. Με άλλα λόγια, εφόσον ο Τσολάκογλου δήλωσε ότι προβαίνει σε συγκρότηση νέας κυβέρνησης, εφόσον δήλωσε πως αλλάζει το πολίτευμα, εφόσον δήλωσε πως η νέα κυβέρνηση συγκεντρώνει στα χέρια της νομοθετική και συντακτική εξουσία κλπ, δίχως να βρεθεί κανείς να αντιδράσει, τότε η κυβέρνησή του είναι *de facto*, δίχως να υπάρχει κατ' ανάγκη χρήση βίας, η οποία, αν και γίνεται αντιληπτή ως ικανή, δε θεωρείται όμως αναγκαία συνθήκη για κάτι τέτοιο²¹⁴. Και ως τέτοια όχι μόνο δικαιούται να θεσπίζει κανόνες δικαίου δεσμευτικούς για τα δικαστήρια της χώρας, αλλά δικαιούται να νομοθετήσει πρωτογενώς, συγκεντρώνοντας στα χέρια της τόσο τη νομοθετική, όσο και τη συντακτική εξουσία²¹⁵.

Έχοντας εκθέσει τα παραπάνω, τα μέλη της πλειοψηφίας οφείλουν να “χωρέσουν” μια τέτοιου είδους, απεριόριστης θεωρητικά αρμοδιότητας κυβέρνηση, στο κατοχικό πλαίσιο. Και το επιχειρούν χρησιμοποιώντας και αυτοί (όπως και η μειοψηφία) το διεθνές δίκαιο, και συγκεκριμένα την πρόβλεψη περί διατήρησης της κυριαρχίας του κατεχόμενου κράτους²¹⁶. Ωστόσο, αντίθετα με τη μειοψηφία, ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύουν την πρόβλεψη αυτή, συνηγορεί στη δυνατότητα (για να μην πούμε αναγκαιότητα) ύπαρξης κυρίαρχης κυβέρνησης υπό κατοχή. Η λογική είναι πως, εφόσον η κατέχουσα δύναμη δεν αναλαμβάνει και την κυριαρχία της κατεχόμενης χώρας όσο διαρκεί ο πόλεμος, αλλά περιορίζεται στα στενά όρια που προβλέπει το διεθνές δίκαιο, η θεσμική λειτουργία της υπό κατοχή πολιτείας μένει κατά το πλείστον αναλλοίωτη. Και καθώς αυτή η θεσμική λειτουργία περιλαμβάνει και την κυβερνητική αντίστοιχη, είναι επόμενο και επιβεβλημένο, η κατεχόμενη έννομη τάξη να διαθέτει κυβέρνηση, είτε αυτή είναι νόμιμη είτε *de facto*²¹⁷. Η γκριζα ζώνη που προκύπτει από την περιορισμένη αρμοδιότητα επί της κατακτημένης χώρας που το διεθνές δίκαιο επιφυλάσσει στην κατέχουσα δύναμη (κρίσιμος παράγοντας για το σκεπτικό της μειοψηφίας και της προσφεύγουσας πλευράς) υποβαθμίζεται ως μία μικρή “κεφαλική μείωση” της κυριαρχίας του κράτους, ανίκανη ωστόσο να θίξει “[...] την νομοθεσίαν του κατεχομένου Κράτους και το διοικητικόν καθεστώς τούτου ως και τα υφιστάμενα έθιμα [...]”²¹⁸.

Η ουσία της διαφωνίας των δύο μερών συνίσταται στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν

213Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., ιδίως σς 68-77, 88-89, 98-99 & 100-103.

214Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς 103-105

215Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σελ. 105.

216Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς. 106-107

217Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς. 106-108

218Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σελ. 107

την κατοχική συνθήκη. Για τον Πεσμαζόγλου και τα μέλη της μειοψηφίας πρόκειται για μια δυναμική πραγματικότητα, η οποία παράγει αποτελέσματα και μόνο από την ύπαρξή της. Η, με τη δύναμη των όπλων έξωψη του βασιλιά και της κυβέρνησής του από τα εδάφη της και η επακόλουθη εγκατάσταση στρατευμάτων κατοχής φέρνει την κατέχουσα δύναμη σε θέση οιωρεί de facto εξουσίας²¹⁹. Ως εκ τούτου είναι παρούσα σε όλες τις εκφάνσεις της δράσης του κρατικού μηχανισμού (και της κοινωνικής ζωής), η δραστηριότητα του οποίου αποτελεί με τη σειρά του έκφραση της θέλησής της. Μία θέληση η οποία, μοιραία, από την πρώτη στιγμή της εγκατάστασής της εγγράφεται στην οποιαδήποτε μεταβολή του θεσμικού οικοδομήματος της υπό κατοχή χώρας, ανεξαρτήτως του τρόπου με τον οποίο έλαβε χώρα αυτή (πχ με τη μορφή ενός Νομοθετικού Διατάγματος που εκδίδει μια ντόπια κυβέρνηση). Με αυτή την έννοια οι προβλέψεις του διεθνούς δικαίου, για την οριοθέτηση και τον έλεγχο της αρμοδιότητας της κατέχουσας δύναμης, δε μπορούν παρά να γίνουν αντιληπτές ως προσπάθεια περιορισμού στο ελάχιστο (αποδεδειγμένες πολεμικές ανάγκες και ασφάλεια των κατοχικών στρατευμάτων) των μεταβολών αυτών και κατ' επέκταση ως απόπειρα προστασίας και διατήρησης (στο βαθμό του “παγώματος”) του προπολεμικού/προκατοχικού θεσμικού πλαισίου της κατεχόμενης χώρας .

Από την πλευρά της η πλειοψηφία εξετάζει την κατοχική συνθήκη ως στατική νομική κατάσταση, αγνοώντας τη υλική της υπόσταση. Με τον τρόπο αυτό τη συρρικνώνει στις προβλέψεις του διεθνούς δικαίου, και συγκεκριμένα στο περιορισμένο δικαίωμα των κατοχικών αρχών να εκδίδουν διατάξεις που αφορούν στην ασφάλειά τους και στις ανάγκες που προκύπτουν από τις πολεμικές επιχειρήσεις (πρόκειται για τη μικρή κεφαλική μείωση της κυριαρχίας του κράτους που είδαμε πιο πάνω)²²⁰. Αυτή είναι η μοναδική εντός νομικού πλαισίου (και ως εκ τούτου σημαντική) αλληλεπίδραση μεταξύ κατέχοντος και κατεχομένου. Οτιδήποτε δεν αφορά την αλληλεπίδραση αυτή μπορεί να ρυθμιστεί και να λειτουργήσει σαν να μην υπάρχει η κατοχική συνθήκη. Επομένως μπορεί να υπάρχει ντόπια κυρίαρχη κυβέρνηση, και μάλιστα επαναστατική, άρα και ασύδοτη στη νομοθέτησή της, πάνω στη βάση της ανυπαρξίας “[...] άλλης υπερτέρας τινός δυνάμεως [...]”²²¹ ...

***

Ανυπαρξία άλλης “υπερτέρας τινός δυνάμεως” από την κυβέρνηση της Ελληνικής Πολιτείας στην κατεχόμενη από Γερμανία, Ιταλία και Βουλγαρία Ελλάδα των αρχών του 1942. Ο τρόπος με

219Είναι πολύ ενδιαφέρον να παραβάλει κανείς τα αποσπάσματα με τα οποία περιγράφεται η κατοχική συνθήκη πριν την ρύθμισή της από το διεθνές δίκαιο, ως συνθήκη υλικής υπεροχής και ασυδοσίας του κατακτητή, με την αντίστοιχη συνθήκη υλικής υπεροχής και ασυδοσίας που αποδίδεται στις “επαναστατικές” κυβερνήσεις. Ενδεικτικά βλ Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς. 10-13, 32-35, 98-99, 104-105, 106. Επίσης, βλ. Tenekidès, George, “La nature juridique...”, όμ. παρ., σελ. 121.

220Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς. 106-107.

221Βλ Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σελ. 105.

τον οποίο οι δικαστές της πλειοψηφίας κλείνουν τα μάτια στην κατοχική πραγματικότητα είναι πραγματικά εντυπωσιακός. Δεν είναι όμως ανεξήγητος. Και το κυριότερο, δεν είναι πρωτότυπος. Στην πραγματικότητα δε λένε τίποτε διαφορετικό από ό,τι διακηρύσσει ο ίδιος ο Τσολάκογλου, όταν στην προκήρυξη της 29ης Απριλίου μιλά για τη συγκρότηση κυβέρνησης που θα ασκεί εξουσία βασισμένη [...] επί μόνης κυριάρχου θελήσεως του Ελληνικού Λαού.[...] ²²² ή στο προοίμιο του ΝΔ 1, όπου, όπως είδαμε, κάθε αναφορά στην κατοχική συνθήκη εξαφανίζεται ²²³. Αντιμέτωποι με, ούτε λίγο ούτε πολύ, τη συνολική αμφισβήτηση της έννομης τάξης εντός της οποίας τοποθετούν εαυτόν, μοιραία, η επιχειρηματολογία τους συντονίζεται με το βασικό νομιμοποιητικό αφήγημα της κυβέρνησης (όπως το περιγράψαμε παραπάνω), το οποίο αναλαμβάνουν επί της ουσίας να υπερασπιστούν, “ντύνοντάς” το πρώτα με “αυστηρή” νομική διατύπωση. Παράλληλα, δίνεται στην εργασία μια σπάνια ευκαιρία να επαληθεύσει τα ευρήματα του προηγούμενου κεφαλαίου σε σχέση με το βασικό “συνταγματικό” πλαίσιο της Ελληνικής Πολιτείας.

Στο σκεπτικό, λοιπόν, της πλειοψηφίας βλέπουμε να αναπαράγονται σε ένα λίγο πολύ συνεκτικό κείμενο τα βασικά σημεία του εγγενώς αντιφατικού “μεταπολιτευτικού” αφηγήματος της κυβέρνησης. Ακόμα πιο σημαντικό είναι πως το κείμενο αυτό δίνει παραστατικά τον τρόπο με τον οποίο τα σημεία αυτά διαπλέκονται προκειμένου να υποστηρίξουν το ένα το άλλο για να παράξουν το αφήγημα αυτό. Ο τρόπος, για παράδειγμα, με τον οποίο εξετάζεται το κύριο ζήτημα της δίκης, ο *de facto* ή μη χαρακτήρας των κυβερνήσεων σαν να επρόκειτο για αυστηρά εσωτερικό ζήτημα ενός ανεξάρτητου κράτους επιβάλλει τη μεγαλύτερη δυνατή συρρίκνωση και υποβάθμιση της κατοχικής πραγματικότητας. Μια υποβάθμιση η οποία επιχειρείται με τον “δημιουργικό” τρόπο που οι προβλέψεις του διεθνούς δικαίου σε σχέση με τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα της κατέχουσας δύναμης ερμηνεύονται και αξιοποιούνται από τους δικαστές.

Την ίδια στιγμή, ο χαρακτήρας αυτός του καθεστώτος του επιτρέπει να προβάλλει εαυτό ως συνέχεια των μεσοπολεμικών κινημάτων, πραξικοπημάτων, δικτατοριών κλπ, εντασσόμενο ως κομμάτι και συνέχεια του ευρύτερου θεσμικού/πολιτειακού έθνους της χώρας αντλώντας κατ' επέκταση από αυτό νομιμοποίηση και “εθνικό κεφάλαιο”. Ή όπως διατυπώνεται από τα ίδια τα μέλη της πλειοψηφίας: “[...] Προκύπτει ούτως επαναστατική Κυβέρνησις, ήτις κατά τα ομοφώνως παραδεδεγμένα και τα έκτοτε από μακρού χρόνου εν Ελλάδι επαναλαμβανόμενα εκ μόνου του γεγονότος ότι επικράτησε δημιουργεί το κατά τας αντιλήψεις της εφαρμοστέον δικαίον[...]” ²²⁴.

Από την άλλη κάνει δυνατή την επιχειρηματολογία υπέρ μιας ανεξέλεγκτης κρατικής εξουσίας, την οποία τόσο μεγάλη ανάγκη έχει η κυβέρνηση για να μπορεί να αποτελεί λειτουργικό εξάρτημα του ευρύτερου κατοχικού μηχανισμού. Εξάλλου, όπως μαθαίνουμε από το πρακτικό, μια

222Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, “Προκήρυξις...” ΦΕΚ 146/Α'/29-4-1941.

223Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 1 “Περί αρμοδιοτήτων...”, ΦΕΚ 151/Α'/2-5-1941

224Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σελ. 104.

de facto κυβέρνηση “[...]είναι αναντιρρήτως και αδιστακτως παραδεδεγμένον ότι δύναται να εκδίδει ου μόνον νομοθετήματα κοινού περιεχομένου, αλλά και συντακτικού τοιούτου κατά τας εκάστοτε ταύτης και μόνης εγκρινομένας ανάγκας περί της εκδόσεως και συνωδά ταις περί δικαίου αντιλήψεσίν της,[...]”²²⁵.

Η πιο κραυγαλέα, ωστόσο, ένδειξη “συντονισμού” των πλειοψηφούντων μελών του ΣτΕ με το κυβερνητικό αφήγημα, είναι ένα ζήτημα, η αναφορά στο οποίο δεν ήταν, θεωρητικά τουλάχιστον, αναγκαία. Πρόκειται για την αναφορά που γίνεται στις πρώτες γραμμές του σκεπτικού τους στη συνθηκολόγηση του Απρίλη του 1941. Μία αναφορά τουλάχιστον περιέργη, με δεδομένο τον τελικό σκοπό του σκεπτικού (την επιβεβαίωση, δηλαδή, του de facto χαρακτήρα της κυβέρνησης), που όχι μόνο θα μπορούσε να παραλειφθεί, αλλά που ίσως θα έπρεπε κιόλας, καθώς ο τρόπος με τον οποίο διατυπώνεται μοιάζει να υπονομεύει την όλη προσπάθεια. Φαίνεται πως η αναφορά αυτή σκοπό έχει να απαντήσει (με συμμετρικό μάλιστα τρόπο) στον υπαινιγμό με τον οποίο ξεκινά ο Πεσμαζόγλου την αγόρευσή του: “[...] Η Κυβέρνησις της 30ής Απριλίου 1941 ανελθούσα εις την Αρχήν υφ' ας συνθήκας ανήλθεν [...]”²²⁶. Σε αυτό το “υφ' ας συνθήκας ανήλθεν εις την Αρχήν” οι δικαστές απαντούν με μια σύντομη σύνοψη των γεγονότων του τελευταίου δεκαημέρου του προηγούμενου Απρίλη με εμφανή στόχο να δικαιολογηθεί η αναγκαιότητα του διαβήματος του Γ. Τσολάκογλου της 29ης του μηνός. Ως βάση για αυτή τη δικαιολόγηση είναι το κενό εξουσίας που δημιουργήθηκε, αφενός με την αποχώρηση της βασιλικής κυβέρνησης, αφετέρου με “[...] την προηγηθείσαν ταύτης συνθηκολόγησιν μετά των Γερμανών, [...]”. Συνθηκολόγηση, η οποία χαρακτηρίσθηκε “[...] διά του προς τον Ελληνικόν λαόν διαγγέλματος της 23ης Απριλίου 1941 του τότε Προέδρου της Κυβερνήσεως ως απόρροιαν δικαιολογημένης κοπώσεως [...]”²²⁷.

Ούτε λίγο ούτε πολύ οι δικαστές επιχειρηματολογούν περί της “νομιμότητας” της συνθηκολόγησης βασιζόμενοι στο διάγγελμα του Ε. Τσουδερού, στο οποίο αποκάλυπτε επιτέλους στον ελληνικό λαό την αλήθεια για την κατάληξη του αγώνα στο αλβανικό μέτωπο και εκλογίκευε αυτή καθαυτή την πράξη της συνθηκολόγησης στο πλαίσιο της προπαγανδιστικής διαχείρισης της ήττας. Μόνο που αυτού του είδους η περιγραφή των γεγονότων με την υποβάθμιση του πιο χειροπιαστού παραδείγματος ανυπακοής και ανταρσίας στην κυβέρνηση του βασιλιά Γεωργίου πολύ λίγο υποστηρίζει την εικόνα μιας “επαναστατικής” αρχής που καταλαμβάνει δυναμικά την εξουσία εξοβελίζοντας τους προκατόχους της, και ως εκ τούτου απολαμβάνει το δικαίωμα του άρχειν. Γίνεται ξεκάθαρη εδώ η ανασφάλεια που συνοδεύει την εγγενή αμφισημία του γενεσιουργού αυτού γεγονότος του καθεστώτος της Ελληνικής Πολιτείας. Μια ανασφάλεια που

225Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σελ. 105.

226Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σελ έβδομη μη αριθμημένη.

227Βλ. *Η Πρωΐα*, 24 Απριλίου 1941 & Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σελ. 103.

όσο περνάνε οι μήνες και επικρατεί στον πληθυσμό της χώρας η προδοτική εκδοχή της, τόσο πιο έντονη γίνεται η ανάγκη της υπεράσπισης του πατριωτικού και σωτήριου χαρακτήρα της ακόμα σε εις βάρος της συνοχής του σκεπτικού μιας απόφασης του ΣτΕ.

***

Δεν μπορούμε να πούμε εδώ αν η επιλογή του Μ. Πεσμαζόγλου ήταν να αμφισβητήσει τη νομιμότητα του καθεστώτος της Ελληνικής Πολιτείας χρησιμοποιώντας ως αφορμή την υπόθεση του “Μαιευτηρίου Μαρίκα Ηλιάδη”, ή αν αντίθετα χρησιμοποίησε αυτό που εντόπισε ως αδύνατο σημείο του συστήματος προκειμένου να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα των εντολέων του²²⁸. Το σίγουρο είναι πως η υπόθεση είχε σημαντικό και μακρόχρονο αντίκτυπο. Η σολομώντειος απόφαση του ΣτΕ έγινε αμέσως αντιληπτή ως υποχώρηση και συμβιβασμός της κυβέρνησης, η δε πλειοψηφία μίας μόνο ψήφου, ως ήττα. Ο τρόπος με τον οποίο ο Πεσμαζόγλου περιγράφει τα όσα διαμείφθηκαν σχετικά με την υπόθεση είναι χαρακτηριστικός. Θριαμβολογεί για το γεγονός ότι έπεισε τα 5 από τα 11 μέλη της σύνθεσης ενώ δεν παραλείπει να επισημάνει την αντίφαση της απόφασης της ολομέλειας.

Η αντίδραση της Κυβέρνησης είναι χαρακτηριστική του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνεται τη σχέση της με τη Δικαστική Εξουσία, και ιδιαίτερα με τις κορυφές της. Έρχεται λίγες μέρες μετά την έκδοση της απόφασης, με το ΝΔ 1153, με το οποίο ερμηνεύοντας “αυθεντικά” το ΝΔ 579, εντάσσει την περίπτωση του “Μαιευτηρίου Μαρίκα Ηλιάδη” στις περιπτώσεις που υπάγονται στις προβλέψεις του και θέτει υπό αίρεση το σκεπτικό και την ίδια την απόφαση του ΣτΕ²²⁹. Αν, με μια πρώτη ματιά, το Νομοθετικό αυτό Διάταγμα μπορεί να ιδωθεί ως διορθωτική κίνηση για την εξάλειψη των νομοτεχνικών εκείνων αστοχιών που οδήγησαν στην ακύρωση της πράξης του Υπουργού Εθνικής Προνοίας, η πρόβλεψη για αναστολή της ακύρωσης αυτής δεν αποτελεί τίποτε άλλο από κόλαφο στο (όποιο) κύρος του ΣτΕ, ιδίως σε αυτό των μελών της πλειοψηφίας, που διαμόρφωσαν την απόφαση αυτή.

---

228 Η πράξη της παράνομης έκδοσης δείχνει την εκ των υστέρων τουλάχιστον διάθεση πολιτικής παρέμβασης του συγγραφέα της, παρά τη “σεμνοτυφία” που εκδηλώνει στις εισαγωγικές γραμμές της (όπου ξεκαθαρίζει πως η πράξη του δεν σκοπεύει στην άσκηση πολιτικού ελέγχου στην κυβέρνηση αλλά απλά στην καθαρά νομική εξερεύνηση των ορίων της αρμοδιότητάς της). Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς πρώτη και δεύτερη μη αριθμημένη. Αν και το θέμα δεν είναι δίχως ενδιαφέρον, προφανώς αφορά άλλη μελέτη.

229 Όπως είδαμε, η πλειοψηφία του ΣτΕ επέλεξε να προβεί στην ακύρωση της υπουργικής πράξης για την έκπτωση του Διοικητικού Συμβουλίου του Ιδρύματος στη βάση της έλλειψης χρηματοδότησής του από το Δημόσιο. Αναδιατυπώνοντας τον τρόπο με τον οποίο γίνεται αντιληπτή η κρατική χρηματοδότηση ώστε να περιλαμβάνει και την πληρωμή για τυχόν υπηρεσίες που το Ίδρυμα παρείχε στο Δημόσιο, πια ενέπιπτε στις διατάξεις του ΝΔ 579. Η δε πρόβλεψη πως η οι ήδη εκδομένες Υπουργικές Πράξεις είναι ισχυρές, ανεξάρτητα αν έχουν μεσολαβήσει ακυρωτικές πράξεις, στρέφεται, όπως σωστά αισθάνεται ο Μ. Πεσμαζόγλου, ευθέως ενάντια στην απόφαση που εκδόθηκε για το Ίδρυμα “Μαιευτήριο Μαρίκα Ηλιάδη”. Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σελ. τέταρτη μη αριθμημένη, *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 289 “Περί ρυθμίσεως ζητημάτων ...”, ΦΕΚ 240/Α/18/6/1941 (άρθρο 2 παρ 2) & ΝΔ 1153 “Περί αυθεντικής ερμηνείας διατάξεων τινών των υπ’ αριθ. 579/1941 και 688/1941 Νομοθετικών Διαταγμάτων” ΦΕΚ 65/Α/30-3-1942 & Tenekidès, George, “La nature juridique...”, όμ. παρ., σελ. 117.

Με δεδομένο δε, πως δεν έχω εντοπίσει κάποιου είδους πρακτικές επιπτώσεις του Νομοθετικού Διατάγματος σε σχέση με τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του Ιδρύματος “Μαιευτήριον Μαρίκα Ηλιάδη”, αλλά ούτε και διώξεις είτε σε βάρος του δικηγόρου που τους εκπροσωπούσε, είτε, τέλος, σε βάρος των μελών του ΣτΕ που μειοψήφησαν²³⁰, η κυβερνητική αυτή παρέμβαση με το ΝΔ 1153 μοιάζει απλά να έχει στόχο την “οριοθέτηση” του ρόλου του οργάνου (ΣτΕ) και την υπόδειξη του νέου πλαισίου “εξυπηρέτησης” της εκτελεστικής εξουσίας από την ξεκάθαρα υπάλληλή της δικαστική.

Η ειρωνεία της όλης υπόθεσης είναι πως (δεδομένης της νομικής ακροβασίας στην οποία ήταν διατεθειμένα να προβούν τα μέλη της πλειοψηφίας, για να παίξουν το συνήθη από επταετίας περίπου εντός του αυταρχικού πλαισίου και εκτός συνταγματικής νομιμότητας, ρόλο τους) ο κόλαφος αυτός δεν απευθύνεται σε κάποιο δικαστικό σώμα εξεγερμένο, ή απείθαρχο στον πολιτικό πειθαναγκασμό. Αντίθετα, μιλάμε για ένα αρκετά πειθαρχημένο σώμα που έπαιξε το ρόλο του με συνέπεια και συνέχεια²³¹. Ωστόσο εδώ φαίνεται να είναι το κρίσιμο σημείο. Το γεγονός ότι παίζουν το ρόλο τους, αυτό τον αναξιοπρεπή ρόλο του διαμεσολαβητή διακανονισμών και συμβιβασμών για λογαριασμό της εκάστοτε κυβέρνησης, τους δίνει μια αντικειμενική αρμοδιότητα η οποία με τη σειρά της προϋποθέτει μια ελάχιστη αυτονομία σε σχέση με την τελευταία. Μια αυτονομία που στο πλαίσιο της θεσμικής ασυδοσίας για την οποία μιλήσαμε παραπάνω, είναι μη αποδεκτή²³².

230Ο Γιώργος Τενεκίδης περιγράφει πως μετά τη δημοσίευση του ΝΔ 1153 τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του Μαιευτηρίου κρίθηκαν πάλι εκπεσόντα και προσέφυγαν εκ νέου στο ΣτΕ, το οποίο έκρινε την υπόθεση για δεύτερη φορά, τον Ιούνιο του 1942. Καθώς το ενδιαφέρον του Τενεκίδη αφορά στη συνταγματική διάσταση της απόφασης (τη θέση δηλαδή του δικαστηρίου σε σχέση με τη de facto φύση της κυβέρνησης Τσολάκογλου) και επειδή δεν έχω δει τις αποφάσεις καθαυτές, δε γνωρίζω τι τελικά συνέβη με τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου. Η αίσθησή μου πάντως είναι πως και αν ακόμα έχασαν τις θέσεις τους, δεν έπεσαν θύματα περαιτέρω διώξεων. Βλ. Tenekidès, George, “La nature juridique...”, όμ. παρ., σς 117-119. Ούτε σε σχέση με τον Μ Πεσμαζόγλου φαίνεται να υπάρχουν κάποιου είδους κυρώσεις, τουλάχιστον σοβαρές. Αναφορικά δε με τα μέλη που μειοψήφησαν, ένα τουλάχιστον, ο τότε εκ των αντιπροέδρων Παναγιώτης Πουλίτσας γίνεται Πρόεδρος του ΣτΕ τον επόμενο χρόνο (1943). Βλ. Βικιπαίδεια, https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CF%8E%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%A0%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%AF%CF%84%CF%83%CE%B1%CF%82 τελευταία προσπέλαση 19/9/2023, καθώς και Ιστοσελίδα *Συμβούλιο της Επικρατείας και Διοικητική Δικαιοσύνη*, http://www.adjustice.gr/webcenter/portal/ste/pageste/leitourgoi/page166;jsessionid=PnOsj_y29SNmtfkMFqurAcsoIG8bEHif8EiJ42BAd_pWrEKyQ90!-1024555049!859917055?_afLoop=2303865267444832#!%40%40%3F_afLoop%3D2303865267444832%26centerWidth%3D65%2525%26leftWidth%3D0%2525%26rightWidth%3D35%2525%26showFooter%3Dfalse%26showHeader%3Dtrue%26_adf.ctrl-state%3D10vm25uvcs_4 τελευταία προσπέλαση 19/9/2023.

231Βλ. Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο ...*, όμ. παρ. σς 305-311 & Κουσουρή, Δημήτρης, *Δίκες των Δοσιλόγων 1944-1949 ...*, όμ. παρ. σς 216-218.

232Ο τρόπος με τον οποίο παραθέτει ο Πεσμαζόγλου τα της απόφασης της Ολομέλειας και, αμέσως μετά, τα του ΝΔ 1153, και κυρίως ο απότομος τρόπος με τον οποίο κλείνει το σχολιασμό του αποτελεί μια έμμεση ένδειξη της πολύ δύσκολης θέσης στην οποία βρέθηκαν τα μέλη της πλειοψηφίας που μεθόδευσαν την απόφαση και που τελικά έτυχαν τέτοιας απαξιωτικής μεταχείρισης από την κυβέρνηση. Τα περί “πλάνης της αποφάσεως” που αναπτύσσει στην επόμενη σελίδα θα μπορούσαν να ιδωθούν και ως μια διάθεση απόδοσης από μέρους του ενός κάποιου “φύλλου συκής” σε ανθρώπους και θεσμό βαριά εκτεθειμένους. Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ. παρ., σς τέταρτη και πέμπτη μη αριθμημένη.

Την ειρωνεία αυτή επιτείνει το γεγονός πως η απόφαση της ακύρωσης της υπουργικής πράξης υπ' αριθμό 95451 δεν αποτελεί παρά το έλασσον τμήμα της όλης υπόθεσης. Η αμφισβήτηση του de facto χαρακτήρα και ως εκ τούτου της νομικής υπόστασης της κυβέρνησης παρέμεινε το κρίσιμο ζήτημα, και παρά την κάλυψη που το ΣτΕ φρόντισε να παρέχει στην κυβέρνηση με την απόφασή του²³³, ο αντίκτυπος της συζήτησης που προκλήθηκε δεν επρόκειτο να περάσει με την έκδοση της τελευταίας. Το ερώτημα που έθεσε ο Μ. Πεσμαζόγλου στην ολομέλεια του ΣτΕ τον Ιανουάριο του 1942 θα αποτελέσει το πλαίσιο για τη δίωξη των μελών των κυβερνήσεων συνεργασίας μετακατοχικά²³⁴. Το πόσο βάρανε η σκιά της υπόθεσης αυτής τρία χρόνια μετά την εκδίκασή της φαίνεται από τις άμεσες αναφορές που κάνουν στην ίδια τη δίκη²³⁵ και από τις έντονες, σχεδόν βίαιες τοποθετήσεις των διωκομένων πρωθυπουργών, γύρω από το ζήτημα της αναγκαιότητας ή μη, ύπαρξης ντόπιας κυβέρνησης, εντός της κατεχόμενης χώρας. Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε τη διολίσθηση του λόγου από τον όρο “δυνατότητα”, στον όρο “αναγκαιότητα” ύπαρξης κατοχικής κυβέρνησης, η οποία έχει τη σημασία της καθώς αντανακλά την αλλαγή του πολιτικού πλαισίου μετά την απελευθέρωση και όσων την ακολούθησαν²³⁶.

Ωστόσο, παρά τον επιτυχημένο τρόπο με τον οποίο ο Πεσμαζόγλου “χειρίστηκε” το νομοθετικό πλαίσιο της Ελληνικής Πολιτείας, αναδεικνύοντας τον υπερφίαλο, αλλά στην ουσία

233Και συνέχισε να παρέχει και μετά την έκδοση του ΝΔ 1153 τόσο αυτό, όσο και ο Άρειος Πάγος με την ίδια μέσες άκρες επιχειρηματολογία. Βλ. Tenekidès, George, “La nature juridique...”, όμ. παρ., σς 114, 117-118, 120, 126, 130, 132.

234Βλ. Μαθιόπουλος, Βάσος Π., “Το νομικό καθεστώς των κυβερνήσεων της Κατοχής”, όμ. παρ., σς. 249-250 & Κουσουρή, Δημήτρης, *Δίκες των Δοσιλόγων 1944-1949*. ..., όμ. παρ, σελ. 238.

235Βλ. Λογοθετόπουλος, Κ. *Ιδού η Αλήθεια*, όμ. παρ., σελ. 19, & Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Α. Ράλλης ...*, όμ. παρ., σελ. 30.

236Στην υπόθεση του Ιδρύματος “Μαιευτήριο Μαρίκα Ηλιάδη” εξετάστηκε, όπως είδαμε, ανάμεσα στα άλλα, η “δυνατότητα” ή μη ύπαρξης κυρίαρχης κυβέρνησης υπό κατοχή, με τη μειοψηφία και το Ίδρυμα να αρνούνται, και την πλειοψηφία να δέχεται και να επιβεβαιώνει τη “δυνατότητα” αυτή. Στα απολογητικά κείμενα που εκδίδουν μετά την κατοχή και τη δίωξή τους ως δωσιλόγους, οι τρεις πρωθυπουργοί επιχειρηματολογούν ενάντια στην προδοτική φύση των κυβερνήσεών τους βασιζόμενοι στην “αναγκαιότητα” ύπαρξής τους για να λειτουργήσουν ως “ασπίδα” του πληθυσμού έναντι των καταχρήσεων των αρχών κατοχής. Αυτό τους επιτρέπει να επιχειρηματολογήσουν ευρύτερα ακόμα και με τρόπο που ακυρώνει την τεκμηρίωση της de facto φύσης τους. Η επίκληση και από τους τρεις της περίπτωσης των νησιών της Μάγχης είναι ενδεικτική καθώς αν και πατάνε στην τυπική ύπαρξη αυτόνομης κυβέρνησης, δεν μιλάμε για κυρίαρχες κυβερνήσεις, αλλά για εξαρτήματα του αγγλικού στέμματος, αναλογία που αν τη δει κανείς στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής που διατυπώνονται αυτά στην Ελλάδα, δεν είναι άστοχη. Ο Κ. Λογοθετόπουλος πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα, όταν παραθέτει προς υπεράσπισή του τη γνώμη του Richard Cappel με βάση την οποία ένας υπουργός υπό κατοχή δεν είναι κατ' ανάγκη περισσότερο προδότης από οποιονδήποτε άλλο δημόσιο υπάλληλο. Είναι βέβαιο πως αν ο Μ. Πεσμαζόγλου είχε στα χέρια του μια τέτοια τοποθέτηση από τον τότε διάδικο του Υπουργό Εθνικής Προνοίας, θα ήταν ιδιαίτερα ευτυχής και πολύ λιγότερο αναλυτικός. Βλ. Λογοθετόπουλος, Κ. *Ιδού η Αλήθεια*, όμ. παρ., σελ. 14. Για το καθεστώς των νησιών της Μάγχης, βλ. Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Constitution_of_Jersey τελευταία προσπέλαση 19/9/2023. Για τον τρόπο με τον οποίο οι δωσιλόγοι πρωθυπουργοί αναφέρονται στα των υπό γερμανική κατοχή αγγλικά νησιά της Μάγχης βλ. Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Α. Ράλλης ...*, όμ. παρ., σελ. 127 (το επιχείρημα βρίσκεται στον επίλογο του γιου του Γεώργιου), Λογοθετόπουλος, Κ. *Ιδού η Αλήθεια*, όμ. παρ., σελ. 20, Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σελ. 169. Για τη θεωρία της “ασπίδας” και την αξιοποίησή της στη μεταπολεμική δίκη των δωσιλόγων υπουργών βλ. Κουσουρή, Δημήτρης, *Δίκες των Δοσιλόγων 1944-1949*. ..., όμ. παρ, σς 266-267. Η λογική αυτή είναι διάχυτη στην επιχειρηματολογία των κατοχικών πρωθυπουργών. Ενδεικτικά βλ. Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Α. Ράλλης ...*, όμ. παρ., σς 15 κε, Λογοθετόπουλος, Κ. *Ιδού η Αλήθεια*, όμ. παρ., σς 10 κε, Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς 169 κε.

παιδαριώδη και ερασιτεχνικό τρόπο με τον οποίο επιχειρήθηκε να στηθεί η νομική πρόσοψη της ασυδοσίας του μηχανισμού της Κατοχής, η υπόθεση του “Μαιευτηρίου Μαρίκα Ηλιάδη” πριν και πάνω απ’ όλα δείχνει τα όρια της επιλογής της χρήσης του θεσμικού πλαισίου περιορισμού και ελέγχου της κρατικής εξουσίας. Το κουρέλιασμα της θεσμικής πρόσοψης της κατοχικής ασυδοσίας που πέτυχε ο Πεσμαζόγλου, δεν κουρέλιασε την ίδια την ασυδοσία. Αυτή εξακολουθούσε να ισχύει και να επιβεβαιώνεται καθημερινά και σε πρακτικό επίπεδο, από τη δράση των ποικίλων αλληλεπικαλυπτόμενων αρμοδιοτήτων που ασκούσαν στη χώρα, όπου αυτή της Ελληνικής Πολιτείας ήταν η λιγότερο ισχυρή²³⁷. Με αυτή την έννοια, το αντιφατικό της απόφασης που εκδόθηκε από το ΣτΕ σε συνδυασμό με το “άδειασμά” της με το ΝΔ 1153 αποτελούν τις πιο ανώδυνες εκφράσεις της επιβεβαίωσης αυτής της ασυδοσίας.

Πέρα όμως από το δομικό αυτό ζήτημα, ο τρόπος με τον οποίο ο ίδιος ο Πεσμαζόγλου στήνει την παρουσίαση της υπόθεσής του στο ΣτΕ οριοθετεί και από την πλευρά του το σημείο μέχρι του οποίου ήταν διατεθειμένος να προχωρήσει στην κριτική του καθεστώτος. Η επιλογή που κάνει, όπως είδαμε στην αρχή του κεφαλαίου, να χρησιμοποιήσει νομικά επιχειρήματα από το διεθνές δίκαιο, και όχι από το οπλοστάσιο της καταλυμένης συνταγματικής νομιμότητας, είναι ενδεικτική. Στη δεύτερη περίπτωση, όχι μόνον οι κυβερνήσεις, αλλά ολόκληρα κομμάτια των κρατικών θεσμών και της απαρτίζουσας αυτούς κρατικής γραφειοκρατίας, μεταξύ των οποίων πρώτο και καλύτερο το ΣτΕ, έπρεπε να κατηγορηθούν για συνέργεια στην κατάλυση της συνταγματικής τάξης και στην επιμήκυνση του ανώμαλου πολιτικού βίου της χώρας. Κάτι τέτοιο δε μοιάζει να είναι στις προθέσεις του Πεσμαζόγλου²³⁸. Και, όσο και αν η πρακτική διάσταση της επιλογής αυτής (να αποφύγει να θίξει τους Συμβούλους που θα κρίνουν την υπόθεση, αλλά και να πετύχει την πολυπόθητη ακρόαση, ή οποία μάλλον δε θα πραγματοποιούνταν με επιχειρήματα περί συνταγματικής νομιμότητας) υπήρξε αναμφισβήτητα καίρια, η τόλμη των Συμβούλων της μειοψηφίας να θίξουν στο σκεπτικό τους ζητήματα αντισυνταγματικότητας, διάκρισης των εξουσιών και συντακτικής αρμοδιότητας²³⁹, δείχνει πως το οπλοστάσιο αυτό ούτε τόσο αναποτελεσματικό, ούτε τόσο ανεπίκαιρο ήταν.

Ολοκληρώνοντας την επισκόπηση αυτής της καταπληκτικής υπόθεσης, και παίρνοντας λίγη

237Αν και η διαπίστωση αυτή δε χρειάζεται ιδιαίτερη τεκμηρίωση, δεν παύει να έχει μια ιδιαίτερη αξία όταν διατυπώνεται μετακατοχικά από τους ίδιους τους κατοχικούς πρωθυπουργούς στην προσπάθειά τους να τεκμηριώσουν την “αναγκαιότητα” της κυβερνητικής δράσης τους. Για κάποιο λόγο, ιδιαίτερα με συγκινεί ο “κοπετός” του Ι. Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ...*, όμ. παρ., σς 15-17.

238Στη παράνομη έκδοση η οποία βγαίνει τον Οκτώβριο του 1942, σε μια περίοδο που το αντιστασιακό κίνημα έχει ήδη πάρει μορφή και το αντάρτικο στην ύπαιθρο έχει κάνει με συστηματικό τρόπο την εμφάνισή του, ο Πεσμαζόγλου, διαβλέποντας ενδεχομένως, όπως και άλλοι, την έντονη πιθανότητα συνολικής αμφισβήτησης του αστικού θεσμικού πλαισίου στη χώρα, ξορκίζει την πολιτική διάσταση όσων γράφει ξεκαθαρίζοντας πως οι στόχοι του είναι αυστηρά επιστημονικοί. Εξάλλου δεν παραλείπει, ήδη στη δεύτερη παράδα του εισαγωγικού του σημειώματος, να χαρακτηρίσει την βασιλική κυβέρνηση ως “νόμιμη” κυβέρνηση. Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ. παρ., σς πρώτη και δεύτερη μη αριθμημένη.

239Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ. παρ., σς 101-102.

απόσταση από τις λεπτομέρειές της, δεν είναι δύσκολο να εντοπίσουμε την πιο πρακτική διάσταση αυτής της επιλογής του Πεσμαζόγλου, να μην εμπλέξει στην επιχειρηματολογία του ζητήματα συνταγματικής τάξης. Σε μια υπόθεση που ασχολείται με τη νομοθετική αρμοδιότητα των κατοχικών κυβερνήσεων δεν υπάρχει πρακτικά καμία αναφορά στη νομοθετική διαδικασία καθαυτή. Δηλαδή, ενώ οι πάνω από 100 σελίδες που γεμίζουν από την περιγραφή της υπόθεσης, την αγόρευση, την απόφαση και το πρακτικό της διασκέψεως βρίθουν επιχειρημάτων σε σχέση με το αν και μέχρι ποιου βαθμού μπορούν να νομοθετούν οι κατοχικές κυβερνήσεις, γενικά δεν φαίνεται να απασχολεί το ζήτημα του πώς πρέπει να γίνεται αυτή η νομοθέτηση²⁴⁰.

Απομακρυνόμενοι λίγο ακόμα, συνειδητοποιούμε πως η έλλειψη αυτή είναι γενικότερη. Στις τεκτονικές μεταβολές του Απρίλη του 1941 το μόνο πράγμα που δεν φαίνεται να απασχολεί σχεδόν κανένα²⁴¹ είναι η διαδικασία με την οποία η νέα κυβέρνηση θα νομοθετούσε²⁴². Το ακόμα πιο εντυπωσιακό είναι πως αυτή η έλλειψη ενδιαφέροντος, μόνο εν μέρει μπορεί να αποδοθεί στις συνθήκες κρίσης που ακολούθησαν την κατάρρευση του μετώπου και την κατάκτηση της χώρας. Το συγκεκριμένο ζήτημα μοιάζει να είναι ήδη λυμένο, με έναν τρόπο λίγο πολύ αυτονόητο. Αυτονόητο και την ίδια στιγμή σκοτεινό.

240Η πιο σχετική αναφορά μοιάζει να είναι η τοποθέτηση των μελών της μειοψηφίας για την συντακτική αρμοδιότητα, για την οποία γίνεται λόγος αμέσως παραπάνω. Για την παρατήρηση δε που κάνει ο Πεσμαζόγλου σε σχέση με την κατάχρηση της εξουσίας αυτής, στην αρχή της αγόρευσής του θα αναφερθούμε πιο αναλυτικά παρακάτω. Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σς 7 & 101-102.

241Εκτός ίσως από τον Πεσμαζόγλου. Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σελ 7 υποσημείωση 1.

242Στη γαλλική περίπτωση για παράδειγμα, η χορήγηση των δικτατορικών εξουσιών στον Πετέν, αποτέλεσε ζήτημα και έγινε με “νομότυπο” τρόπο. Βλ. Paxton, Robert O., *Vichy France: ...*, όμ. παρ., σς 6, 24, 28-30.

Μια συνέχεια δίχως ρήξη. Νομοθετική διαδικασία.

Στην αρχή της αγόρευσής του για την υπόθεση του “Μαιευτηρίου Μαρίκα Ηλιάδη”, ο Μ. Πεσμαζόγλου αναφέρθηκε, όπως είδαμε, στην εκτεταμένη νομοθετική παρέμβαση της Κυβέρνησης Τσολάκογλου στο νομικό οικοδόμημα του, υπό κατοχή πια, ελληνικού κράτους. Στην υποσημείωση υπ' αριθμό 1 όπου σχολιάζει την υπερβολική παραγωγή αυτών που ονομάζει (πολύ ενδιαφέρουσα η επιλογή του όρου) “Συντακτικές Πράξεις” (αναφέρεται στα Νομοθετικά Διατάγματα συνταγματικού χαρακτήρα και περιεχομένου), παραπέμπει σε ένα προηγούμενο (που είχε βγει το 1941) κείμενό του, με τίτλο *Νομοθετική Αποκολοκύνθωσις*²⁴³. Το έργο αυτό δυστυχώς δε στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί, ώστε να συμπεριληφθεί στην έρευνα για την παρούσα εργασία. Ο τίτλος και μόνο προδιαθέτει έντονα για μια ενδεχομένως ενδελεχή διαπραγμάτευση του ζητήματος της νομοθετικής διαδικασίας, οπότε τα σχόλια στο τέλος του προηγούμενου κεφαλαίου μπορεί να μην είναι απόλυτα ακριβή. Το σίγουρο όμως είναι πως οτιδήποτε σχετικό και αν πραγματεύεται το έργο αυτό, θα αποτελούσε μια εξαιρετική ματιά όχι μόνο της πρώιμης κατοχικής, αλλά και της αμέσως προηγούμενης περιόδου γύρω από το θέμα αυτό.

Εξομολογημένης της αμαρτίας αυτής, οφείλουμε να προχωρήσουμε με ό,τι έχουμε. Και αυτά που έχουμε (ο τύπος, τα ΦΕΚ, αλλά και η ίδια η *Νομοθετική Φύσις...* του Πεσμαζόγλου) φαίνεται να φανερώνουν μια προσέγγιση του ζητήματος της νομοθετικής διαδικασίας ως μιας τεχνικής παραμέτρου, σημαντικής, δίχως αμφιβολία για την εσωτερική αρχιτεκτονική του υπό διαμόρφωση καθεστώτος, αλλά όχι αρκετά, ώστε να αξιολογηθεί ως καθαυτό κομμάτι του πολιτικού διακυβεύματος, στην τότε συγκυρία της ήττας και της κατάκτησης. Ως κομμάτι, δηλαδή, του μεταπολιτευτικού επιχειρήματος της Ελληνικής Πολιτείας και της προσαρμογής της στις νέες συνθήκες. Τι σημαίνει, όμως, αυτό και γιατί αξίζει της προσοχής μας (δηλαδή ένα ολόκληρο κεφάλαιο), ιδίως στο βαθμό που, το ευρύτερο “συνταγματικό” πλαίσιο, κομμάτι του οποίου είναι το ζήτημα της νομοθετικής διαδικασίας, έχει εξεταστεί στα δύο προηγούμενα κεφάλαια, “και από την καλή και από την ανάποδη”;

***

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση του παραπάνω ερωτήματος είναι ανάγκη να ξεκαθαρίσουμε για τι πράγμα μιλάμε εδώ, όταν αναφερόμαστε στον όρο “νομοθετική διαδικασία”. Η διαδικασία παραγωγής ενός νομοθετήματος έχει τρία βασικά στάδια. Το πρώτο είναι η λεγόμενη “νομοθετική πρωτοβουλία”. Το ποιος δηλαδή έχει την αρμοδιότητα να προτείνει ένα νέο νομοθέτημα προς θέσπιση. Στις μέρες μας, η αρμοδιότητα αυτή ανήκει στην Κυβέρνηση (η οποία εισάγει τις προτάσεις της ως “σχέδια νόμου”, ή όπως είναι πιο γνωστά “νομοσχέδια”) και στην ίδια

243Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σελ 7, υποσημείωση 1

τη Βουλή (της οποίας οι εισηγήσεις ονομάζονται “προτάσεις νόμου”). Στο στάδιο αυτό, προκειμένου τα νομοσχέδια/προτάσεις νόμου να αποκτήσουν τις απαιτούμενες “προδιαγραφές”, περνάνε από μια σειρά επεξεργασιών και ελέγχων. Το επόμενο στάδιο είναι η εισαγωγή, επεξεργασία και ψήφιση του νομοσχεδίου/πρότασης νόμου στη Βουλή, το οποίο, για τις ανάγκες τις παρούσας εργασίας θα ονομάσουμε διαδικασία “θέσπισης” του νομοθετήματος. Αυτό αποτελεί και το, θεσμικά, κύριο κομμάτι της διαδικασίας, το κομμάτι που συμβολικά “δείχνει” το όργανο που δεσπόζει πολιτικά σε μια χώρα χαρακτηρίζοντάς την σχετικά²⁴⁴. Το τρίτο στάδιο είναι αυτό της κύρωσης και της δημοσίευσης του νομοθετήματος στην ΕτΚ, από την κορυφή της εκτελεστικής εξουσίας²⁴⁵.

Τα τρία αυτά στάδια ακολουθούνται σε όλες τις εκδοχές πολιτικής συγκρότησης της χώρας. Αυτό που μεταβάλλεται ανάλογα με την περίπτωση (ανάλογα δηλαδή αν έχουμε βασιλευόμενη ή αβασίλευτη, κοινοβουλευτική ή εξω/αντί-κοινοβουλευτική/δικτατορική εκδοχή της) είναι οι επιμέρους διευθετήσεις εντός και μεταξύ των σταδίων και φυσικά τα όργανα που τα πληρώνουν κάθε φορά. Με κύριο διακύβευμα να είναι το πώς (από ποιο όργανο δηλαδή, από τη Βουλή ή από το Υπουργικό Συμβούλιο) πληρώνεται το δεύτερο στάδιο, αυτό της θέσπισης των νομοθετημάτων. Αυτό το σχήμα, σε αυτή την πολύ γενική μορφή του βρίσκεται στο υπόβαθρο της ανάλυσης του υλικού αυτού του κεφαλαίου, αν και δεν το οργανώνει με εμφανή τρόπο. Ο λόγος είναι ότι μας προσφέρει ένα βασικό πλαίσιο ανάλυσης το οποίο καθώς “σπάει” τη νομοθετική διαδικασία σε κομμάτια, μας επιτρέπει να εντοπίσουμε τα σημεία στα οποία η νέα κυβέρνηση επιλέγει να παρέμβει και αυτά τα οποία επιλέγει να αγνοήσει. Μια επιλογή η οποία, για να επιστρέψουμε στα ερωτήματα που τέθηκαν πριν κάνουμε αυτή την “τεχνική” παρέκβαση, χαρακτηρίζει το καθαυτό γεγονός της συγκρότησης της Ελληνικής Πολιτείας.

***

Ποια είναι λοιπόν η θέση αυτής της αντικειμενικά νευραλγικής κρατικής λειτουργίας στις θυελλώδεις περιστάσεις του σχηματισμού της κυβέρνησης Τσολάκογλου; Τόσο στον Τύπο, όσο και στα ΦΕΚ των πρώτων ημερών της Κατοχής, το ζήτημα πρακτικά αγνοείται. Οι εφημερίδες επικεντρώνονται στο καθαυτό γεγονός της συγκρότησης της ντόπιας κυβέρνησης, και στις

244Βλ. Παντελής, Αντώνης Μ., *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*. ..., όμ. παρ., σελ. 69.

245Βλ. Παντελής, Αντώνης Μ., *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*. ..., όμ. παρ., σς 420-421. Πιο συνοπτικά βλ

Διέλλας, Γεώργιος, *Εργαστήριο Νομοτεχνικής Επεξεργασίας και Επεξεργασίας Κανονιστικών Ρυθμίσεων*.

Εκπαιδευτικό Υλικό, Εθνική Σχολή Δημοσίας Διοίκησης & Αυτοδιοίκησης, Τμήμα Υπηρεσιών Υγείας & Κοινωνικής Φροντίδας, Προγραμμα Διοίκησης Οργανισμών Κοινωνικής Φροντίδας, Αθήνα 2020,

https://eclass.ekdd.gr/esdda/modules/document/file.php/KST_BEID_PDOKF116/%CE%95%CE%A1%CE%93%CE%91%CE%A3%CE%A4%CE%97%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%9D%CE%9F%CE%9C%CE%9F%CE%A4%CE%95%CE%A7%CE%9D%CE%99%CE%9A%CE%97%CE%A3%20%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%95%CE%A4%CE%9F%CE%99%CE%9C%CE%91%CE%A3%CE%99%CE%91%CE%A3%20-%20%CE%95%CE%9A%CE%A0%CE%91%CE%99%CE%94%CE%95%CE%A5%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%9F%20%CE%A5%CE%9B%CE%99%CE%9A%CE%9F.pdf τελευταία προσπέλαση 28/11/2023. σς 7-9.

συνεκδοχές που αυτή συνεπαγόταν. Την απομάκρυνση του κινδύνου άμεσης διοίκησης εκ μέρους των κατακτητών, την έμμεση αναγνώριση πολιτικής υπόστασης και κατ' επέκταση την -θολή είναι αλήθεια- προοπτική διατήρησης κατά το δυνατόν της ακεραιότητας της χώρας, τις πιο άμεσες υποσχέσεις για την ομαλή αποστράτευση των μαζών των στρατευσίμων και την απόσυρση της χώρας από το προσκήνιο του πολεμικού δράματος, υπό την προστασία της νέας της επικυριάρχου²⁴⁶. Και φυσικά, την εκλογίκευση της κυβερνητικής αλλαγής στην λογική ακριβώς του “μεταπολιτευτικού” επιχειρήματος του Τσολάκογλου. Οι όποιες αναφορές στη λειτουργία της νέας κυβέρνησης και κατ' επέκταση της λήψης αποφάσεων και έκδοσης νομοθετημάτων γίνονται στο περιθώριο της κύριας θεματολογίας. Έτσι, μαθαίνουμε πως το Υπουργικό Συμβούλιο θα συνεδριάζει καθημερινά, αργά ο απόγευμα, πως οι Υπουργοί συνεργάζονται στη διάρκεια της μέρας με τον πρωθυπουργό και μετά στο Υπουργικό Συμβούλιο εισηγούνται ζητήματα της αρμοδιότητάς τους κλπ²⁴⁷. Δε μαθαίνουμε όμως το θεσμικό πλαίσιο στο οποίο στηρίζονται αυτά.

Ακόμα και για το μείζον ζήτημα της πολιτειακής μεταβολής, είναι εντυπωσιακός ο τρόπος με τον οποίο υποβαθμίζονται οι τεχνικές του πτυχές. Στο σχολιασμό του, ο οποίος είναι περιορισμένος, κυριαρχεί το ζήτημα της έκπτωσης του Γεωργίου και της δυναστείας. Σε σχέση με τον τρόπο οργάνωσης του νέου καθεστώτος, τα επί της “ουσίας” ζητήματα παραπέμπονται στο άδηλο μέλλον της κατάρτισης νέου Συντάγματος, τα δε “διαδικαστικά” στην απαρίθμηση των άρθρων του ΝΔ 1, όπου ο σχολιασμός απότομα “ατονεί”²⁴⁸. Όπως και να 'χει δεν τίθεται πουθενά το ερώτημα του πώς παράγονται οι αποφάσεις και τα νομοθετήματα τα οποία δημοσιεύουν στα φύλλα τους.

Το ζήτημα όμως δεν είναι ζήτημα του Τύπου. Ανάλογη “αδιαφορία” διαπιστώνουμε και στα ίδια τα φύλλα της ΕτΚ. Δηλαδή, δεν βρίσκουμε σε αυτά ένα θεμελιακό και υψηλού συμβολισμού νομοθέτημα σε σχέση με το ζήτημα²⁴⁹. Θεωρητικά, αυτό καλύπτεται με το πρώτο άρθρο του ΝΔ 1 (και δευτερευόντως με τα άρθρα 4 και 5 του ίδιου νομοθετήματος)²⁵⁰. Ωστόσο, είναι ξεκάθαρο πως

246Ενδεικτικά είναι τα πρωτοσέλιδα της *Πρωΐας* και της *Ακροπόλεως* μετά τις 30 Απριλίου του 1941 οπότε και δημοσιεύουν το νέο της συγκρότησης της κυβέρνησης και την Προκήρυξη του Τσολάκογλου. Βλ *Η Πρωΐα*, 30 Απριλίου 1941, 1 Μαΐου 1941, 2 Μαΐου 1941 κλπ, ομοίως, *Ακρόπολις*, 30 Μαΐου 1941, 1 Μαΐου 1941, 2 Μαΐου 1941 κλπ.

247Βλ. *Ακρόπολις*, 2 Μαΐου 1941 & *Η Πρωΐα* 1 Μαΐου 1941, 2 Μαΐου 1941.

248Η κλιμάκωση του σχετικού σχολιασμού έρχεται μετά τη δημοσίευση στην ΕτΚ του ΝΔ1. Εκεί, με αφορμή την παρουσίαση και το σχολιασμό του Νομοθετικού Διατάγματος έχουμε τις πιο εκτεταμένες αναφορές στο πολιτειακό μέλλον της χώρας, οι οποίες όμως είναι εντελώς θολές και επικεντρωμένες στη σημειολογία της κατάργησης της μοναρχίας και όχι σε τεχνικά/πρακτικά ζητήματα, όπως η νομοθετική διαδικασία. Βλ. *Η Πρωΐα* 3 Μαΐου 1941 και ιδίως *Ακρόπολις*, 4 Μαΐου 1941 (σελ. 2). Κατά τις προηγούμενες μέρες οι αναφορές είναι εντελώς σποραδικές. Πχ βλ το σχόλιο της *Πρωΐας* για τη νέα επικεφαλίδα της ΕτΚ, *Η Πρωΐα* 1 Μαΐου 1941 1 Μαΐου 1941, καθώς και το σχετικό “χτύπημα” της *Ακροπόλεως*, *Ακρόπολις*, 2 Μαΐου 1941.

249Όπως πχ συνέβη στην περίπτωση της Γαλλίας με τον συνταγματικό νόμο της 10ης Ιουλίου του 1940 και τη δεύτερη Συντακτική Πράξη της επομένης. Βλ. Ιστοσελίδα Wikisource, https://fr.wikisource.org/wiki/Loi_constitutionnelle_du_10_juillet_1940 τελευταία προσπέλαση 6/12/2023 & Ιστοσελίδα ibiblio, <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1940/1940-07-10b.html> τελευταία προσπέλαση 6/12/2023.

250Βλ, *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 1 “Περί αρμοδιοτήτων...”, ΦΕΚ 151/Α'/2-5-1941.

το άρθρο αυτό των δύο και κάτι αράδων²⁵¹ δεν μιλάει για το πώς, αλλά για το ποιος θα νομοθετεί. Πρόκειται για μία από τις πολλαπλές εκφράσεις της δήλωσης υποκατάστασης της βασιλικής κυβέρνησης (και των Άγγλων συμμάχων της) από το νέο κυβερνητικό σχήμα (και τους δικούς του πάτρωνες). Δήλωση, που όπως είδαμε ξεκινά με το φύλλο υπ' αριθμό 146 της ΕτΚ και την προκήρυξη του στρατηγού Τσολάκογλου στον ελληνικό λαό²⁵².

***

Γιατί όμως συμβαίνει αυτό; Γιατί η Ελληνική Πολιτεία δε “διαφημίζει” δίπλα στην “πολιτειακή” αλλαγή που διαλαλεί δεξιά και αριστερά την αντίστοιχη νομοθετική η οποία υπό κανονικές συνθήκες έπρεπε να τη συνοδεύει²⁵³; Μια πρώτη ερμηνεία είναι το ίδιο το μέγεθος της ανατροπής που η ήττα του Απρίλη του 41 και η συνακόλουθη κατάκτηση της χώρας, προκάλεσαν. Δηλαδή, μέσα σε όλη αυτή την αναταραχή, τους εκβιασμούς, την αβεβαιότητα για το μέλλον, ποιος, άραγε θα καθόταν να ασχοληθεί με τους βυζαντινισμούς της διατύπωσης μιας συστηματικής διαδικασίας παραγωγής νόμων; Σκέψεις σαν κι αυτή μοιάζουν αρκετά λογικές. Μια πιο προσεκτική ματιά όμως δείχνει πως τα πράγματα είναι πολύ πιο σύνθετα.

Τα παραδείγματα από άλλες ευρωπαϊκές χώρες, οι οποίες βρέθηκαν σε θέση ανάλογη με αυτή που βρέθηκε η Ελλάδα τον Απρίλη του 41' δε μοιάζουν να δικαιώνουν μια τέτοια οπτική για την επίδραση που είχαν οι έκτακτες πολεμικές συνθήκες. Στην περίπτωση της Ολλανδίας και του Βελγίου έχουμε εφαρμογή του πλαισίου (ή τουλάχιστον εκδοχών του) του διεθνούς δικαίου²⁵⁴. Στη Δανία έχουμε την εκπληκτική περίπτωση της διατήρησης μέχρι τα μέσα του 1943 του τυπικού θεσμικού κοινοβουλευτικού πλαισίου, στο σημείο που να διεξαχθούν εκλογές στη χώρα, την άνοιξη εκείνου του έτους. Η κατάλυση του πλαισίου αυτού και η εγκατάσταση στρατιωτικής διοίκησης θεωρείται σημείο τομής για την ιστορία της χώρας μέσα στο ΒΠΠ²⁵⁵. Στις περιπτώσεις αυτές, το ζήτημα της νομοθετικής διαδικασίας αποτελεί οργανικό και υψηλού συμβολισμού ζήτημα, άμεσα συνδεδεμένο τόσο με το πολιτειακό ζήτημα όσο και με το ζήτημα της σχέσης των χωρών αυτών με τις αρχές κατοχής. Η περίπτωση της Γαλλίας, πάλι, μοιάζει να είναι η πιο χαρακτηριστική. Με την *État Français* να προκύπτει μέσα από τις διαδικασίες που προβλέπονταν από το θεσμικό πλαίσιο της θνήσκουσας Τρίτης Δημοκρατίας, και όπου η συγκέντρωση των συντακτικών και νομοθετικών αρμοδιοτήτων στα χέρια της κυβέρνησης και του “Αρχηγού του Κράτους” να

251 Ενδεικτικά, αντιπαραβάλε με τη Συντακτική Πράξη υπ' αριθμό 2 του καθεστώτος του Vichy. Βλ. Ιστοσελίδα [ibiblio, http://www.ibiblio.org/pha/policy/1940/1940-07-10b.html](http://www.ibiblio.org/pha/policy/1940/1940-07-10b.html) τελευταία προσπέλαση 6/12/2023.

252 Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, “Προκήρυξις...” ΦΕΚ 146/Α' /29-4-1941.

253 Με την έννοια πως η αλλαγή πολιτεύματος τεκμηριώνεται από την αλλαγή στη νομοθετική διαδικασία.

254 Και την αντίστοιχη προσαρμογή -λίγο πολύ τουλάχιστον- των διαδικασιών νομοθέτησης στις προδιαγραφές της συνθήκης της Χάγης. Στην περίπτωση, μάλιστα, της Ολλανδίας έχουμε τη δυναμική προάσπιση των προδιαγραφών αυτών από τη δικαστική εξουσία. Βλ. Tenekidès, George, “La nature juridique...”, όμ. παρ., σελ. 131.

255 Βλ. C.M.C. “Denmark under German Occupation”, όμ. παρ., σς 811-812 & 815-817 & Gram-Skjoldager, Karen, “The Law of the Jungle?..”, όμ. παρ., σς. 235-236, 246 & 247-248.

αποτελεί την εμβληματική και δεσπόζουσα μεταρρύθμιση²⁵⁶. Η δε κατάργηση των δημοκρατικών θεσμών αποτέλεσε οργανικό κομμάτι του μεταπολεμικού επί προδοσία κατηγορητηρίου για τον Φίλιπ Πεταίν²⁵⁷.

Αλλά πραγματικά, δεν είναι ανάγκη να καταφύγουμε σε αυτά τα “εξωτικά” παραδείγματα για να δούμε κάτι που υπογραμμίζεται emphatically από το ίδιο το γεγονός της συγκρότησης της Ελληνικής Πολιτείας. Καθώς η παραγωγή “ελληνικής” νομοθεσίας αποτελεί τον *sine qua non* όρο της ύπαρξής της, και το μεταπολιτευτικό της πρόταγμα το θεμέλιο για την εκπλήρωση του όρου αυτού, θα περίμενε κανείς πως το ζήτημα της νομοθετικής διαδικασίας θα αποτελούσε μια από τις κύριες προμετωπίδες του προτάγματος αυτού, στην προσπάθεια, το καθεστώς και η νομοθεσία του να εμφανίζονται ως οργανικό κομμάτι της θεσμικής συνέχειας του ελληνικού κράτους, για να παίξουν το ρόλο που τους επιφυλάσσονταν στο κατοχικό πλαίσιο. Όπως και να 'χει, η έλλειψη συζήτησης και κυρίως σαφούς θεσμοθέτησης γύρω από το ζήτημα είναι άξια απορίας.

Μια απορία η οποία οξύνεται από το γεγονός πως η έλλειψη αυτή συζήτησης δεν αποτρέπει, ούτε καν δυσκολεύει στο ελάχιστο, την καθαυτή νομοθετική παραγωγή του καθεστώτος. Μια παραγωγή διόλου ευκαταφρόνητη. Ήδη, ανάμεσα στο πρώτο φύλλο της Ελληνικής Πολιτείας στις 29 Απριλίου και αυτό τις 2 Μαΐου, οπότε δημοσιεύεται στην ΕτΚ το ΝΔ 1 (αν και έχει υπογραφεί ήδη στις 30 Απριλίου) και ως εκ τούτου αρχίζει τυπικά η ισχύς του παρεμβάλλεται η έκδοση πέντε φύλλων όπου δημοσιεύονται μια σειρά από νομοθετήματα (2 Προεδρικά Διατάγματα, 2 Νομοθετικές Πράξεις -ό,τι κι αν σημαίνει αυτό- και 1 Απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου) δίχως την παραμικρή θεσμική κάλυψη²⁵⁸. Νομοθετήματα που δεν αποτελούν παρά την αρχή ενός ασταμάτητου χειμάρρου, και που εκδίδονται σε σχεδόν καθημερινή βάση, με αξιοθαύμαστη τυποποίηση. Μάλιστα κάποια από αυτά (με τα οποία θα ασχοληθούμε παρακάτω), όχι τα πιο ασήμαντα, ασχολούνται με τις τεχνικές πτυχές (συγκεκριμένα με το πρώτο στάδιο, της προπαρασκευής των νομοσχεδίων) της ακολουθούμενης, αλλά μη κατονομαζόμενης νομοθετικής διαδικασίας. Όπως και να 'χει οι κατοχικές κυβερνήσεις παρήγαγαν 2244 Νομοθετικά Διατάγματα (οι δύο πρώτες κατοχικές κυβερνήσεις των Γ. Τσολάκογλου και Κ. Λογοθετόπουλου) και 1977 Νόμους (όπως μετονόμασε το βασικό νομικό κείμενο της Πολιτείας ο Ι. Ράλλης κατά την ανάληψη της αρχής τον Απρίλη του 1943) στις 1262 ημέρες που μεσολαβούν από την 29η Απριλίου του 1941 ως τη 12η Οκτωβρίου του 1944 (περίπου 3,3 με 3,4 νομοθετήματα ανά μέρα συμπεριλαμβανομένων των αργιών), δίχως να συμερίζονται τις δικές μας απορίες²⁵⁹.

256Για μία ακόμη φορά βλ. Paxton, Robert O., *Vichy France: ...*, όμ. παρ., σς 28-30.

257Βλ. Haute Cour de Justice, *Le Procès Du Maréchal Pétain. Compte Rendu in Extensio Des Audiences*, Imprimerie des Jouraux Officiels, Paris, 1945, σς 7 & 8.

258Βλ. υποσημείωση 136 της παρούσης.

259Το πιο σημαντικό διαδικαστικό ζήτημα που εντόπισα είναι το ζήτημα της καθυστερημένης σφράγισης των νομοθετημάτων με τη μεγάλη σφραγίδα του κράτους, η οποία παραλείπεται για αρκετές εβδομάδες, παράλειψη η

Αν κάτι είναι προφανές από τα παραπάνω είναι πως οι νέοι Υπουργοί κινούνται και νομοθετούν εντός ενός σε γενικές γραμμές γνώριμου περιβάλλοντος (με εξαίρεση τα νομοθετήματα των πρώτων ημερών, πριν την έκδοση του ΝΔ 1 που φανερώνουν μια κάποια σχετική αμηχανία). Ενός περιβάλλοντος τις διαδικασίες του οποίου δεν αισθάνονται την ανάγκη να τις ανακοινώσουν ή να τις συζητήσουν με τον οποιοδήποτε τρόπο πουθενά, καθώς αποτελούν τρέχουσα πρακτική. Πρακτική, που με τη σειρά της δε θα μπορούσε να προέρχεται παρά από τους άμεσους προκατόχους τους, το τεταρτοαυγουστιανό καθεστώς. Με αυτή την έννοια το ΝΔ 1 με το πρώτο του άρθρο δεν κάνει τίποτε άλλο από το να επιβεβαιώσει αυτό που επισημάνθηκε στο δεύτερο κεφάλαιο. Ότι προβάλλει τον εαυτό του στο ήδη υπάρχον θεσμικό πλαίσιο και σημειώνει μόνο τα σημεία εκείνα που χρήζουν μεταβολής (στην προκειμένη περίπτωση την μεταβολή της κυβέρνησης που νομοθετεί). Αν θέλουμε λοιπόν να δούμε το πλαίσιο πάνω στο οποίο προβάλλει το ΝΔ 1 και χρησιμοποιεί για τις νομοθετικές της ανάγκες η Ελληνική Πολιτεία θα πρέπει να πάμε πέντε χρόνια πίσω, στον Αύγουστο του 1936 και στην εγκαθίδρυση της μεταξικής δικτατορίας. Για αρχή τουλάχιστον.

***

Την 4η Αυγούστου του 1936 δημοσιεύονται στην ΕτΚ μια σειρά από διατάγματα καθώς και δύο προκηρύξεις προς τον πληθυσμό της χώρας. Τα κείμενα αυτά συνιστούν την τυπική κατάλυση του (βασιλευόμενου) κοινοβουλευτικού πολιτεύματος και την αντικατάστασή του από μια αυταρχική (βασιλική αυτή τη φορά) δικτατορία. Ως τυπικό θεμέλιο της αλλαγής χρησιμοποιήθηκαν τα Βασιλικά Διατάγματα εκείνης της ημέρας με τα οποία κηρυσσόταν ο στρατιωτικός νόμος (και ως συνέπεια αναστελλόταν η ισχύς μιας σειράς από άρθρα του Συντάγματος τα οποία σχετίζονταν με τις πολιτικές και τις ατομικές ελευθερίες) και διαλυόταν η Βουλή²⁶⁰. Τα Διατάγματα αυτά, ιδίως το πρώτο, στηρίζονταν στην ΚΔ΄ Συντακτική Πράξη της Άνοιξης του προηγούμενου χρόνου (στο κλίμα του απόηχου του βενιζελικού κινήματος της 1ης του Μάρτη), η καινοτομία της οποίας συνίσταται στο ότι επέτρεπε την εφαρμογή του στρατιωτικού νόμου (Νόμος ΔΞΘ΄ “Περί καταστάσεως πολιορκίας”)²⁶¹ και σε περιπτώσεις εκδήλωσης εσωτερικής πολιτικής και κοινωνικής “ανωμαλίας”²⁶².

Δε θα ασχοληθούμε εδώ με το είδος των παρατυπιών, στρεβλών ερμηνειών και καθαρών

οποία διευθετείται με ΝΔ εκ των υστέρων. Βλ *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 204 “Περί σφραγίσεως των Νομοθετικών Διαταγμάτων διά της Μεγάλης του Κράτους Σφραγίδος”, ΦΕΚ 205/Α΄/21-6-1941.

260 Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, ΦΕΚ 324/Α΄/4-8-1936.

261 Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Νόμος ΔΞΘ΄ “Περί καταστάσεως πολιορκίας”, ΦΕΚ 317/Α΄/6-10-12, Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όμ. παρ., σς 41-44.

262 Αρχικά, η εφαρμογή του νόμου αυτού προβλεπόταν μόνο σε περίπτωση πολέμου ή επιστρατεύσεως (όχι ότι οι περιορισμοί αυτοί εμπόδισαν την κατάχρησή του). Βλ., *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, ΚΔ΄ ΣΠ “Περί μέτρων διαταράξεως της δημοσίας τάξεως”, ΦΕΚ 195/Α΄/14-5-1935, Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όμ. παρ., σς 91-92 & Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο ...*, όμ. παρ. σς 209 κε και ιδίως 215-218.

συνταγματικών υπερβάσεων στις οποίες περιέπεσαν η κυβέρνηση και ο βασιλιάς με την έκδοση των διαταγμάτων αυτών. Έχουν ήδη γραφεί πολλά σχετικά, ώστε να μην τίθεται θέμα αμφισβήτησης της παράνομης και αντισυνταγματικής φύσης τους²⁶³. Αυτό που ενδιαφέρει εδώ είναι η ανίχνευση του τρόπου με τον οποίο διαμορφώνεται το νομοθετικό πλαίσιο της νέας δικτατορίας, μετά τη δημοσίευση των διαταγμάτων αυτών. Πλαίσιο το οποίο, όπως είπαμε, χρησιμοποιείται από την Ελληνική Πολιτεία για τη δική της νομοθετική παραγωγή. Για μία ακόμη φορά, ωστόσο, το “σκοτεινό αντικείμενο του πόθου” μοιάζει να ξεγλιστρά. Το Νέον Κράτος δεν οργανώνει αυτή τη λειτουργία του με τρόπο “θετικό”. Δε θεσπίζει την νομοθετική διαδικασία την οποία ακολουθεί. Αντίθετα, αυτή “προκύπτει” με τρόπο αρνητικό, μέσα από το συνδυασμό της εξάλειψης των κοινοβουλευτικών θεσμών και των ατομικών ελευθεριών που προκύπτουν από την επιβολή του στρατιωτικού νόμου και τη διάλυση της Βουλής.

Αυτά μας υποχρεώνουν να πάμε ακόμα πιο πίσω, στη συνταγματική αναθεώρηση του 1911 και στη συνακόλουθη ψήφιση του Νόμου ΔΞΘ’ τον επόμενο χρόνο. Και πάλι όμως, ούτε το άρθρο 37 του Συντάγματος του 1911, ούτε ο “Περί κατάστασης Πολιορκίας” νόμος λύνουν το πρόβλημά μας. Στην πρώτη περίπτωση (άρθρο 37 περί διάλυσης της Βουλής)²⁶⁴, η προς τη δικτατορική λύση δραστηριότητά του οφείλεται στο στρεβλό τρόπο με τον οποίο γίνεται η επίκλησή του, (δίχως δηλαδή την άμεση προκήρυξη εκλογών). Αυτό παρατείνει μεν στο διηνεκές το διάστημα ανάμεσα στο σχηματισμό δύο Βουλών, δεν προβλέπει όμως τίποτε σε σχέση με τη διαδικασία παραγωγής νόμων σε αυτό το διάστημα. Και αυτό γιατί στο Σύνταγμα του 1911 δεν προβλέπεται διαδικασία νομοθέτησης (τουλάχιστον νομοθετημάτων με ισχύ τυπικού νόμου) έξω από την κοινοβουλευτική διαδικασία. Η δε χρήση του νόμου ΔΞΘ’ έχει το χαρακτήρα της απελευθέρωσης της κατασταλτικής δύναμης των κρατικών μηχανισμών, μέσα από την αναστολή των συνταγματικών εγγυήσεων για τις ατομικές ελευθερίες. Δεν προβλέπει πουθενά υποκατάσταση του κοινοβουλίου στη νομοθετική διαδικασία. Για την ακρίβεια, η εφαρμογή του προϋποθέτει την ύπαρξη και λειτουργία του τελευταίου²⁶⁵. Για μία ακόμη φορά λοιπόν η προσπάθεια να γενεαλογήσουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο παράγεται η κατοχική νομοθεσία παραμένει άκαρπη.

Στο σημείο αυτό μοιάζει να συναντάμε αδιέξοδο. Τα βασικά κείμενα τα οποία σχετίζονται με την εγκαθίδρυση του μεταξικού και του κατοχικού καθεστώτος οδηγώντας μας στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, μας αφήνουν μετέωρους. Όχι μόνο δεν μας εξηγούν τον τρόπο με τον οποίο νομοθετούν τα δύο αυτά καθεστάτα, αλλά δεν μας προσφέρουν καν μια εναλλακτική της

---

263 Ενδεικτικά βλ. Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όμ. παρ., σς 104-105, Λιναρδάτος, Σπύρος, *4η Αυγούστου*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1988, σς 32-40.

264 Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, “Σύνταγμα της Ελλάδος” ΦΕΚ 127/Α’/1-6-1911.

265 Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Νόμος ΔΞΘ’ “Περί καταστάσεως πολιορκίας”, ΦΕΚ 317/Α’/6-10-1912. Για το γενικότερο πνεύμα της θέσπισής του βλ. Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όμ. παρ., σς 38 κε.

αντίστοιχης κοινοβουλευτικής διαδικασίας. Το πράγμα γίνεται ακόμα πιο άβολο αν σκεφτεί κανείς πως τέτοια εναλλακτική διαδικασία προβλέπεται, στο Σύνταγμα του 1927. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 77 προβλέπεται η δυνατότητα νομοθέτησης εκ μέρους της εκτελεστικής εξουσίας, σε έκτακτες περιπτώσεις κατά τις οποίες δε συνεδριάζει η Βουλή, με την έκδοση Νομοθετικών Διαταγμάτων²⁶⁶. Οι ισχυρές εξασφαλίσεις που προβλέπονται για την αποφυγή κατάχρησης της δυνατότητας αυτής (απαιτείται προηγούμενη εξουσιοδότηση εκ μέρους της Βουλής καθώς και επικύρωση εκ των υστέρων του κάθε νομοθετήματος που παρήχθη με αυτόν τον τρόπο και η μετατροπή του σε τυπικό Νόμο), δε συνάδουν με τη λειτουργία ενός εξώ/αντί-κοινοβουλευτικού καθεστώτος, όμως, τουλάχιστον εδώ έχουμε ένα νομοθετικό μηχανισμό ο οποίος αποστασιοποιείται (σε κάποιο βαθμό τουλάχιστον) από τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες. Ωστόσο, όπως είδαμε, ο Μεταξάς δεν αναφέρεται στο Σύνταγμα του 1927 και το άρθρο 77, ούτε χρησιμοποιεί το Νομοθετικό Διάταγμα ως νομικό τύπο για τα νομοθετήματα του καθεστώτος του. Τύπο τον οποίο όμως χρησιμοποιεί η Ελληνική Πολιτεία (τουλάχιστον μέχρι τον Απρίλη του 1943).

***

Στο σημείο αυτό πιο χρήσιμη αποδεικνύεται η επικέντρωση στη φόρμα των νομικών κειμένων που επιλέγουν να χρησιμοποιήσουν τα καθεστάτα αυτά προκειμένου για τα βασικά νομικά κείμενα που παράγουν. Φυσικά, μιλάμε κυρίως για το Νομοθετικό Διάταγμα και τον Αναγκαστικό Νόμο²⁶⁷. Η επιλογή των δύο αυτών εκδοχών κειμένων έκτακτης νομοθέτησης δίνουν μια έμμεση απάντηση στο ερώτημα που με επιμονή θέσαμε στο περιεχόμενο των καταστατικών κειμένων της Ελληνικής Πολιτείας και της 4ης Αυγούστου. Για να γίνει όμως κατανοητό με ποιον τρόπο γίνεται αυτό πρέπει να προηγηθεί μια σύντομη επισκόπηση της δημιουργίας και της πορείας τους στο ελληνικό θεσμικό οικοδόμημα κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

Το πρώτο νομοθέτημα που χαρακτηρίζεται ως “Νομοθετικό Διάταγμα” εντοπίζεται στο φύλλο της ΕτΚ υπ' αριθμό 415 της 7ης Νοεμβρίου του 1915²⁶⁸. Πρόκειται για το Νομοθετικό Διάταγμα “Περί συμπληρώσεως του υπ' αριθμ. 688 της 25 Οκτωβρίου 1915 νόμου “περί απαγορεύσεως δικαιπραξιών τινών επί ακινήτων κατά την διάρκεια της καταστάσεως πολιορκίας”. Ο νόμος στον οποίο αναφέρεται (ο Νόμος 688) δημοσιεύεται στο ίδιο φύλλο, αμέσως πριν το Νομοθετικό Διάταγμα και πρόκειται για νομοθέτημα που πρόλαβε να περάσει από τη

266Βλ. *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, “Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας”, ΦΕΚ 107/Α'3-6-1927.

267Για την επιλογή από την πλευρά της κυβέρνησης Ράλλη του τύπου του Νόμου θα μιλήσουμε συνοπτικά παρακάτω.

268Θα πρέπει να δοθεί προσοχή στο γεγονός πως το Νομοθετικό αυτό Διάταγμα δεν εντοπίστηκε στην κατηγορία των Νομοθετικών Διαταγμάτων της ηλεκτρονικής αναζήτησης της σελίδας του Εθνικού Τυπογραφείου, η οποία χρησιμοποιείται εδώ για την αποδελτίωση της ΕτΚ. Στην κατηγορία αυτή τα πρώτα Νομοθετικά Διατάγματα ξεκινάνε (και πάλι με έμμεσο τρόπο) με το φύλλο υπ' αριθμό 473 της 29ης Δεκεμβρίου. Οπότε δε μπορώ να πω με σιγουριά ότι το νομοθέτημα στο οποίο αναφερόμαστε εδώ είναι όντως το πρώτο Νομοθετικό Διάταγμα του ελληνικού κράτους. Ωστόσο συγκεντρώνει πολλές πιθανότητες να είναι. Όπως και να 'χει βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, ΝΔ “Περί συμπληρώσεως του υπ' αριθ. 688...” ΦΕΚ 415/Α'7-11-1915.

Βουλή πριν τη διάλυσή της στις 29 Οκτωβρίου²⁶⁹. Αντίθετα ο, κατά τα φαινόμενα, νεοπαγής τύπος νόμου σχετίζεται (ρητά στο προοίμιό του) με την απουσία κοινοβουλίου και “[...] τας εκτάκτους περιστάσεις [...]”²⁷⁰. Κλείνοντας, το διάταγμα υπόσχεται να τεθεί προς κύρωση στη Βουλή που επρόκειτο να προκύψει από τις εκλογές της 6ης Δεκεμβρίου. Προφανώς πρόκειται για μία καινοτομία της κυβέρνησης του Βασιλιά Κωνσταντίνου έξω από κάθε συνταγματική πρόβλεψη. Μια καινοτομία η οποία, φυσικά σχετίζεται με τις εξελίξεις που οδηγούν στην όξυνση του Εθνικού Διχασμού, και η οποία ήλθε για να μείνει.

Μια καινοτομία, ωστόσο, η οποία δεν προκύπτει από παρθενογένεση. Τόσο η νομοθετική διαδικασία που “εισάγουν”, όσο και το ίδιο τους το όνομα, αναφέρονται σε μια, προϋπάρχουσα νομοθετική πρακτική του ελληνικού βασιλείου. Πρακτική η οποία, αν και μη προβλεπόμενη συνταγματικά, και ως εκ τούτου ρητά παράνομη, μοιάζει να κάνει συστηματικά την εμφάνισή της κατά τις μεγάλες περιόδους που η Βουλή διέκοπτε τις εργασίες της²⁷¹, με τη μορφή της έκδοσης Βασιλικών Διαταγμάτων “υπογεγραμμένων από ολόκληρο το Υπουργικό Συμβούλιο”/“εχόντων νομοθετικό περιεχόμενο”, Διατάγματα που ανεπίσημα αποκαλούνταν “νομοθετικά”. Η κυβερνητική υπέρβαση επιδιωκόταν να καλυφθεί με την εκ των υστέρων κατάθεση των επίμαχων Βασιλικών Διαταγμάτων στη Βουλή προς κύρωση. Κατά τη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων, στη φάση δηλαδή της διαμόρφωσης των όρων της ρήξης του Κωνσταντίνου με τον Ε. Βενιζέλο, η πρακτική αυτή χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον υπό το πρόσχημα των εκτάκτων περιστάσεων που ο πόλεμος προκαλούσε²⁷². Με αυτή την έννοια, η εμφάνιση στα ΦΕΚ του Νομοθετικού Διατάγματος, ως ξεχωριστού από τα κοινά Βασιλικά Διατάγματα, νομικού τύπου, απλά αναβαθμίζει και “επισημοποιεί” (ενόψει μιας πιο ταραγμένης σχέσης της κυβέρνησης με τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες) μια διαδικασία και μια ονομασία που ήδη προϋπήρχε. Την ίδια στιγμή κάνει δυνατή, για λογαριασμό μας, την αποτελεσματική ιχνηλάτηση των επίμαχων διαταγμάτων.

269Μιλάμε για τη διάλυση της Βουλής που σχετίζεται με τη δεύτερη παραίτηση του Ελευθέριου Βενιζέλου από την πρωθυπουργία, και που συμβατικά ξεκινά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, “Περί διαλύσεως της Βουλής της Κ’ Περιόδου, εκλογής νέων βουλευτών κλπ”, ΦΕΚ 403/Α’/29-10-1915.

270Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, ΝΔ “Περί συμπληρώσεως του υπ’ αριθ. 688...” ΦΕΚ 415/Α’/7-11-1915.

271Όπως διαφωτιστικά επισημαίνει ο Σ. Βλαχόπουλος, η σημερινή λειτουργία της Ελληνικής Βουλής, οι εργασίες της οποίας καλύπτουν (μαζί με τα θερινά της τμήματα) το σύνολο του έτους είναι μια σχετικά πρόσφατη εξέλιξη. Οι βουλευτικές περίοδοι ήταν χρονικά περιορισμένες σε κάθε έτος και μπορούσαν σχετικά εύκολα να διακοπούν με διάφορες αφορμές. Και στη διάρκεια των διακοπών αυτών όλη η συνταγματική τάξη είναι ιδιαίτερα ευάλωτη στις λογής επικλήσεις του *salus populi*, όπως θα δούμε αμέσως μετά. Το πόσο εύκολα μπορούσε να διορθωθεί η θεσμική αυτή δυσλειτουργία αυτή και για ποιο λόγο δεν έγινε αποτελεί ένα από τα πολλά αδικαιώτα ερωτήματα της εργασίας, Βλ Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο ...*, όμ. παρ., σς 66-67.

272Για μια αποκαλυπτική, σε σχέση με το ζήτημα, συζήτηση, μέσα στη Βουλή βλ *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής ΙΘ’ Περιόδου Σύνοδος Α’*, εκ των τυπογραφικών καταστημάτων “Αυγής”, Αθανασίου Α. Παπασπύρου, Αθήναι, 1913, Συνεδρίασης 13η, σς 81-84. Επίσης, βλ., Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όμ. παρ., σς 79-80.

Στην ηλεκτρονική μηχανή αναζήτησης του Εθνικού Τυπογραφείου, λοιπόν, διαπιστώνουμε την έκδοση αρκετών Νομοθετικών Διαταγμάτων τα χρόνια που ακολουθούν τόσο από την πλευρά των αντιβενιζελικών, όσο και από την πλευρά των αντιπάλων τους. Σε αυτούς τους τελευταίους (τους βενιζελικούς δηλαδή) οφείλεται το επόμενο σημαντικό βήμα στην πορεία του νομικού αυτού τύπου στο ελληνικό νομικό οικοδόμημα. Πρόκειται για τη με νόμο, επίσημη, έστω προσωρινή, εισαγωγή του νομικού αυτού τύπου στο τελευταίο. Συγκεκριμένα με το Νόμο υπ' αριθμό 848 “Περί της εν απουσία της Βουλής εκδόσεως νομοθετικών διαταγμάτων” των αρχών Σεπτέμβρη του 1917, “επιτρέπεται” στην εκτελεστική εξουσία να νομοθετεί κατά την απουσία της Βουλής για ζητήματα έκτακτης ανάγκης (άμυνας αλλά όχι μόνο). Τα διατάγματα αυτά “ανακοινώνονται” στη Βουλή μόλις αυτή συνέλθει και ζητείται η έγκρισή της μόνο για αυτά για τα οποία απαιτήθηκαν κρατικές πιστώσεις. Το τελευταίο σημαντικό σημείο του Νόμου 848 είναι το γεγονός ότι προβλέπεται να ισχύσει μόνο για τέσσερις μήνες²⁷³. Παρόλα αυτά, ο τύπος του Νομοθετικού Διατάγματος, εξακολουθεί να χρησιμοποιείται συστηματικά “μπαλώνοντας” κάθε νομικό κενό που οι πολιτικές αναταραχές και οι θεσμικές “ακροβασίες” των επόμενων χρόνων προκαλούν. Η δε παρουσία τους δε στα φύλλα της ΕτΚ στην πρώτη σύντομη περίοδο της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας κατά την οποία αυτή ονομαζόταν ακόμα Ελληνική Πολιτεία, τους δίνει στα τελευταία μια ανατριχιαστική ομοιότητα με τα ΦΕΚ των δύο πρώτων κατοχικών κυβερνήσεων²⁷⁴.

Επόμενος σημαντικός σταθμός στη θεσμική “καριέρα” του Νομοθετικού Διατάγματος είναι, όπως είπαμε, το άρθρο 77 του Συντάγματος του 1927. Με αυτό κανονικοποιείται η διαδικασία έκτακτης νομοθέτησης, με τρόπο όμως που να εμπλέκει σε σημαντικό βαθμό το κοινοβούλιο. Ένα νομοσχέδιο, δηλαδή, το οποίο δεν προλάβει να συζητηθεί σε δεδομένη κοινοβουλευτική περίοδο, αλλά για διάφορους λόγους δεν μπορούσε να περιμένει την εκ νέου σύγκληση της Βουλής, μπορούσε να θεσμοθετηθεί ως Νομοθετικό Διάταγμα, αφού όμως πρώτα η κυβέρνηση λάμβανε εκ των προτέρων ρητή κοινοβουλευτική εξουσιοδότηση για αυτό. Φυσικά, μετά την επανέναρξη των εργασιών της, όλα τα Νομοθετικά Διατάγματα που στο μεταξύ είχαν θεσπιστεί, υποβάλλονταν προς έγκριση²⁷⁵. Αυτό είναι το βασικό θεσμικό πλαίσιο στο οποίο αναφέρεται ο νομικός τύπος που η Κυβέρνηση Τσολάκογλου επέλεξε ως το βασικό της νομικό κείμενο. Ωστόσο, όπως είναι προφανές, η διαδικασία που περιγράφεται στο άρθρο 77 του Συντάγματος του 1927, δεν θα μπορούσε να είναι αυτή που θα ακολουθούσε η Ελληνική Πολιτεία, η οποία δεν διέθετε Βουλή. Δε θα μπορούσε να είναι η διαδικασία αυτή για έναν ακόμα λόγο. Γιατί το καθεστώς της 4ης Αυγούστου (του οποίου τη νομοθετική λογική και διαδικασία μοιάζει να συνεχίζουν οι κατοχικές

273Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Νόμος 848 “Περί της εν απουσία της Βουλής εκδόσεως Νομοθετικών Διαταγμάτων”, ΦΕΚ 189/Α' /5-9-1917.

274Ενδεικτικά βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 94/Α' /24-4-1924.

275Βλ. *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, “Σύνταγμα ...”, ΦΕΚ 107/Α' /3-6-1927.

κυβερνήσεις, όπως είπαμε) δεν παράγει Νομοθετικά Διατάγματα. Παράγει Αναγκαστικούς Νόμους. Τι είναι όμως οι Αναγκαστικοί Νόμοι και πώς μας προκύπτουν;

Οι Αναγκαστικοί Νόμοι εμφανίζονται στην ΕτΚ ως αποτέλεσμα της κρίσης την οποία προκάλεσε η αποχώρηση της Αγγλίας από τον κανόνα του χρυσού στις αρχές του φθινοπώρου του 1931²⁷⁶. Καθώς η εξέλιξη αυτή προέκυψε σε περίοδο κατά την οποία η Βουλή είχε ολοκληρώσει τις εργασίες της, η αντίδραση της κυβέρνησης Βενιζέλου δεν μπορούσε παρά να πραγματοποιηθεί με έκτακτη νομοθέτηση. Ωστόσο, Νομοθετικό Διάταγμα δίχως σχετική κοινοβουλευτική εξουσιοδότηση δεν μπορούσε (ακόμα τουλάχιστον) να εκδοθεί. Και στα 15 νομοσχέδια για τα οποία ζητήθηκε η εξουσιοδότηση αυτή στην τελευταία συνεδρίαση της Βουλής, στις 13 Ιουλίου του 1931, δεν προβλέπονταν το ενδεχόμενο αυτό²⁷⁷. Ακολουθώντας, λοιπόν το παράδειγμα της υπηρεσιακής κυβέρνησης Σκουλούδη, η οποία πρωτοεμφάνισε το Νομοθετικό Διάταγμα 16 χρόνια νωρίτερα, η κυβέρνηση του Ελευθέριου Βενιζέλου εφευρίσκει και αυτή έναν καινοφανή νομικό τύπο, τον Αναγκαστικό Νόμο ο οποίος επίσης θεμελιώνεται στις έκτακτες, οικονομικές αυτή τη φορά, περιστάσεις. Πρόκειται για τους Αναγκαστικούς Νόμους της 28ης Σεπτεμβρίου “Περί προστασίας του εθνικού νομίσματος” και της 8ης Οκτωβρίου του 1931 “Περί συμπληρώσεως... κλπ” του²⁷⁸.

Όπως και το Νομοθετικό Διάταγμα, ο Αναγκαστικός Νόμος ήλθε και αυτός για να μείνει. Και συνυπήρξε, στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1930, τόσο με το Νομοθετικό Διάταγμα, όσο και με τον κανονικό κοινοβουλευτικό Νόμο. Η αλήθεια κάπως ταπεινά αρχικά (η ηλεκτρονική μηχανή αναζήτησης του Εθνικού Τυπογραφείου δίνει 2 ΑΝ για το 1931 και από έναν για το 1933 και το 1934) για να εκτοξευτεί η χρήση του στα 1935, όταν ο τυπικά ψηφισμένος από τη Βουλή Νόμος άρχισε να σπανίζει, για να λάβει τελικά τη θέση του αποκλειστικού νομοθετήματος (με ισχύ κανονικού νόμου) του μεταξικού καθεστώτος.

Στο σημείο αυτό είναι κρίσιμο να τεθεί το ακόλουθο ερώτημα, το οποίο θα βοηθήσει να φωτίσουμε, εν μέρει τουλάχιστον το ζήτημα της νομοθετικής διαδικασίας στο μεταξικό καθεστώς. Ποια είναι η διαφορά του Αναγκαστικού Νόμου από το Νομοθετικό Διάταγμα²⁷⁹; Πέρα από το

276Βλ. Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάδα μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940. Β' η άνοδος του αντιβενιζελισμού*, Ίκαρος, τ Β, Αθήνα, 1955, σς 102-103 & 104-106 & Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όμ. παρ., σελ. 82.

277Βλ., *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Περίοδος Β'-Σύνοδος Ι'. Μέρος Β' (27 Μαΐου 1931-23 Ιουλίου 1931)*, Συνεδρίαση ΡΙΒ', 13 Ιουλίου 1931, σς 2169-2170.

278Βλ. *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΑΝ “Περί προστασίας του εθνικού νομίσματος”, ΦΕΚ 335/Α'/28-9-1931 & ΑΝ “Περί συμπληρώσεως του από 28 Σεπτεμβρίου...”, ΦΕΚ 354/Α'/8-10-1931.

279Το ερώτημα, όσο απλό και αν ακούγεται, δεν είναι. Αναγκαστικοί Νόμοι και Νομοθετικά Διατάγματα αντιμετωπίζονται από το νομικό κόσμο συλλήβδην ως μορφές της αυτής έκτακτης κυβερνητικής νομοθέτησης, δίχως να γίνεται προσπάθεια να ξεκαθαριστεί η φύση του ενός και του άλλου. Ιδίως μετά τη Μεταπολίτευση, οπότε με την αντικατάστασή τους από τις Πράξεις Νομοθετικού Περιεχομένου πέρασαν (μέχρι του παρόντος) στη σφαίρα της συνταγματικής ιστορίας. Ωστόσο η ίδια σύγχυση επικρατεί και στα χρόνια εφαρμογής τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ένα άρθρο από το αρχείο του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου (ευχαριστίες οφείλονται στο Νίκο τον Αλέξη ο οποίος μου το έφερε σε γνώση), εκ των κορυφαίων πολιτικών προσωπικοτήτων της εποχής, το οποίο σύμφωνα με τη χειρόγραφη σημείωση που φέρει δημοσιεύτηκε στο νομικό περιοδικό *Δικαστική* στα 1933 (δεν έχω

γεγονός ότι ο Αναγκαστικός Νόμος δεν προβλέπεται σε κανένα νομικό (συνταγματικής και μη περιωπής) κείμενο, πράγμα που τον καθιστά πιο εύπλαστο ως εργαλείο νομοθέτησης στα χέρια της εκτελεστικής εξουσίας, η θέσπισή του δεν προϋποθέτει εξουσιοδότηση εκ μέρους του κοινοβουλίου²⁸⁰. Αυτό που προβλέπεται, έτσι όπως κάνουν την εμφάνισή τους στα ΦΕΚ, τουλάχιστον πριν το 1935, είναι η υποχρέωσή τους (όπως ρητά δηλώνεται στο επιμύθιο τους) να κατατεθούν προς κύρωση στη Βουλή, με την επανέναρξη των εργασιών της.

Αυτόν το νομικό τύπο επιλέγει το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, προκειμένου να ορίσει ως το βασικό του νομικό κείμενο. Και με τον τρόπο αυτό να ορίσει έμμεσα και τη διαδικασία νομοθέτησης. Φυσικά, σε μια εκδοχή που αποκλείει την κοινοβουλευτική ανάμιξη. Δηλαδή οι Αναγκαστικοί Νόμοι του τεταρτοαυγουστιανού καθεστώτος δεν περιλαμβάνουν, προφανώς, την κατάθεσή τους για κύρωση σε κάποιου είδους αντιπροσωπευτικό σώμα. Θεσπίζονται από το Υπουργικό Συμβούλιο, κυρώνονται από το Βασιλιά και δημοσιεύονται στην ΕτΚ, οπότε και αρχίζει η τυπική ισχύς τους²⁸¹. Αυτό είναι το χονδρικό σχήμα νομοθέτησης που παραλαμβάνει και συνεχίζει (με τις απαραίτητες προσαρμογές) σιωπηλά η Ελληνική Πολιτεία στη διάρκεια της Κατοχής. Ωστόσο, οι κατοχικές κυβερνήσεις δεν εκδίδουν Αναγκαστικούς Νόμους. Εκδίδουν Νομοθετικά Διατάγματα και αργότερα Νόμους. Πριν προχωρήσουμε παρακάτω, λοιπόν, είναι ανάγκη να σχολιάσουμε αυτές τις, φαινομενικά άνευ ουσίας, μετονομασίες.

Για να το κάνουμε αυτό πρέπει, για μια ακόμη φορά, να επιστρέψουμε στη μεταξική περίοδο και να αναρωτηθούμε τους λόγους για τους οποίους το Νέον Κράτος επέλεξε τον τύπο του Αναγκαστικού Νόμου, από όλες τις πιθανές επιλογές που είχε στη διάθεσή του (Νόμο, Νομοθετικό Διάταγμα ή κάποιο καινοφανή τύπο). Εδώ έχουμε να κάνουμε με την πιο απτή αποκρυστάλλωση αυτού που ο Νίκος Αλιβιζάτος περιγράφει ως συμβιβασμό που αποτελεί η δικτατορία της 4ης Αυγούστου ανάμεσα στις “λεγκαλιστικές”/“φιλελεύθερες” διαθέσεις του Γεωργίου (και του φιλοβρετανικού τμήματος της άρχουσας τάξης της χώρας) και τις αυταρχικές παρορμήσεις του Ιωάννη Μεταξά (και των φιλικών προς τον Άξονα και τη Γερμανία κύκλων)²⁸². Ο Αναγκαστικός Νόμος, ως νομικό κείμενο που δεν προβλεπόταν (άρα, η έκδοσή του δεν δεσμευόταν από τυπικές προϋποθέσεις και περιορισμούς) ρητά πουθενά στο ελληνικό νομικό οικοδόμημα και του οποίου η χρήση συνιστούσε μια ιδιάζουσα “παράδοση” στα πολιτειακά ήθη της χώρας, μπορούσε να κρατήσει ευκολότερα τα προσχήματα νομιμοφάνειας τα οποία ο βασιλιάς επιθυμούσε να έχει το καθεστώς. Με άλλα λόγια, ενώ η χρήση του Νομοθετικού Διατάγματος θα ανάγκαζε το καθεστώς να παραβεί ρητές συνταγματικές διατάξεις (άρθρο 77), έστω και του Συντάγματος του 1927, το

μπορέσει να βρω τον τόμο που το περιέχει για να το διασταυρώσω). Βλ. Μιχαλακόπουλος, Ανδρέας,

“Αναγκαστικά Διατάγματα ή Προσωρινοί Νόμοι” στο *Δικαστική*, τ. Ε, Αθήνα 1933, σς 345-346.

280Βλ. Μιχαλακόπουλος, Ανδρέας, “Αναγκαστικά Διατάγματα ...”, όμ. παρ., σελ. 345.

281Βλ. Κούμαρου, Ν., Δ., & Μαντζούφα Γ., Α., “Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί ...”, όμ. παρ. σς 815-818.

282Βλ. Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όμ. παρ., σς 106-108.

οποίο δε βρισκόταν πια σε ισχύ²⁸³, ο Αναγκαστικός Νόμος, έτσι ή αλλιώς “στον αέρα” θεσμικά, μπορούσε να διαμορφωθεί ευκολότερα κατά τις ανάγκες του καθεστώτος.

Όταν, πέντε χρόνια μετά, η κυβέρνηση Τσολάκογλου επιλέγει τον τύπο του Νομοθετικού Διατάγματος, τέτοιες “ευαισθησίες” είχαν από καιρό ατονήσει²⁸⁴ (για να μην αναφέρουμε την πολύ πραγματική πίεση των εξελίξεων που η ήττα και η κατάκτηση προκαλούσαν). Το Νομοθετικό Διάταγμα μπορούσε να ανασυρθεί από τα “αζήτητα” της θεσμικής τάξης, με τη “συνταγματική” του υπόσταση να μπορεί να χρησιμοποιηθεί δίχως πρόβλημα ως σύμβολο πολιτειακής “νομιμοφροσύνης” του νέου καθεστώτος, έναντι της μεταξικής ασυδοσίας, παρά το γεγονός ότι ο τρόπος θεσμοθέτησής του από το Υπουργικό Συμβούλιο προσιδιάζει σε αυτόν του Αναγκαστικού Νόμου²⁸⁵. Η συμβολική αυτή επιλογή αποτελεί (όπως είδαμε στο δεύτερο κεφάλαιο) κομμάτι του ευρύτερου μεταπολιτευτικού επιχειρήματος της κυβέρνησης Τσολάκογλου, και του “ανοίγματος” που επιχειρεί στο ρεπουμπλικανικό κομμάτι των πολιτικών ελίτ και της κοινωνίας. Και αυτό φαίνεται να ενδιαφέρει τους νέους Υπουργούς, μια και στο πρακτικό κομμάτι, μάλλον ούτε που διανοούνται να μεταβάλουν, διαρκούντος του πολέμου και της Κατοχής, ουσιαστικά (και μάλιστα προς το “δημοκρατικότερο”) τη διαδικασία παραγωγής νόμων.

Η έκταση που παίρνει η διάσταση ανάμεσα στην ονομασία που λαμβάνει ένα νομικό κείμενο και τις προδιαγραφές που υπό “κανονικές” συνθήκες κωδικοποιούνται στην ονομασία αυτή γίνεται ακραία με την εγκατάσταση στην αρχή της τρίτης κατοχικής κυβέρνησης του Ιωάννη Ράλλη. Όταν δηλαδή το “μεταλλαγμένο” Νομοθετικό Διάταγμα του στρατηγού Τσολάκογλου αντικαθίσταται, ούτε λίγο ούτε πολύ με το νομικό τύπο του “Νόμου”²⁸⁶. Φυσικά η έκδοση Νόμων δε σημαίνει και την ύπαρξη κάποιου είδους αντιπροσωπίας που τους ψηφίζει. Η διαδικασία

283Στις συνθήκες που ίσχυαν το καλοκαίρι του 1936 το τι ίσχυε και τι όχι από τις πολλαπλές συνταγματικές εκδοχές που συσσωρεύτηκαν μετά το αποτυχημένο κίνημα της 1 Μαρτίου του 1935, είναι ένα θέμα. Το Σύνταγμα του 1927 είχε ανασταλεί, όμως παράγωγά του όπως τα Νομοθετικά Διατάγματα εξακολουθούσαν να εκδίδονται. Το Σύνταγμα του 1864/1911 που το αντικατέστησε, το έκανε μόνον ενόψει της ψήφισης νέου Συντάγματος, ενώ την κατάσταση θύλωναν εντελώς οι δεκάδες Συντακτικές Πράξεις της Κυβέρνησης και τα Ψηφίσματα της Ε΄ Εθνοσυνέλευσης και της Γ΄ Αναθεωρητικής Βουλής, από τα οποία άλλα ίσχυαν και άλλα όχι (η ίδια η ΚΔ΄ Συντακτική Πράξη είναι ζήτημα ερμηνείας για το αν ίσχυε ή όχι). Βλ Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο ...*, όμ. παρ., σς 209 κε και Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όμ. παρ., σς 88 κε.

284Ενδεικτικά βλ. Κούμαρου, Ν., Δ., & Μαντζούφα Γ., Α., “Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους” στο Καμπάνης, Άριστος, *Το Νέον Κράτος. Μηνιαία Επιθεώρησις. Πολιτική-Κοινωνική-Φιλοσοφία-Ιστορία-Τέχνη*, τεύχος 11, Αθήνα, Ιούλιος 1938, σελ 817.

285Βλ. Παντελής, Αντώνης Μ., *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου*. ..., όμ. παρ., σελ 259.

286Η θεσμική αυτή ακρότητα της κυβέρνησης Ράλλη (η πιο ανώδυνη είναι αλήθεια από τις ακρότητες στις οποίες προέβη) είναι τέτοια που κάνει ακόμα και τον φειδωλό σε επιθετικούς προσδιορισμούς Βαγγέλη Δρακόπουλο, να τους χαρακτηρίσει “ψευδεπίγραφους”. Βλ Δρακόπουλος, Βαγγέλης Ν., *Η Εφημερίς της Κυβερνήσεως...*, όμ. παρ., σελ. 109. Βέβαια, δε σχολιάζεται το γεγονός πως σε ανάλογη επιλογή προχώρησε και η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, η οποία επίσης εκδίδει “Νόμους”, άνευ Βουλής και άνευ Διαγγέλματος ακόμη, μια και στο προοίμιό τους αναφέρεται μονάχα η πρόταση του Υπουργικού Συμβουλίου. Φυσικά, όπως συμβαίνει και στους κατοχικούς αντίστοιχους, δεν προβλέπεται κάποιου είδους μεταγενέστερη επικύρωση. Πχ βλ., *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Νόμος 1 “Περί προσκλήσεως εφεδρών Αξιωματικών και οπλιτών κλάσεων 1937, 1938, 1939 και 1940”, ΦΕΚ 6/Α/27-10-1944.

περιστρέφεται πάντα γύρω από την -έκτακτη- νομοθετική αρμοδιότητα της Κυβέρνησης (όπως αυτή υπονοείται από τη χρήση του ΑΝ και επιβεβαιώνεται από το ΝΔ1). Η δε σκοπιμότητα πίσω από τη μετονομασία αυτή μοιάζει να είναι ανάλογης φύσης με αυτή του Τσολάκογλου, όταν υιοθετούσε τον τύπο του Νομοθετικού Διατάγματος. Η υπογράμμιση της τομής με την προηγούμενη κυβερνητική διευθέτηση και η σηματοδότηση ενός νέου ξεκινήματος, με τη λαϊκιστική χρήση του σκηνώματος ενός από τα κατεξοχήν ρεπουμπλικανικά σύμβολα²⁸⁷. Οι λόγοι πάλι για τους οποίους ο Ιωάννης Ράλλης νιώθει την ανάγκη να προχωρήσει σε μια τόσο ισχυρή συμβολική δήλωση δεν μου είναι ιδιαίτερα σαφείς. Στη μεταπολεμική του “Απολογία” μας δίνει ένα στίγμα επιμένοντας στον αυτοτελή και de facto χαρακτήρα της δικής του κυβέρνησης, όχι μόνο (και όχι τόσο) έναντι της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης, ή (ακόμα λιγότερο) έναντι των κατακτητών, αλλά (ιδίως) έναντι της κυβέρνησης την οποία διαδέχεται, αυτή του Κωνσταντίνου Λογοθετόπουλου²⁸⁸. Ο αντίκτυπος της υπόθεσης του “Μαιευτηρίου Μαρίκα Ηλιάδη” είναι εδώ εκκωφαντικός²⁸⁹.

***

Ολοκληρώνοντας τη “μορφολογική” αυτή προσέγγιση των νομικών τύπων των υπό εξέταση καθεστώτων πρέπει να επισημάνουμε το εξής: την οργανική σχέση που έχουν ως θεσμικές προσόψεις τουλάχιστον, με το κοινοβουλευτικό παρελθόν του ελληνικού κράτους. Οι Νόμοι φυσικά, αλλά και τα Νομοθετικά Διατάγματα και οι Αναγκαστικοί Νόμοι είναι τύποι νομοθετημάτων, τακτικών και έκτακτων, τα οποία πλαισίωσαν τους θεσμούς της κοινοβουλευτικής (βασιλευομένης και αβασίλευτης) δημοκρατίας και συνυπήρξαν εντός αυτής. Οι θεσμοί έκτακτης νομοθέτησης έχουν κατηγορηθεί -όχι άδικα- ότι λειτουργούσαν ως παράγοντες διαρκούς υπονόμησης του κοινοβουλευτισμού²⁹⁰. Του κοινοβουλευτισμού, αλλά και της συνταγματικής τάξης. Η ευκολία με την οποία γίνονται “αδειανά πουκάμισα” δεν είναι κάτι που θα πρέπει να αποδώσουμε αποκλειστικά (ή ίσως και κυρίως) στα αντικοινοβουλευτικά καθεστάτα που τους μεταχειρίστηκαν ως τέτοια. Αντί να ψάχνουμε μεταφυσικές εξηγήσεις σε αυταρχικές παρορμήσεις κλπ, ίσως θα πρέπει να ρίξουμε το βάρος στη σχετική τεχνογνωσία που με ιδιαίτερη ελαφρότητα συσσωρεύσε η κοινοβουλευτική εποχή²⁹¹.

287 Από την άλλη μια ερμηνεία προς την εντελώς αντίθετη κατεύθυνση μας δίνουν τα σχόλια των Μαντζούφα και Κούμαρου σε σχέση με τους Αναγκαστικούς Νόμους που εκδίδει το τεταρτοαυγουστιανό καθεστώς και για ποιο λόγο στα 1938 το επίθετο “Αναγκαστικός” αποτελεί πια πλεονασμό. Βλ. Κούμαρου, Ν., Δ., & Μαντζούφα Γ., Α., “Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί ...”, όμ. παρ. σς 817.

288 Βλ. Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ...*, όμ. παρ., σς 29 & 35-36.

289 Βλ. Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ...*, όμ. παρ., σς 30-31.

290 Βλ. Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όμ. παρ., σς, 78 κε,

291 Χαρακτηριστική της ελαφρότητας αυτής είναι το προαναφερθέν άρθρο του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου. Σε αυτό, με λεπτή ειρωνεία συμπυκνώνει το ζήτημα της έκτακτης νομοθέτησης της κυβέρνησης ως ζήτημα μιας ξεκάθαρα παράνομης, πλην όμως κοινής, απαραίτητης και συγχωρητέας πράξης, η οποία παίρνει τελετουργικά χαρακτηριστικά στη διαδικασία κύρωσης των σχετικών νομοθετημάτων από τη Βουλή. Όσο γνωστός και αν ήταν ο Μιχαλακόπουλος για τις συντηρητικές του τοποθετήσεις, προκαλεί έκπληξη η άνεση με την οποία ένας πρώην

Στο ζήτημα που εξετάζουμε εδώ η πραγματικά κρίσιμη στιγμή είναι το αποτυχημένο κίνημα των βενιζελικών αξιωματικών υπό το Ν. Πλαστήρα την 1η Μάρτη του 1935. Με αφορμή την καταστολή του και την “υπεράσπιση της Αβασίλευτης Δημοκρατίας” από τους βασιλόφρονες της κυβέρνησης του Παναγή Τσαλδάρη, το έτσι κι αλλιώς ήδη ταλαιπωρημένο θεσμικό πλαίσιο αρχίζει να εξαρθρώνεται και οι νομικοί τύποι έκτακτης νομοθέτησης που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο βρίσκονταν σε ισχύ, να χρησιμοποιούνται a la carte και εκ περιτροπής, για να καλύψουν τη ραγδαία υποχώρηση του τυπικού Νόμου, της Βουλής και του Συντάγματος²⁹².

Η εξέλιξη που βγάζει εντελώς εκτός τροχιάς τα πράγματα είναι η ανάληψη της συντακτικής αρμοδιότητας απ' ευθείας από την κυβέρνηση και η θεσμοθέτηση αλληπάληλων Συντακτικών Πράξεων²⁹³, ενόψει της αντικατάστασης του Συντάγματος του 1927, που πια είχε δρομολογηθεί²⁹⁴. Στην πρώτη από αυτές (με την οποία καταργείται η Γερουσία, διαλύεται η Βουλή και ορίζεται σύγκληση Εθνοσυνελεύσεως)²⁹⁵ το πλαίσιο των όρων και των προϋποθέσεων που σχετίζονται με την έκδοση Νομοθετικών Διαταγμάτων τινάζεται στον αέρα. Στο 5ο άρθρο της, όπου η κυβέρνηση αποδίδει στον εαυτό της τη νομοθετική εξουσία θα βρεθεί η λαβή για να απαλλαχθούν και τα Νομοθετικά Διατάγματα από το βραχνά της νομοθετικής εξουσιοδότησης που παλιότερα είχε οδηγήσει στο “νεωτερισμό” του Αναγκαστικού Νόμου. Συγκεκριμένα, το Νομοθετικό Διάταγμα της 5ης Απριλίου του 1935 “Περί αναστολής ισχύος κλπ...” αναφέρεται στο προοίμιό του ακριβώς σε αυτό το άρθρο της Α΄ Συντακτικής Πράξης προκειμένου να τεκμηριώσει την ύπαρξή του, μιας και σίγουρα δε θα μπορούσε να είχε πάρει εξουσιοδότηση από μια Βουλή που δεν είχε προγραμματίσει να διακόψει τις εργασίες της²⁹⁶. Το Νομοθετικό Διάταγμα όμως προχωρά πιο πέρα. Δεν περιλαμβάνει στο επιμύθιό του την πρόβλεψη κατάθεσής του στην επόμενη Βουλή προς κύρωση! Την ίδια στιγμή Αναγκαστικοί Νόμοι που εκδίδονται μετά την εκδήλωση του κινήματος, αλλά και μετά τη θέσπιση της Α΄ ΣΠ, περιλαμβάνουν την πρόβλεψη αυτή, αν και όχι με απόλυτη

πρωθυπουργός υποβαθμίζει (χλευάζει θα μπορούσαμε να πούμε) το ρόλο και την αξία του κοινοβουλίου στη λειτουργία της πολιτείας. Από την άλλη, πάλι δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τις ομοιότητες στο ύφος και την επιχειρηματολογία του Μιχαλακόπουλου, με αυτήν του Ε. Βενιζέλου, όταν είκοσι χρόνια νωρίτερα παρουσίαζε με ανάλογο τρόπο τα “κοινοβουλευτικά αμαρτήματα” της δικής του κυβέρνησης. Βλ. Μιχαλακόπουλος, Ανδρέας, “Αναγκαστικά Διατάγματα ...”, όμ. παρ., σς 345-346 & *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής ΙΘ΄ Περιόδου Σύνοδος Α΄*, όμ. παρ, Συνεδρίασης 13η, σς 81-84.

292 Για την περίοδο αυτή και τις νομικές πτυχές της κρίσης βλ. Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο ...*, όμ. παρ., σς 32-65 & 209 κε & ιδίως 300-305. Επίσης βλ., Χατζηιωσήφ, Χρήστος, “Κοινοβούλιο και Δικτατορία”, στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Βιβλιόγραμμα, τ. Β2, Αθήνα, 2003, σς 110-111.

293 Τον απόηχο των οποίων βρίσκουμε στα 1941, στον τρόπο με τον οποίο αναφέρεται ο Μ. Πεσμαζόγλου στα Νομοθετικά Διατάγματα συντακτικού περιεχομένου και χαρακτήρα της κυβέρνησης Τσολάκογλου. Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ. παρ., σελ 7, υποσημείωση 1.

294 Αναλυτικότερα βλ. Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο ...*, όμ. παρ., σελ 301.

295 Βλ. *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΣΠ Α΄ “Περί καταργήσεως της Γερουσίας, ...”, ΦΕΚ 113/Α΄/1-4-1935.

296 Βλ. *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ “Περί αναστολής της ισχύος και τροποποιήσεως διατάξεων τινών κλπ...”, ΦΕΚ 120/Α΄/5-4-1935.

συνέπεια²⁹⁷.

Όσο προχωράνε οι εβδομάδες και η κρίση βαθαίνει, τόσο οι φόρμες έκτακτης νομοθέτησης απαλλάσσονται από τα θεσμικά “φύλλα συκής” που τους έχουν απομείνει και μετατρέπονται σε λίγο πολύ “ελεύθερα” εργαλεία νομοθέτησης για την εκτελεστική εξουσία. Αλλά και αυτό γίνεται με τρόπο μη συστηματικό, όπου διάφοροι τρόποι έκδοσης συναντιούνται στο ίδιο ΦΕΚ. Έτσι από τα τέλη Απριλίου του 1935 στους Αναγκαστικούς Νόμους εμφανίζονται εκδοχές στις οποίες παύει να προαναγγέλλεται η πρόθεσή τους να υποβληθούν οπουδήποτε προς κύρωση, διακηρύσσοντας αντίθετα πως με τη δημοσίευσή τους στην ΕτΚ είναι εφαρμοστέοι ως νόμοι (αρχίζοντας να παίρνουν μια πολύ γνώριμη όψη)²⁹⁸. Αμέσως μετά έχουμε την επανάκαμψη της παλιότερης εκδοχής, όπου το νομοθέτημα υπόκειται σε υποβολή σε κάποια μελλοντική εθνική αντιπροσωπία, τη συνύπαρξη των δύο εκδοχών ή και το συνδυασμό τους²⁹⁹.

Τα πράγματα, με τη διενέργεια των εκλογών και τη συγκρότηση της Εθνοσυνέλευσης, γίνονται μάλλον πιο περίπλοκα και πιο ακανόνιστα. Στις Συντακτικές Πράξεις της κυβέρνησης προστίθενται τα Ψηφίσματα της συνέλευσης, τα οποία είναι, μέχρι τον καταρτισμό Συντάγματος αυξημένης τυπικής ισχύος, ενώ, για να μην ξεχνιόμαστε, δεν παραλείπει να δώσει εκτεταμένη νομοθετική εξουσιοδότηση στην κυβέρνηση³⁰⁰, η οποία συνεχίζει απτόητη την παραγωγή Νομοθετικών Διαταγμάτων και Αναγκαστικών Νόμων σε διάφορες εκδόσεις. Το αποκορύφωμα όμως της σύγχυσης νομικών φορμών και αρμοδιοτήτων στην παραγωγή νομοθεσίας έρχεται με το Νομοθετικό Διάταγμα της 31ης Αυγούστου του 1935 “Περί αντικαταστάσεως φράσεων εν τη ΚΖ’ Συντακτική Πράξει “περί πληρώσεως κενών τακτικών και εκτάκτων εδρών των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης” με το οποίο τροποποιείται Συντακτική Πράξη (με απλά λόγια ένας “απλός” νόμος τροποποιεί μια “συνταγματική διάταξη”)³⁰¹!

Με τις εξελίξεις του φθινοπώρου (την ανατροπή της κυβέρνησης Τσαλδάρη και τη δικτατορία Κονδύλη)³⁰² στο όλο χάος έρχεται να προστεθεί και η πολιτειακή μεταβολή. Στο νέο κύκλο ιδιοποίησης της νομοθετικής και συντακτικής εξουσίας, από το καθαρά δικτατορικό καθεστώς του νέου ισχυρού άνδρα της χώρας Γ. Κονδύλη, αρχίζουν να διαμορφώνονται πια

297Ενδεικτικά βλ. *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 97/Α’/20-3-1935, ΦΕΚ 115/Α’/2-4-1935, ΦΕΚ 130/Α’/10-4-1935 κλπ

298Πχ βλ *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 156/Α’/18-4-1935.

299Πχ βλ *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΦΕΚ 169/Α’/30-4-1935, ΦΕΚ 170/Α’/30-4-1935, ΦΕΚ 192/Α’/15-5-1935, ΦΕΚ 211/Α’/23-5-1935 κλπ.

300Βλ. *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Ψήφισμα “Περί του νομοθετικού έργου της Συνελεύσεως”, ΦΕΚ 319/Α’/11-7-1935 & Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο ...*, όμ. παρ., σς 301-303.

301Βλ. *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ “Περί αντικαταστάσεως φράσεων εν τη ΚΖ’ Συντακτική πράξει “περί πληρώσεως κενών τακτικών και εκτάκτων εδρών των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης”, ΦΕΚ 393/Α’/5-9-1935. Ανάλογο περιστατικό βρίσκουμε και στην Κατοχή. Βλ., Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42. ...*, όμ. παρ., σελ 99 υποσημείωση 69.

302Βλ. Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο ...*, όμ. παρ., σς 303-304 & 346-355.

πρακτικές που θυμίζουν λύσεις και θεσμικές μορφές της κατοχικής περιόδου. Για παράδειγμα, η ληξιαρχική πράξη γέννησής του, το Διάγγελμα με το οποίο ανακοινώνεται η εκ νέου επιβολή του Νόμου ΔΞΘ', πέρα από τα άλλα, επί της ουσίας, προβλήματά του, υπογράφεται μόνον από τον Κονδύλη, ως πρόεδρο της κυβέρνησης³⁰³. Με δεδομένο πως η υπογραφή τέτοιων κειμένων είναι αρμοδιότητα του αρχηγού του κράτους (του Προέδρου της Δημοκρατίας στην τότε συγκυρία) και όχι του αρχηγού της κυβέρνησης, η κίνηση αυτή του Δικτάτορα ταυτίζει τις διακριτές αυτές λειτουργίες στο ίδιο πρόσωπο, δημιουργώντας την ίδια στιγμή μια πολύ γνώριμη, παρμένη από το κατοχικό μέλλον, εικόνα (όπου ο πρόεδρος της κυβερνήσεως αποτελεί και την κεφαλή της Πολιτείας)³⁰⁴.

Η κίνηση δεν ήταν συμπτωματική, καθώς επαναλαμβάνεται και το κυριότερο “θεμελιώνεται” θεσμικά³⁰⁵. Ακόμα όμως είναι νωρίς. Με την Α' Συντακτική Πράξη της 11ης Οκτωβρίου του 1935 (είπαμε, νέος κύκλος ιδιοποίησης της συντακτικής εξουσίας) η παραδοσιακή διαρχία (πολιτειακή και πολιτική) στη μορφή των νομικών κειμένων που δημοσιεύονται στην ΕτΚ “αποκαθίσταται”, με τον Κονδύλη να υπογράφει ως Αντιβασιλιάς (ασκών τη Βασιλική εξουσία κατά την ακριβή διατύπωση) και τον αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης να καταλαμβάνει με την υπογραφή του τη θέση που παραδοσιακά φυλάσσεται για τον Πρωθυπουργό³⁰⁶. Η ουσία όμως παραμένει στην ταύτιση της πολιτικής και πολιτειακής εξουσίας σε ένα αξίωμα-πρόσωπο, το οποίο τόσο γνώριμο μας είναι από τα κατοχικά ΦΕΚ.

Η ίδια Συντακτική Πράξη υποτίθεται ότι οργανώνει τη διαδικασία νομοθέτησης στο μεσοδιάστημα, μέχρι τη διενέργεια του δημοψηφίσματος και των εκλογών για το σχηματισμό νέας (αναθεωρητικής) Βουλής. Για το λόγο αυτό επικαιροποιεί τις προβλέψεις του Ψηφίσματος της 5ης Ιουλίου του 1935 (Ψήφισμα το οποίο όπως είδαμε καθόριζε τις έκτακτες νομοθετικές αρμοδιότητες

303Βλ. *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Διάγγελμα “Περί θέσεως σε εφαρμογή των άρθρων ...”, ΦΕΚ 453/Α'/10-10-1935.

304Ως υπόδειγμα θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε τις αντίστοιχες διευθετήσεις που υποκρύπτουν τα αξιώματα του Führer και του Duce. Δεν μπορούμε όμως να τεκμηριώσουμε μια τέτοιου είδους άμεση σχέση αιτίου-αιτιατού στην προκειμένη περίπτωση, αν και η έλξη που, ειδικά το ιταλικό παράδειγμα ασκεί στον Κονδύλη είναι γνωστή. Ενδεικτικά, βλ. Μαρκέτος, Σπύρος, *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνι!*..., όμ. παρ., σς 21-22, 49-50, 150, 156 κα.

305Στην Προκήρυξη “Περί απαγορεύσεως των συγκεντρώσεων” επαναλαμβάνεται το μοτίβο αυτό, ενώ στο Ψήφισμα με το οποίο η Ε' Εθνοσυνέλευση αποφασίζει τον τερματισμό της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας και τη δική της αυτοχειρία, “[...] Εξουσιοδοτεί τον Πρόεδρον του Υπουργικού Συμβουλίου όπως ασκή την Βασιλικήν εξουσίαν μέχρι του δημοψηφίσματος. [...]”. Επισημοποιεί, δηλαδή αυτό που έμμεσα δηλώνεται στα παραπάνω κείμενα (με αλλαγή του τίτλου που χρησιμοποιείται, από Πρόεδρος της Κυβερνήσεως σε Αντιβασιλεύς). Βλ. *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Προκήρυξις “Περί απαγορεύσεως των συγκεντρώσεων”, ΦΕΚ 454/Α'/10-10-1935 & *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Ψήφισμα “Περί καταργήσεως του Πολιτεύματος της αβασιλεύτου Δημοκρατίας κλπ”, ΦΕΚ 456/Α'/10-10-1935. Επίσης βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, ΑΝ “Περί αναθέσεως της ασκήσεως της Βασιλικής εξουσίας μέχρι της επανόδου της Α. Μ. Του Βασιλέως εις τον Πρόεδρον του Υπουργικού Συμβουλίου”, ΦΕΚ 521/Α'/2-11-1935. Ακόμα βλ. Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όμ. παρ., σς 95 & κατ' αναλογία Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο ...*, όμ. παρ., σς 349.

306Η ίδια η Συντακτική πράξη βέβαια υπογράφεται μόνο από τον Κονδύλη. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, ΦΕΚ 458/Α'/11-10-1935.

της κυβέρνησης, κατά το διάστημα το οποίο η Ε΄ Εθνοσυνέλευση δεν ασκούσε νομοθετικό έργο), ενσωματώνοντάς τις στις αρμοδιότητες του Προέδρου της Κυβερνήσεως (Κονδύλη). Ωστόσο η ακανόνιστη παραγωγή νομοθετημάτων συνεχίστηκε με μια σαφή προτίμηση να φαίνεται στον τύπο του Αναγκαστικού Νόμου (και αυτό παρά το γεγονός πως το Ψήφισμα της 5ης Ιουλίου στο οποίο υποτίθεται πως βασίζεται η λειτουργία αυτή της κυβέρνησης, μιλά για την έκδοση Νομοθετικών Διαταγμάτων)³⁰⁷.

Η επάνοδος του Γεωργίου και οι επακόλουθες εκλογές, μικρή εν τέλει επίδραση είχαν στην ομαλοποίηση της πολιτικής κατάστασης³⁰⁸. Η δε έκτακτη νομοθέτηση εκ μέρους της κυβέρνησης συνεχίστηκε απτόητη με διάφορες αφορμές μέχρι και την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του Ι. Μεταξά. Αυτό όμως που δεν μπορεί να μη σχολιάσει κανείς είναι η θέρμη με την οποία αγάλιασε το νέο βασιλευόμενο/βασιλικό καθεστώς τον ρεπουμπλικανικής κοπής Αναγκαστικό Νόμο (μια προτίμηση που είχε φανεί από ήδη από την προηγούμενη περίοδο διακυβέρνησης από τον Γ. Κονδύλη). Από την επάνοδο του Γεωργίου, μέχρι και τη σύγκληση της Βουλής, η (εκ των πραγμάτων έκτακτη και προερχόμενη από την κυβέρνηση, μιας και δεν υπήρχε εθνική αντιπροσωπία) νομοθεσία χρησιμοποιεί αποκλειστικά τον τύπο του Αναγκαστικού Νόμου, με όλες τις μεταλλάξεις που υπέστη κατά την προηγούμενη περίοδο θεσμικής απορρύθμισης. Δηλαδή, δίχως να υπάρχει ρητή υπόσχεση για υποβολή του σε μελλοντική κύρωση από τη Βουλή³⁰⁹.

Το νομικό όχημα της μεταξικής δικτατορίας λοιπόν, υπάρχει και λειτουργεί συστηματικά, μήνες πριν την εγκαθίδρυσή της. Αυτό που κάνει η τελευταία είναι να επιβάλει, όπως ήδη είδαμε, το μονοπώλιό του έναντι των άλλων (πιο συνδεδεμένων με την εθνική αντιπροσωπία και τη συνταγματική τάξη) νομικών τύπων του Νόμου και του Νομοθετικού Διατάγματος (οι οποίοι είχαν επανεμφανιστεί δειλά δειλά στα φύλλα της ΕτΚ, μετά τη σύγκληση της Γ΄ Αναθεωρητικής Βουλής το Μάρτη του 1936)³¹⁰. Στην πραγματικότητα, μέσω αυτού, να μονιμοποιήσει (χωρίς καν να χρειαστεί να θεσπίσει οτιδήποτε, βασιζόμενη σε μια θολή -ρεπουμπλικανική μάλιστα- νομική παράδοση και τις μεταλλάξεις που υπέστη στους ταραγμένους μήνες που ακολούθησαν το κίνημα της 1ης Μαρτίου του 1935) μια διαδικασία νομοθέτησης κομμένη και ραμμένη στα μέτρα μιας δυνάμει ασύδοτης εκτελεστικής εξουσίας.

Με αυτή την έννοια, ο “αθόρυβος” τρόπος με τον οποίο διευθετεί το ζήτημα της παραγωγής της νομοθεσίας της η Ελληνική Πολιτεία δεν είναι να προκαλεί ιδιαίτερη απορία. Ακολουθεί μια

307Βλ. *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Ψήφισμα “Περί του νομοθετικού έργου ...”, ΦΕΚ 319/Α΄/11-7-1935ΦΕΚ.

308Βλ. Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όμ. παρ., σς 97-102.

309Ενδεικτικά βλ Βλ. *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Ψήφισμα “Περί του νομοθετικού έργου της Συνελεύσεως”, ΦΕΚ 319/Α΄/11-7-1935, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, ΦΕΚ 624/Α΄/19-12-1935, ΦΕΚ 636/Α΄/30-12-1935, & ΦΕΚ 119/Α΄/5-5-1936.

310Πχ βλ *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, ΦΕΚ 191/Α/1-5-1936 & ΦΕΚ 233/Α/28-5-1936.

μακρά παράδοση ιδιοποίησης όχι μόνο της νομοθετικής, αλλά και της συντακτικής εξουσίας από την κυβέρνηση, η οποία έχει τις ρίζες της στα χρόνια της συνταγματικής “νομιμότητας”³¹¹. Μια παράδοση η οποία, πολύ βολικά, τυχαίνει να είναι σχεδόν απόλυτα συμβατή με τα περί Δημοσίου Δικαίου ήθη που έφεραν μαζί τους οι νέοι κατακτητές³¹². Μια παράδοση εν τέλει που της δίνει τη δυνατότητα να υποστηρίζει πως πορεύεται “[...] κατά τα ομοφώνως παραδεδεγμένα και τα έκτοτε από μακρού χρόνου εν Ελλάδι επαναλαμβανόμενα [...]”³¹³.

***

Το γεγονός ωστόσο πως το ζήτημα της νομοθετικής διαδικασίας διευθετείται “αθόρυβα” και δεν μετατρέπεται σε “σημαία” του καθεστώτος, δεν σημαίνει πως η Ελληνική Πολιτεία δεν ασχολείται με τη νομοθετική διαδικασία καθαυτή. Ασχολείται και μάλιστα όπως ήδη έχει σημειωθεί δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στις “τεχνικές” πτυχές της με έμφαση το νομοπαρασκευαστικό της στάδιο. Έτσι, αρκετά νωρίς προχωράει στη θέσπιση σχετικών νομοθετημάτων. Μάλιστα με μια κλιμάκωση που φέρνει έντονα στο νου την αντίστοιχη που οδήγησε στο ΝΔ 194 και την αποκρυστάλλωση της θεσμικής ασυδοσίας του κατοχικού κράτους για την οποία μιλήσαμε στο δεύτερο κεφάλαιο. Πρόκειται για παρεμβάσεις οι οποίες κατά κανόνα σχετίζονται με μεταρρυθμίσεις στην οργανωτική δομή των επιμέρους Υπουργείων, όπου, παραδοσιακά, υπάρχουν και λειτουργούν τμήματα αρμόδια για την προετοιμασία των σχεδίων νόμου στα πεδία αρμοδιότητάς τους, ανεξαρτήτως του οργάνου προς το οποίο τα προωθούν (δηλαδή τη Βουλή ή την Κυβέρνηση). Έτσι, για παράδειγμα, έχουμε στα μέσα του Μάη την έκδοση των ΝΔ 37, 45 και λίγο αργότερα του 69 τα οποία από κοινού ασχολούνται με τη σύσταση, οργάνωση κι αναδιοργάνωση “Δικαστικού Γραφείου” στο Υπουργείο Επισιτισμού, το οποίο έχει και τέτοιου είδους αρμοδιότητες³¹⁴. Ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον έχει το ΝΔ 116 το οποίο αναδιαρθρώνει την ανάλογη δομή του Υπουργείου Δικαιοσύνης, όπου η Διεύθυνση Μελετών και οι Νομοπαρασκευαστικές Επιτροπές καταργούνται για να συγκροτηθεί “Γραφείο Μελετών και Μεταφράσεων”, καλύτερα προσαρμοσμένο στις κατοχικές ανάγκες³¹⁵.

311 Ενδεικτικά βλ Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο* ..., όμ. παρ., το σχετικό κεφάλαιο, σς 300-318.

312 Βλ. Herf, Jeffrey, *Αντιδραστικός Μοντερνισμός. Τεχνολογία, Κουλτούρα και Πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1996, σς 52-53, 55, 144-147, Κεσσόπουλος, Αλέξανδρος, *Η αυτοκρατορία του δήμου*. ..., όμ. παρ. σς 263 κε, ιδίως 272-278 & Mazower, Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος*. ..., όμ. παρ., σς 47 κε, ιδίως 47-48.

313 Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις* ..., όμ. παρ., σελ. 104.

314 Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 37 “Περί συστάσεως δικαστικού γραφείου παρά το υπουργείο επισιτισμού”, ΦΕΚ 165/Α'/13-5-1941, ΝΔ 45 “Περί τροποποίησης του υπ' αριθ. 37 και από 13 Μαΐου Νομοθετικού Διατάγματος “περί συστάσεως Δικαστικού Γραφείου παρά τω Υπουργείω Επισιτισμού”, ΦΕΚ 167/Α'/16-5-1941 & ΝΔ 69 “Περί τροποποίησης του υπ' αριθ. 37 από 13 Μαΐου 1941 Νομοθετικού Διατάγματος και του υπ' αριθ. 45 και από 16 Μαΐου 1941 ομοίου “περί συστάσεως Δικαστικού Γραφείου παρά τω Υπουργείω Επισιτισμού”, ΦΕΚ 172/Α'/22-5-1941. Επίσης, Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42*. ..., όμ. παρ., σς 173-174.

315 Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 116 “Περί καταργήσεως: α) της παρά τω Υπουργείω

Στα τέλη Ιουνίου όμως ο τρόπος προσέγγισης του ζητήματος της νομοπαρασκευαστικής διαδικασίας αλλάζει με την έκδοση του ΝΔ 195 (συνταγματικού, φυσικά, περιεχομένου και χαρακτήρα) “Περί συστάσεως παρά τω Προέδρω της Κυβερνήσεως Γραφείου Νομικού Συμβούλου και Ανωτάτου Νομοπαρασκευαστικού Συμβουλίου”³¹⁶. Όπως και το “ομόσταυλό” του (δημοσιευμένο στο ίδιο ΦΕΚ) ΝΔ 194, έτσι και αυτό είναι ένα νομοθέτημα το οποίο κωδικοποιεί και ορίζει σε μονιμότερη βάση το νομοπαρασκευαστικό κομμάτι της διαδικασίας. Με αυτό δημιουργείται ένα ενδιάμεσο επίπεδο ανάμεσα στα Υπουργεία (αρμόδια για την προετοιμασία και την πρόταση των νομοσχεδίων) και το Υπουργικό Συμβούλιο (αρμόδιο προς θέσπισή τους όργανο), το οποίο είναι εξαρτημένο και ελέγχεται από την προεδρία της κυβέρνησης. Επίπεδο που αποτελείται από δύο όργανα. Ένα “Γραφείο Νομικού Συμβούλου” με αρμοδιότητα τη μελέτη και τον έλεγχο των νομοσχεδίων που καταθέτουν τα διάφορα Υπουργεία και την κατ’ εντολή του πρωθυπουργού κατάρτιση νομοσχεδίων (άρθρο 1). Και ένα “Ανώτατον Νομοπαρασκευαστικόν Συμβούλιον”, στελεχωμένο με υψηλόβαθμους δικαστικούς και νομικούς (άρθρο 4), με αρμοδιότητα την τελική επεξεργασία των κατατεθειμένων προς θέσπιση νομοσχεδίων (άρθρο 3), ή και η κατάρτιση νομοσχεδίου (άρθρο 6). Μάλιστα ορίζεται πως, πλην εξαιρέσεων, κανένα νομοσχέδιο δε θα συζητείται στο Υπουργικό Συμβούλιο αν δε συνοδεύεται από έκθεση του Ανώτατου Νομοπαρασκευαστικού Συμβουλίου (άρθρο 8).

Ο “Κανονισμός” λειτουργίας του “Γραφείου Νομικού Συμβούλου” που δημοσιεύεται στο δεύτερο τεύχος της ΕτΚ λίγο αργότερα είναι κατατοπιστικότατος σε σχέση με τις λεπτομέρειες των αρμοδιοτήτων του συγκεκριμένου γραφείου πάνω στη νομοπαρασκευαστική διαδικασία³¹⁷. Αρμοδιότητες που αποκαλύπτουν τη διάθεση ελέγχου εκ μέρους του Προέδρου της Κυβέρνησης των νομοθετικών πρωτοβουλιών των επιμέρους Υπουργείων. Έτσι, αφού επαναλαμβάνονται οι γενικές υποχρεώσεις του Γραφείου, όπως περιγράφονται στο άρθρο υπ’ αριθμό 1 του ΝΔ 195 (άρθρο 2), ορίζεται ο τρόπος με τον οποίο οργανώνεται η επεξεργασία των νομοσχεδίων (άρθρο 3) και κυρίως με ποιο τρόπο, η επεξεργασία αυτή εγκρίνεται διαδοχικά από τον Νομικό Σύμβουλο και τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης, πριν προωθηθούν στο Ανώτατο Νομοπαρασκευαστικό Συμβούλιο για περαιτέρω επεξεργασία (άρθρο 4).

Πέρα από την προφανή διάθεση να ασκηθεί στοιχειώδης θεσμικός έλεγχος και να επιβληθεί μια ελάχιστη συνοχή σε ένα Υπουργικό Συμβούλιο που αποτελεί αρένα πολιτικών συγκρούσεων

Δικαιοσύνης Διευθύνσεως Μελετών, β) των Νομοπαρασκευαστικών Επιτροπών, γ) του Ινστιτούτου Διεθνούς και Αλλοδαπού Δικαίου, και δ) περί συστάσεως Γραφείου Μελετών και Μεταφράσεων παρά τω Υπουργείω Δικαιοσύνης”, ΦΕΚ 183/Α’/30-5-1941.

316Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 195 “Περί συστάσεως παρά τω Προέδρω της Κυβερνήσεως Γραφείου Νομικού Συμβούλου και Ανωτάτου Νομοπαρασκευαστικού Συμβουλίου”, ΦΕΚ 201/Α’/17-6-1941.

317Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΥΑ “Περί εγκρίσεως του κανονισμού εσωτερικής Υπηρεσίας του Γραφείου Νομικού Συμβούλου παρά τω Προέδρω της Κυβερνήσεως”, ΦΕΚ 107/Β’/30-6-1941.

και ανταγωνισμού ντόπιων και ξένων (Ιταλικών και Γερμανικών) συμφερόντων³¹⁸, αξία έχει να σημειωθεί ο ακόλουθος προβληματισμός σε σχέση με την ένταξη του ΝΔ 195, των οργάνων που θεσπίζει και των διαδικασιών που περιγράφει στο στάδιο της νομοπαρασκευαστικής διαδικασίας. Ο χώρος τον οποίο προβλέπει θα μπορούσε κάλλιστα να εντοπιστεί στο δεύτερο στάδιο, αυτό της θέσπισης των νομοθετημάτων, ως το αντίστοιχο αυτού που στα κοινοβουλευτικά καθεστάτα περιγράφεται ως τελική επεξεργασία από τη Βουλή³¹⁹. Δεν πρόκειται όμως να επιμείνουμε άλλο σε αυτή τη λεπτομέρεια.

Είπαμε πως το ΝΔ 195, έμοιαζε με το “ομόσταυλό” του στο συνολικό τρόπο με τον οποίο διευθετούσε το ζήτημα με το οποίο ασχολιόταν. Δεν μοιάζει μαζί του σε σχέση με τη χρονική του διάρκεια. Το ΝΔ 194, αν και νομοθέτημα περιορισμένης χρονικής διάρκειας, βρέθηκε να ισχύει μέχρι το τέλος της Κατοχής καθώς οι διαδοχικές κυβερνήσεις φρόντιζαν για την (περισσότερο ή λιγότερο έγκαιρη) ανανέωσή του. Αντίθετα, το ΝΔ 195, παρόλο που δεν είχε κανένα χρονικό περιορισμό στην εφαρμογή του, έπεσε θύμα των ενδοκατοχικών κυβερνητικών αλλαγών. Το πρώτο “χτύπημα” ήλθε από το ΝΔ 2200 της 22ας Φεβρουαρίου του 1943 “Περί συστάσεως Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής παρά τω προέδρω της Κυβερνήσεως”³²⁰. Αν και το “συντακτικού περιεχομένου και χαρακτήρος” αυτό νομοθέτημα δεν καταργεί εξολοκλήρου το ΝΔ 195, ωστόσο το ακρωτηριάζει αποφασιστικά, καταργώντας τα άρθρα που θεσπίζουν το “Ανώτατον Νομοπαρασκευαστικόν Συμβούλιον” (άρθρο 7) και αντικαθιστώντας το με την αντίστοιχων αρμοδιοτήτων (άρθρο 1) και ανάλογης σύνθεσης (άρθρο 2) “Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή”. Το “Γραφείο Νομικού Συμβούλου” διατηρείται, αν και μπαίνουν χρονικά όρια στην επεξεργασία κάθε νομοσχεδίου που κατατίθεται σε αυτό. Χρονικά όρια μπαίνουν και στις αντίστοιχες εργασίες της Επιτροπής, ενώ ορίζεται ρητά πως όλα ανεξαιρέτως τα προς θέσπιση νομοθετήματα οφείλουν να ακολουθούν τη διαδικασία που προβλέπεται στο παρόν ΝΔ (κλείνοντας το σχετικό παραθυράκι του ΝΔ 195)³²¹.

Και πάλι, πρέπει να επαναλάβουμε εδώ τον προβληματισμό που διατυπώθηκε παραπάνω, σε σχέση με το στάδιο της νομοθετικής διαδικασίας στο οποίο θα ήταν καλύτερα να ενταχθεί το ΝΔ 2200 αυτή τη φορά. Την ίδια στιγμή θα πρέπει να σημειωθεί πως τα νομοθετήματα αυτά (ΝΔ 195,

318Βλ., Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42. ...*, όμ. παρ., σς 33-34.

319Βλ. Παντελής, Αντώνης Μ., *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου. ...*, όμ. παρ., σς 417-418.

320Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 2200 “Περί συστάσεως Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής παρά τω προέδρω της Κυβερνήσεως”, ΦΕΚ 51/Α/9-3-1943.

321Παράβαλε *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 195 “Περί συστάσεως παρά τω Προέδρω της Κυβερνήσεως Γραφείου Νομικού Συμβούλου και Ανωτάτου Νομοπαρασκευαστικού Συμβουλίου”, ΦΕΚ 201/Α/17-6-1941 με *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 2200 “Περί συστάσεως Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής παρά τω προέδρω της Κυβερνήσεως”, ΦΕΚ 51/Α/9-3-1943. Επίσης, αναφορικά με τις συνέπειες που το “παραθυράκι” αυτό του ΝΔ 195 είχε στη διαδικασία νομοθέτησης, βλέπε τις δικαιολογίες στου Κ. Λογοθετόπουλου απέναντι στις κατηγορίες για εκ περιτροπής υπογραφή νομοθετημάτων από την κυβέρνηση Τσολάκογλου. Βλ. Λογοθετόπουλος, Κ. *Ιδού η Αλήθεια*, όμ.παρ., σελ. 185.

ΝΔ 2200 αλλά και ο “Κανονισμός” του “Γραφείου Νομικού Συμβούλου”) είναι από τα πιο διαφωτιστικά κείμενα που διαθέτουμε σε σχέση με τη διαλεύκανση του μυστηρίου της κατοχικής νομοθετικής διαδικασίας, καθώς ξεκαθαρίζουν την αλληλουχία των γεγονότων που οδηγούν ένα νομοσχέδιο στο Υπουργικό Συμβούλιο προς θέσπιση. Από τις αρμόδιες υπηρεσίες του κάθε Υπουργείου, στο Γραφείο του Νομικού Συμβούλου για επεξεργασία, από εκεί στη Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή για περαιτέρω επεξεργασία, και τέλος στο Υπουργικό Συμβούλιο για συζήτηση και θέσπιση. Από εκεί σειρά παίρνει το Εθνικό Τυπογραφείο και η ΕτΚ για τη δημοσίευση του νομοθετήματος. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι με από τις προβλέψεις τους αφήνεται να διαφανεί ο τρόπος με τον οποίο η αρχιτεκτονική των θεσμών χρησιμοποιείται από την εξουσία ως μέσο παρέμβασης και διαχείρισης της εκάστοτε πολιτικής διαμάχης.

Η τυπική κατάργηση του ΝΔ 195 (όπως και του ΝΔ 2200) έρχεται λίγο αργότερα με το πρώτο νομοθέτημα της κυβέρνησης Ράλλη. Το “Νόμο”³²² υπ’ αριθμό 1 (συνταγματικού περιεχομένου κλπ) “Περί συστάσεως Νομοπαρασκευαστικής εξ Υπουργών Επιτροπής και “περί καταργήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών αφορωσών υπηρεσίας αρμοδιότητος Προέδρου Κυβερνήσεως”³²³. Με το νόμο αυτό στη θέση του Γραφείου Νομικού Συμβούλου και της Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής συγκροτείται “Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή” η οποία αποτελείται πια από Υπουργούς (άρθρο 3) και Ιδιαίτερο Γραφείο Προέδρου (της Κυβέρνησης) με αδιευκρίνιστες αρμοδιότητες (άρθρο 4). Η προφανής μεταβολή είναι η εξάλειψη του “τεχνοκρατικού” χαρακτήρα της Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής. Με δεδομένο μάλιστα ότι η νέα Επιτροπή σχεδόν ταυτίζεται με το Υπουργικό Συμβούλιο, θα μπορούσαμε να πούμε πως υπονομεύεται όλο αυτό το “ενδιάμεσο επίπεδο” νομοπαρασκευαστικής επεξεργασίας που τα ΝΔ 195 και 2200 δημιουργούσαν. Παράλληλα επανέφερε τη σχετική διαδικασία πολύ κοντά στη μορφή που είχε κατά τη μεταξική περίοδο³²⁴.

322Η κυβέρνηση Ράλλη, ανάμεσα στα πολλά άλλα που κάνει είναι και η αλλαγή του ονόματος του βασικού νομικού της κειμένου από Νομοθετικό Διάταγμα σε Νόμο. Εκτενέστερα θα σχολιάσουμε παρακάτω.

323Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Νόμος 1 “Περί συστάσεως Νομοπαρασκευαστικής εξ Υπουργών Επιτροπής και “περί καταργήσεως και συμπληρώσεως διατάξεων τινών αφορωσών υπηρεσίας αρμοδιότητος Προέδρου Κυβερνήσεως”, ΦΕΚ 82/Α’/9-4-1943.

324Όπως αυτή περιγράφεται στο έγγραφο με αριθ. πρωτοκόλλου 362 της 11/8/1936, που βρίσκεται στο φάκελο 26 του Αρχείου της Γραμματείας του Υπουργικού Συμβουλίου που φυλάσσεται στο Τμήμα Κοινοβουλευτικών Αρχείων της Βουλής. Σύμφωνα με αυτό α) κάθε υπουργός που έχει έτοιμο νομοσχέδιο, το αποστέλλει στο Γεν. Λογιστήριο για κοστολόγηση, β) το Γεν. Λογιστήριο επιστρέφει το νομοσχέδιο με την έκθεσή του, γ) ο αρμόδιος υπουργός εισάγει το νομοσχέδιο σε 5μελή επιτροπή αποτελούμενη από τον αντιπρόεδρο της κυβέρνησης ως πρόεδρο τον υπουργό δικαιοσύνης, τον υπουργό παιδείας τον αρμόδιο υπουργό και τον υφυπουργό παρά τω προέδρω της κυβερνήσεως, δ) μετά την πενταμελή, το νομοσχέδιο εισάγεται στο υπουργικό συμβούλιο για έγκριση, ε) για νομοσχέδια ευρύτερης σημασίας η πενταμελής αποφασίζει αν πριν την εισαγωγή του στο υπουργικό συμβούλιο αποσταλούν αντίτυπα στους υπουργούς προς μελέτη, ένα 24ωρο πριν, στ) μετά την έγκριση από το υπουργικό συμβούλιο αναλαμβάνει ο υφυπουργός παρά τω προέδρω της κυβερνήσεως. Βλ. *Αρχείο Γραμματείας Υπουργικού Συμβουλίου*, “Απόσπασμα της Β’ Συνεδριάσεως του Υπουργικού Συμβουλίου/, αρ. πρωτοκόλλου 362/11/8/1936”, Βιβλιοθήκη της Βουλής, Τμήμα Κοινοβουλευτικών Αρχείων, φάκελος 26.

Αυτή η επιμονή που δείχνουν οι κατοχικές κυβερνήσεις γύρω από το νομοπαρασκευαστικό στάδιο της νομοθετικής διαδικασίας δεν είναι χωρίς ενδιαφέρον. Ιδίως αν συνδυαστεί με την “σιωπή” για το “κύριο” στάδιο της, αυτό της θέσπισης του νόμου. Η εισαγωγή και η απόσυρση του ενδιάμεσου “επιπέδου” επεξεργασίας των νομοσχεδίων που συνιστούν το Ανώτατο Νομοπαρασκευαστικό Συμβούλιο και η Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή καθώς και οι προβληματισμοί που εκφράστηκαν σε σχέση με το στάδιο της νομοθετικής διαδικασίας στο οποίο θα ήταν καλύτερα να καταταχθούν, μοιάζουν να δείχνουν ένα ζήτημα πιο δομικό από κάποια συγκυριακά προβλήματα στην πειθάρχηση και τον έλεγχο του Υπουργικού Συμβουλίου. Το ζήτημα μοιάζει να σχετίζεται άμεσα με την μη ύπαρξη αντιπροσωπευτικού σώματος, και με αυτή την έννοια δεν αφορά αποκλειστικά τις κατοχικές κυβερνήσεις. Με άλλα λόγια η έκλειψη της σαφώς ορισμένης και λεπτομερώς διαβαθμισμένης (από τα εκλογικά αποτελέσματα) πολιτικής “αρένας” που συνιστά το κοινοβούλιο, μαζί με τη νομοθετική αρμοδιότητα, κληροδοτεί στο Υπουργικό Συμβούλιο ανεπεξέργαστες τις οικονομικές πολιτικές και κοινωνικές πιέσεις που ζητούν να την επηρεάσουν³²⁵. Το ζήτημα, υπό προϋποθέσεις απειλεί την ίδια του τη συνοχή και εν τέλει τη θέση της κυβέρνησης.

Η συγκυρία της θέσπισης του Ανώτατου Νομοθετικού Συμβουλίου, το καλοκαίρι του 1941, δύο μήνες και σχεδόν 200 Νομοθετικά Διατάγματα μετά την ανάληψη της αρχής από το Γ. Τσολάκογλου, ενδεχομένως να σχετίζεται με την όξυνση του ιταλογερμανικού ανταγωνισμού στην κατεχόμενη Ελλάδα, όπως αυτή εκφράζεται με το διορισμό (στα τέλη του Μάη του 1941) του Σ. Γκοτζαμάνη στο Υπουργικό Συμβούλιο³²⁶. Οι δε συνθήκες σχηματισμού της κυβέρνησης Λογοθετόπουλου, όπου για μία ακόμη φορά το αξίωμα του πρωθυπουργού έγινε αντικείμενο έντονης ενδοαξονικής διαμάχης³²⁷, πράγμα που δοκίμαζε τις αντοχές του Υπουργικού Συμβουλίου, ίσως να αποτελούν επαρκείς λόγους τόσο για τη μεταρρύθμιση, όσο και (κυρίως) για τη διατήρηση του ενδιάμεσου αυτού επιπέδου επεξεργασίας. Από την άλλη δεν μπορούμε να πούμε πολλά για την επιλογή του Ι. Ράλλη να επιστρέψει στο μεταξικό υπόδειγμα, πέρα από το ότι είναι ένδειξη

---

325 Ενδιαφέρον έχει εδώ ένα έγγραφο από το Αρχείο Δημητράτου, όπου ο υπουργός γίνεται δέκτης έντονων παραπόνων εκ μέρους εκπροσώπου των μηχανικών/μηχανοδηγών/θερμαστών, εξαιτίας της απόρριψης από τη μεταξική Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή νομοσχεδίου σχετιζόμενου με την επαγγελματική τους κατοχύρωση. Βλ. Αρχείο Αριστείδη Δημητράτου, (ΕΛΙΑ), φάκελος 6.1 (αλληλογραφία), 1939. Πιο καθαρά, η πραγματικότητα αυτή “ομολογείται” από τον ίδιο το Μεταξά. Βλ Βρανάς, Φαίδων (επιμ.), *Ιωάννης Μεταξάς. Το προσωπικό του ημερολόγιο. 1933-1941*, όμ. παρ., σελ 456.

326 Βλ. Rodogno, Davide, “Η Ιταλική Κατοχή”, όμ. παρ., σελ. 70, Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. ...*, όμ. παρ., σς 102-107, 353-354 & 371, Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων...*, όμ. παρ., σς 163 & 172, Καραβής 193-194. Αντιπαράβαλε Νάστος, Δημοσθένης, *Αντεπανάσταση και Δοσιλογισμός...* όμ. παρ., σς 164-165, 171 & 172. Επίσης δεν πρέπει να ξεχνάμε όσα λέει ο Τσολάκογλου για το ζήτημα της απόσυρσης του “Μάρκου Κατοχής” και της “Μεσογειακής Δραχμής” τον Ιούλιο του 1941 και τη διαφωνία του με τον Γκοτζαμάνη, διαφωνία η οποία λήγει με την ήττα του πρωθυπουργού. Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς 208-209. Παράβαλε Μανουσάκης Βασίλειος, *Οικονομία και Πολιτική ...*, όμ. παρ., σς 129 & 176-177.

327 Βλ. Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. ...*, όμ. παρ., σς 371-375.

μεγαλύτερης σιγουριάς για τη θέση του στο, “de facto” όπως θέλει να το βλέπει³²⁸, Υπουργικό του Συμβούλιο.

***

Το σχετικά σταθερό ενδιαφέρον που δείχνουν οι κατοχικές κυβερνήσεις στο ζήτημα της νομοπαρασκευαστικής διαδικασίας (έστω και ως ζήτημα εσωτερικό και τεχνικό), έρχεται, όπως είπαμε, σε έντονη αντίθεση με τη σιωπή που επικρατεί γύρω από τον τρόπο με τον οποίο διευθετείται το κύριο στάδιο της νομοθετικής διαδικασίας από αυτές. Με άλλα λόγια τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί το Υπουργικό Συμβούλιο. Στο σημείο αυτό, η εργασία έρχεται αντιμέτωπη με τις “σιωπές” που ο “αυτόματος πιλότος” του κυβερνητικού “έθους” προκαλεί³²⁹.

Αυτό που θέλουμε να πούμε εδώ είναι πως αν κανείς εξετάσει όλα αυτά τα νομοθετήματα που δίνουν στην Εκτελεστική Εξουσία κάποιου είδους νομοθετική αρμοδιότητα (από την κοινοβουλευτική νομοθετική εξουσιοδότηση μέχρι την “απόλυτη” νομοθετική και συντακτική αρμοδιότητα την οποία θεσπίζει το ΝΔ 1) απουσιάζει σχεδόν οποιαδήποτε πληροφορία σε σχέση με το πώς ασκείται η αρμοδιότητα αυτή αφού δοθεί. Διατυπώσεις όπως “[...] Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δύναται να προβαίνει και εις την έκδοσιν Νομοθετικών Διαταγμάτων [...]” (άρθρο 77 του Συντάγματος του 1927)³³⁰, “[...] Η Νομοθετική Εξουσία μέχρι της συγκλήσεως Εθνοσυνελεύσεως ασκείται υπό του Προέδρου της Δημοκρατίας υπ' ευθύνην της Κυβερνήσεως. [...] (άρθρο 5 της Α' ΣΠ της 1ης Απριλίου του 1935)³³¹, [...] Κατά την διάρκειαν διακοπής των εργασιών της Συνελεύσεως ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας δύναται να προβαίνει εις την έκδοσιν νομοθετικών διαταγμάτων [...]” (άρθρο 3 του Ψηφίσματος “Περί του Νομοθετικού Έργου της Συνελεύσεως” της 11 Ιουλίου 1935)³³², “[...] Συγκεντρώσας ούτω ως υπεύθυνος αρχηγός της Κυβερνήσεως ολόκληρον την εξουσίαν, της οποίας έχω ανάγκην διά να σωθεί η Ελλάς [...]” (από το διάγγελμα του Ι. Μεταξά της 4ης Αυγούστου 1936)³³³ και φυσικά “[...] Παρέχει εις εαυτήν [την Κυβέρνηση] το δικαίωμα της εκδόσεως διαταγμάτων, συντακτικού και νομοθετικού χαρακτήρος και περιεχομένου. [...]” (από το πολύ γνώριμό μας πλέον πρώτο άρθρο του ΝΔ1)³³⁴ δεν μας διαφωτίζουν στο παραμικρό σε σχέση με το πώς προβαίνει στην έκδοση αυτή των διαφόρων

328Βλ. Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ...*, όμ. παρ., σς 29-30 & 36

329Μοναδική ρητή αναφορά που έχω εντοπίσει για τον τρόπο με τον οποίο παράγονται τα Νομοθετικά Διατάγματα της κυβέρνησης Τσολάκογλου, είναι οι αιτιάσεις του τότε αντιπροέδρου της και μετέπειτα πρωθυπουργού, Κ.

Λογοθετόπουλου, ενάντια σε κατηγορίες πως “[...] η υπογραφή των νόμων εγίνετο τότε ..., διά περιφοράς των και ανευ εισηγήσεως τινός [...]”. Βασικές του δικαιολογίες είναι πως έπραξε έτσι από τακτ προς τους συναδέλφους του Υπουργούς και πως η ίδια πρακτική εξακολούθει να λαμβάνει χώρα και στη μετακατοχική κυβερνητική λειτουργία.

Βλ. Λογοθετόπουλος, Κ. *Ιδού η Αλήθεια*, όμ.παρ., σελ. 185.

330Βλ. *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, “Σύνταγμα ...”, ΦΕΚ 107/Α' /3-6-1927.

331Βλ. *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΣΠ Α' “Περί καταργήσεως της Γερουσίας, ...”, ΦΕΚ 113/Α' /1-4-1935.

332Βλ. *Ελληνική Δημοκρατία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Ψήφισμα “Περί του νομοθετικού...”, ΦΕΚ 319/Α' /11-7-1935.

333Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, “Προς τον Ελληνικόν Λαόν”, ΦΕΚ 323/Α' /4-8-1936.

334Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ1 “Περί αρμοδιοτήτων...”, ΦΕΚ 151/Α' /2-5-1941.

νομοθετημάτων το αρμόδιο όργανο. Αντίθετα, η αίσθηση που δίνεται είναι πως μετά την ανάληψη της αρμοδιότητας, το όλο ζήτημα διευθετείται από τους υπάρχοντες μηχανισμούς λειτουργίας του αρμόδιου οργάνου. Του Υπουργικού Συμβουλίου. Ποιοι όμως είναι οι μηχανισμοί αυτοί; Ή για να το θέσουμε ακριβέστερα, με ποιο τρόπο λειτουργεί το Υπουργικό Συμβούλιο;

Στην προσπάθεια να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό επιχειρήθηκε ο εντοπισμός του νομοθετικού πλαισίου το οποίο ορίζει και συγκροτεί το θεσμό. Το σκεπτικό είναι πως, ακόμα και αν δε βρεθεί νομοθεσία ειδικά για το ζήτημα της λειτουργίας του Υπουργικού Συμβουλίου ως νομοθετικού οργάνου, τουλάχιστον θα φωτιζόταν η συνήθης λειτουργία του μέσα από την οποία, λογικά θα περνούσε και η διαδικασία νομοθέτησης. Το σκεπτικό έχει ικανοποιητική εφαρμογή για τη μεταπολεμική περίοδο, όπου έχουμε μια πλήρη σειρά νομοθετημάτων σε σχέση με την οργάνωση και τη λειτουργία του Υπουργικού Συμβουλίου³³⁵. Δεν ισχύει το ίδιο για τα χρόνια πριν το Β΄ΠΠ.

Σε κανένα σημείο της δεκαετίας 1935-1944 όπου έγινε αναλυτική αναζήτηση στην ΕτΚ δεν έγινε δυνατός ο εντοπισμός νομοθετημάτων ανάλογου με τα μεταπολεμικά. Ακόμα και εντοπισμένες απόπειρες πιο πίσω στο Μεσοπόλεμο δεν απέδωσαν. Μια έμμεση επιβεβαίωση πως αυτή η “αφορία” οφείλεται απλά σε ανυπαρξία σχετικής νομοθεσίας μας δίνει η ηλεκτρονική μηχανή αναζήτησης του Διαρκούς Κώδικα Νομοθεσίας, *Ραπτάρχη*ς αντικείμενο της οποίας είναι ακριβώς η παράθεση σειρών νομοθεσίας συναφούς θέματος. Στα αποτελέσματά της για την αναζήτηση “Συνταγματική Νομοθεσία/Εκτελεστική Εξουσία/Θέμα α-Υπουργικό Συμβούλιο κλπ” διαπιστώνουμε ένα τεράστιο κενό ενός σχεδόν αιώνα, ανάμεσα στα 1846 και στα 1941 και το ΝΔ1³³⁶. Αν και το κενό αυτό δε μοιάζει να είναι απόλυτο (καθώς υπάρχουν νομοθετήματα που ασχολούνται, είτε με περιφερειακά, είτε με επιμέρους ζητήματα λειτουργίας του Υπουργικού Συμβουλίου)³³⁷ μάλλον επιβεβαιώνει την εκτίμηση που γίνεται εδώ περί μιας μακράς και σε μεγάλο βαθμό άρρητης παράδοσης λειτουργίας του οργάνου αυτού.

Το κενό αυτό σημαίνει πως για να δούμε νομοθέτημα που να μιλά άμεσα για τη λειτουργία του Υπουργικού Συμβουλίου πρέπει να το αναζητήσουμε είτε στην οθωνική είτε στην ψυχροπολεμική περίοδο. Και αν και, παρά την πολύ μεγάλη χρονική απόσταση που χωρίζει τις δύο αυτές περιόδους, η σύγκριση δεν είναι δίχως ενδιαφέρον, εδώ θα επιλέξουμε τον ΑΝ 1671 του 1951

---

335 Όπου μπορούμε να ιχνηλατήσουμε προς τα πίσω τα διαδοχικά νομοθετήματα από τον ισχύοντα Νόμο για το Επιτελικό Κράτος μέχρι τον ΑΝ 1671 της 28 Ιανουαρίου του 1951. Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, ΑΝ 1671 “Περί Υπουργικού Συμβουλίου και Υπουργείων”, ΦΕΚ 33/Α’/28-1-1951.

336 Ιστοσελίδα, *Ραπτάρχη*ς, <https://raptarchis.gov.gr/thema/tree-1-1/ektelestiki-exoysia/thema-a-yπουργiko-symvoylio-organosi-yπουργeion-kyvernitikes-epitropes/> τελευταία προσπέλαση 11/12/2023

337 Ιστοσελίδα, *Ραπτάρχη*ς, <https://raptarchis.gov.gr/thema/tree-1-1/ektelestiki-exoysia/thema-g-politiko-grafeio-prothyπουργoy/> & <https://raptarchis.gov.gr/thema/tree-1-1/ektelestiki-exoysia/thema-v-geniki-grammateia-yπουργikoy-symvoylioy/> τελευταία προσπέλαση 11/12/2023

για να πάρουμε μια ιδέα για τη λογική λειτουργίας του οργάνου αυτού στα μισά του 20ού αιώνα³³⁸. Έτσι στα πρώτα τέσσερα άρθρα του νομοθετήματος αυτού μαθαίνουμε για τον τρόπο σύνθεσής του, ενώ στα επόμενα τέσσερα (άρθρα 5-8) συζητούνται οι όροι διεξαγωγής των συνεδριάσεων και λήψης αποφάσεών του. Στα υπόλοιπα άρθρα το ενδιαφέρον μεταφέρεται στα επιμέρους Υπουργεία (αρμοδιότητες Υπουργών, Υφυπουργών, ορισμός και δικαιοδοσία των Υπουργείων κλπ) καθώς και στις μεταβατικές διατάξεις του νομοθετήματος.

Το σημείο που ενδιαφέρει εδώ είναι το κομμάτι που περιγράφεται η διαδικασία διεξαγωγής των συνεδριάσεων και συζητήσεων και φυσικά, λήψης αποφάσεων (αποφάσεων που σχετίζονται με τα συνήθη, διοικητικά θέματα που κυρίως απασχολούν το Υπουργικό Συμβούλιο σε κοινοβουλευτικό πλαίσιο). Συγκεκριμένα το άρθρο 6 παράγραφος 1, όπου προβλέπεται πως “[...] Αι αποφάσεις του Υπουργικού Συμβουλίου λαμβάνονται κατά πλειοψηφίαν, εν περιπτώσει ισοψηφίας υπερισχύουσας της ψήφου του Προέδρου αυτού. Προς λήψην αποφάσεως απαιτείται όπως παρίστανται το ήμισυ πλέον ενός τουλάχιστον των μελών αυτού. [...]”. Αυτό που μας λέει το άρθρο αυτό (και επαναλαμβάνουν ανάλογα νομοθετήματα μέχρι σήμερα -αλλά δε μας το λέει σαφώς η νομοθεσία του Όθωνα³³⁹), είναι πως το Υπουργικό Συμβούλιο είναι ένα συλλογικό όργανο στο οποίο οι απόψεις του Πρωθυπουργού δεν είναι δεδομένο ότι θα υπερισχύσουν. Η διαπίστωση αυτή, αν και καθαυτή παραβιάζει ανοιχτές θύρες έχει τη σημασία της όταν αναφερόμαστε στα Υπουργικά Συμβούλια της κατοχικής περιόδου και το πώς οι απόψεις του προέδρου τους (για παράδειγμα του Τσολάκογλου στην περίπτωση της απόσυρσης των κατοχικών μάρκων)³⁴⁰ μπορεί να ηττηθούν και πώς το Υπουργικό Συμβούλιο είναι το ίδιο μια πολιτική αρένα όπου το αποτέλεσμα δεν είναι πάντα προδιαγεγραμμένο.

Εδώ μπαίνουν δύο ερωτήματα που έχουν να κάνουν με το κατά πόσον ο AN 1671 είναι ένα νομοθέτημα πάνω στο οποίο μπορούμε να “πατήσουμε” για να βγάλουμε συμπεράσματα σε σχέση με τη νομοθετική λειτουργία του Υπουργικού Συμβουλίου κατά την κατοχή. Το πρώτο έχει να κάνει με το χρόνο έκδοσής του. Το 1951 δεν είναι μακριά από το 1944, το τελευταίο κατοχικό έτος. Είναι όμως ένα μεταπολεμικό έτος, και ο Β΄ΠΠ λειτουργεί ως ένας παράγοντας ο οποίος ανανοηματοδοτεί συνολικά θεσμούς συμπεριφορές και καταστάσεις. Φυσικά και το Δίκαιο³⁴¹. Το γεγονός, δηλαδή ότι ο AN 1671 θεσμοθετεί τη συλλογική λειτουργία του Υπουργικού Συμβουλίου δε σημαίνει πως αυτό ισχύει και προπολεμικά. Και όπως είπαμε, για τα προπολεμικά χρόνια δεν

338Βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, AN 1671 “Περί Υπουργικού Συμβουλίου...”, ΦΕΚ 33/Α/28-1-1951.

339Πχ βλ. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Διάταγμα “Περί του σχηματισμού των Γραμματειών”, ΦΕΚ 13/Α/10-4-1833

340Βλ. Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, όμ. παρ., σς 208-209.

341Βλ. Baruch, Marc-Olivier, “Vichy and the Rule of Law”, στο *Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem*, Centre de recherche français de Jérusalem, n. 6, spring 2000, σελ. 142.

έχουμε ανάλογα νομοθετήματα.

Ωστόσο, μπορούμε να θεωρήσουμε πως αυτός ήταν ο συνήθης τρόπος λειτουργίας του από τα ακόλουθα έμμεσα ευρήματα. Το πρώτο είναι μια σειρά νόμων που εκτείνονται από τη δεκαετία του 1870, μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, με γενικό θέμα την αναπλήρωση του Βασιλιά κατά τη διάρκεια απουσίας του από τη χώρα από το Υπουργικό Συμβούλιο. Σε αυτά τα τυπικής φύσης και με επαναλαμβανόμενες προβλέψεις νομικά κείμενα επαναλαμβάνεται μονότονα (τυπικά στο τρίτο άρθρο) πως για τις πράξεις της εκτελεστικής εξουσίας που απαιτείται Βασιλικό Διάταγμα, αποφασίζει το Υπουργικό Συμβούλιο με πλειοψηφία και με την επικράτηση της γνώμης του πρωθυπουργού σε περίπτωση ισοψηφίας³⁴². Πράγμα που δείχνει πως η συλλογική λειτουργία της κυβέρνησης ήταν κάτι τουλάχιστον γνωστό αν όχι σύνηθες από τα τέλη τουλάχιστον του 19ου αιώνα.

Μια άλλη, έμμεση, μαρτυρία για αυτό είναι ο αντίστοιχος νόμος που θεσπίζεται για την νεοσύστατη Κρητική Πολιτεία. Αν και μιλάμε για διαφορετικό κράτος, και μάλιστα ούτε καν ανεξάρτητο, θα μπορούσαμε να δούμε στις συνταγματικές διευθετήσεις που εφαρμόζονται στο νησί, αντανάκλασεις των ελλαδικών αντιλήψεων, αναθεωρήσεων και ρουτινών, σε σχέση με την πολιτειακή και κρατική εν γένει οργάνωση. Εκεί, λοιπόν, και συγκεκριμένα στο Διάταγμα “Περί Ορισμού του Συμβουλίου του Ηγεμόνος” βρίσκουμε στο τέλος του 9ου άρθρου ανάλογες προβλέψεις για τον τρόπο με τον οποίο οφείλει το όργανο αυτό να λαμβάνει τις αποφάσεις του³⁴³.

Το τελευταίο “έμμεσο” εύρημα στο οποίο θα αναφερθούμε είναι ένα άρθρο των Νικολάου Κούμαρου και Γεωργίου Μαντζούφα με τίτλο “Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους”. Από τα πολλά ενδιαφέροντα, έως και διασκεδαστικά που περιλαμβάνονται στο διαφωτιστικότατο για τις “συνταγματικές” αντιλήψεις του αντι (με την έννοια του αντίθετου με την προοπτική ύπαρξης)-συνταγματικού, μεταξικού πόλου του τεταρτοαυγουστιανού καθεστώτος³⁴⁴, μας αφορούν εδώ οι τελευταίες σελίδες του. Εκεί όπου περιγράφεται συνοπτικά ο τρόπος άσκησης της πολιτικής εξουσίας. Σε αυτές πληροφορούμαστε τα ακόλουθα. Ότι ο αρχηγός της Κυβέρνησης

342Βλ., *Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος*, Νόμος ΦΘΓ΄ “Περί της υπό του Υπουργικού Συμβουλίου διαχειρίσεως της εκτελεστικής εξουσίας κατά την μέλλουσαν εκτός του Κράτους αποδημίαν του Βασιλέως και της Βασιλίσσης”, ΦΕΚ 2/Α΄/9-1-1976, Νόμος ΑΙΕ΄ “Περί της υπό του Υπουργικού Συμβουλίου διαχειρίσεως της εκτελεστικής εξουσίας κατά την εκτός του Κράτους μέλλουσαν αποδημίαν του Βασιλέως”, ΦΕΚ 51/Α΄/21-6-1882, Νόμος ΑΣΙΔ΄ “Περί της υπό του Υπουργικού Συμβουλίου διαχειρίσεως της εκτελεστικής εξουσίας κατά την διάρκειαν ενδεχομένης εκτός του Κράτους κατά το εε αποδημίας του Βασιλέως”, ΦΕΚ 81/Α΄/23-7-1885, Νόμος ΑΠΠΗ΄ “Περί της υπό του Υπουργικού Συμβουλίου διαχειρίσεως της εκτελεστικής εξουσίας κατά την διάρκειαν ενδεχομένης εκτός του Κράτους κατά το εε αποδημίας του Βασιλέως”, ΦΕΚ 155/Α΄/13-6-1886 & Νόμος ΒΩΠΙΑ΄ “Περί της αναθέσεως της Αντιβασιλείας τω Διαδόχω Κωνσταντίνω, ή της διαχειρίσεως εν ονόματι του Βασιλέως της εκτελεστικής εξουσίας τω Υπουργικώ Συμβουλίω εν ενδεχομένη αποδημία του Βασιλέως εκτός του Κράτους κατά το έτος 1903”, ΦΕΚ 74/Α΄/22-4-1903.

343Βλ., *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, “Διάταγμα περί Ορισμού του Συμβουλίου του Ηγεμόνος”, ΦΕΚ 27/Α΄/27-4-1899.

344Σχετικά να θυμίσουμε την διαφορά προσέγγισης Γεωργίου-Μεταξά γύρω από το συνταγματικό ζήτημα. Βλ. Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όμ. παρ., σς 109-110.

δεν είναι απλά πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου, αλλά κατά κυριολεξία “Αρχηγός”³⁴⁵ του. Υπερέχει των Υπουργών και έχει άμεση αρμοδιότητα σε όλα τα υπουργεία, ενώ ασκεί, από κοινού με το Βασιλιά, τη νομοθετική εξουσία με την έκδοση Αναγκαστικών Νόμων. Οι Υπουργοί, από την πλευρά τους (προϊστάμενοι των κλάδων διοίκησης κεφαλές των οποίων είναι τα υπουργεία τους) είναι υπεύθυνοι έναντι του Βασιλιά και του Αρχηγού (Μεταξά) και μετέχουν της νομοθετικής εξουσίας. Ωστόσο, και αυτό είναι το κρίσιμο, δεν μπορούν να επιβάλουν τη γνώμη τους στον “Αρχηγό”. Διαφωνία μαζί του σημαίνει αυτοδίκαιη παραίτηση του Υπουργού. Με δεδομένα τα παραπάνω η λειτουργία του Υπουργικού Συμβουλίου ως σώμα (σε ολομέλεια και επιτροπές, υπεύθυνο για την κατάρτιση και την έγκριση νόμων) δεν είναι συλλογική. Υπερισχύει η γνώμη του “Αρχηγού”³⁴⁶.

Τα παραπάνω σχόλια των “ταγών” της συνταγματικής θεωρίας του τεταρτοαυγουστιανού καθεστώτος μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε το δεύτερο ερώτημα σε σχέση με τον ΑΝ 1671, που αφήσαμε να εκκρεμεί. Το νομοθέτημα αυτό παράγεται σε/για ένα κοινοβουλευτικό πολιτειακό πλαίσιο. Όσο και αν το πλαίσιο αυτό έχει χαρακτηριστεί “καχεκτικό” (το γεγονός ότι σχολιάζουμε Αναγκαστικό Νόμο και όχι κανονικά ψηφισμένο από τη Βουλή Νόμο σε ένα κατά τα άλλα “κοινοβουλευτικό” πλαίσιο, δείχνει το βαθμό στον οποίο ισχύει ο χαρακτηρισμός) δεν παύει, τυπικά τουλάχιστον να κρατά αποστάσεις από την εξώ/αντί-κοινοβουλευτική δόμηση του μεταξικού και του κατοχικού καθεστώτος. Τι εφαρμογή μπορεί να έχει στα τελευταία;

Ο τρόπος με τον οποίο εκθέτουν τις απόψεις τους οι Μαντζούφας και Κούμαρος μας δίνουν την εντύπωση πως η διαρρύθμιση αυτή της λειτουργίας του Υπουργικού Συμβουλίου είναι στην καλύτερη περίπτωση μία πρόσφατη “κατάκτηση” του πάτρωνά τους, παρά μια παγιωμένη και στέρεη κατάσταση (στη χειρότερη περίπτωση, δεν είναι παρά ευσεβής πόθος). Είναι γνωστή η θέση αδυναμίας, σε σχέση με το βασιλιά του, από την οποία ξεκίνησε την καριέρα του ως δικτάτορας ο Ι. Μεταξάς, μια θέση την οποία δεν ξεπέρασε πλήρως ποτέ³⁴⁷. Ακόμα πιο γνωστός είναι ο αγώνας που έκανε για να ελέγξει αυτό το ίδιο το Υπουργικό Συμβούλιο το οποίο μοιάζει μέσα από τις σελίδες του *Νέου Κράτους* να βρίσκεται κάτω από το κνούτο του³⁴⁸.

Είναι ξεκάθαρο το πώς ο Μεταξάς αντιμετώπισε αυτό το “έθος” συλλογικής λειτουργίας του οργάνου, όσο ξεκάθαρο γίνεται πως δεν ήταν του γούστου του. Και όσο και αν μπορούμε να δεχθούμε πως μετά το 1938, ο έλεγχός του πάνω του είχε αυξηθεί σε βαθμό ανάλογο με την αύξηση της εμπιστοσύνης του βασιλιά στο πρόσωπό του, δεν είναι καθόλου βέβαιο πως μετά το θάνατό του τα υπουργικά συμβούλια του Γεωργίου ή των δωσιλόγων εμπνέονταν από το ίδιο πνεύμα

345 Για τις προφανείς συνεκδοχές του χαρακτηρισμού βλ. Λιναρδάτος, Σπύρος, *4η Αυγούστου*, όμ. παρ., σς 103-110.

346 Βλ. Κούμαρου, Ν., Δ., & Μαντζούφα Γ., Α., “Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί ...”, όμ. παρ., σς 816-817.

347 Βλ. Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση...*, όμ. παρ., σς 110 κε.

348 Ενδεικτικά βλ. Λιναρδάτος, Σπύρος, *4η Αυγούστου*, όμ. παρ., σς 42-55.

πειθαρχίας. Η αυτοκτονία του Κοριζή, τουλάχιστον, και το περιστατικό με τη διαφωνία Τσολάκογλου-Γκοτζαμάνη για την απόσυρση ή μη των κατοχικών μάρκων από την κατεχόμενη Ελλάδα δείχνει πως μετά το Μεταξά οι “Αρχηγοί” δεν είχαν πολύ πέραση.

Αυτό σημαίνει πως οι κυβερνήσεις της Ελληνικής Πολιτείας λειτουργούσαν ως συλλογικά όργανα; Αυτό είναι μια ερώτηση στην οποία δεν μπορούμε να δώσουμε μια οριστική και τεκμηριωμένη απάντηση εδώ. Οι τόμοι των πρακτικών των συνεδριάσεων του Υπουργικού Συμβουλίου της Γενικής Γραμματείας Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων δεν μπόρεσαν να ρίξουν φως στο συγκεκριμένο ερώτημα. Προφανώς δεν είναι οι τόμοι όπου καταγράφονταν η νομοθετική λειτουργία τους (αν υπάρχουν τέτοιοι). Οι πράξεις που καταγράφονται σε αυτούς αφορούν τις συνήθεις υποθέσεις με τις οποίες ένα Υπουργικό Συμβούλιο σε συνθήκες κοινοβουλευτικής κανονικότητας είναι επιφορτισμένο³⁴⁹. Το δε πρόγραμμα των συνεδριάσεών τους δε συμπίπτει ούτε με τις ημερομηνίες υπογραφής των Νομοθετικών Διαταγμάτων και των Νόμων που δημοσιεύονται στην ΕτΚ, ούτε συμφωνούν με τη μαρτυρία των εφημερίδων περί καθημερινών (στην αρχή της κατοχής τουλάχιστον) συνεδριάσεών του³⁵⁰. Ακόμα και για τις πράξεις που καταγράφονται σε αυτά, δεν μπορούμε να εντοπίσουμε ενδεχόμενες “μειοψηφίες” μέσα από το μέτρημα των υπογραφών των Υπουργών, καθώς στα βιβλία αυτά υπογράφονται τα συνολικά πρακτικά κάθε συνεδρίασης από το σύνολο των (παρόντων) Υπουργών³⁵¹.

Παρόλα αυτά δεν πρέπει να είμαστε αγάριστοι με όσα πήραμε από το υλικό μας. Μπορεί να μας λείπει η λεπτομερής περιγραφή και η εξαντλητική τεκμηρίωση ωστόσο, δεν μπορούμε να αρνηθούμε ότι μας δίνει μια αρκετά καθαρή εικόνα του τρόπου με τον οποίο παράγονταν οι νόμοι και τα διατάγματα των κατοχικών κυβερνήσεων. Μια παραγωγή, η οποία έχει την αφετηρία της στα επιμέρους Υπουργεία, των οποίων οι επικεφαλής έχουν τη σχετική πρωτοβουλία και η υπηρεσιακή γραφειοκρατία τους τη βασική νομοπαρασκευαστική αρμοδιότητα (περίπου όπως και σήμερα). Οι θεσμοί του Ανώτατου Νομοπαρασκευαστικού Συμβουλίου και της Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής μοιάζουν να προσπαθούν να φέρουν την όλη διαδικασία πιο κοντά στον έλεγχο του προέδρου της κυβέρνησης, πράγμα που με τη σειρά του μοιάζει να δείχνει πως οι ισορροπίες εντός του Συμβουλίου δεν είναι σε καμία περίπτωση δεδομένες. Ιδίως με την απουσία της συγκολλητικής ουσίας που μια κοινοβουλευτική διαδικασία με τη θεσμικά κατοχυρωμένη και οργανωμένη αντιπολίτευση και την επεξεργασία των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών πιέσεων, παρέχει υπό κανονικές συνθήκες. Εκεί μοιάζουν να κρύβονται οι αιτίες για

349Κατά βάση διοικητικού χαρακτήρα.

350Βλ. *Ακρόπολις*, 2 Μαΐου 1941 & *Η Πρωΐα*, 2 Μαΐου 1941. Ενδεικτικά, αντιπαραβάλε *Βιβλίον Πρακτικών και Αποφάσεων Υπουργικού Συμβουλίου*, (Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων), 1941, όπου το πρόγραμμα των συνεδριάσεων του Υπουργικού Συμβουλίου είναι κολλημένο στην πίσω μεριά του σκληρού εξωφύλλου του τόμου, και στην απέναντι λευκή σελίδα.

351Ενδεικτικά, βλ. *Βιβλίον Πρακτικών και Αποφάσεων Υπουργικού Συμβουλίου*, όμ. παρ.

τη μεγάλη σημασία που η νομοπαρασκευαστική διαδικασία παίρνει στα κατοχικά χρόνια. Αλλά, από ό,τι φαίνεται, και ευρύτερα στο έξω/αντί-κοινοβουλευτικό, δικτατορικό πλαίσιο³⁵².

Ωστόσο, το πιο σημαντικό είναι ότι έδειξε με τρόπο συγκεκριμένο και χειροπιαστό τη σχέση των κατοχικών νομοθετικών πρακτικών όχι μόνο με τις προπολεμικές αντίστοιχες της μεταξικής δικτατορίας, αλλά με την “κανονική” κοινοβουλευτική διαδικασία και συνταγματική τάξη. Η ανάδειξη της σταδιοδρομίας των νομικών τύπων του Αναγκαστικού Νόμου και του Νομοθετικού Διατάγματος στα χρόνια της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας σε συνδυασμό με την συμβατότητά τους με το αυταρχικό και βάνανσο πρόγραμμα της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου και ιδίως των Αρχών Κατοχής, δείχνει τα όρια τόσο της μεσοπολεμικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, όσο και της δικτατορικής εκτροπής. Όσο, δηλαδή, η απρόθυμη να ολοκληρωθεί με κοινωνικού χαρακτήρα μεταρρυθμίσεις Β΄ Ελληνική Δημοκρατία έχει ανάγκη την πίσω πόρτα του καθεστώτος εκτάκτου ανάγκης και της εξαιρετικής νομοθέτησης για να αντιμετωπίσει την κλιμακούμενη κοινωνική δυσαρέσκεια³⁵³, άλλο τόσο η δικτατορική έξοδος από αυτή την πίσω πόρτα αδυνατεί να την κλείσει οριστικά γιατί αυτή αποτελεί το έσχατο θεμέλιο νομιμοποίησής της. Εξάλλου τα καθεστώτα που στηρίζονται στην επίκληση της “σωτηρίας της πατρίδος” στηρίζονται επί της ουσίας στην επίκληση της επανόδου, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στην προτεραιία (προ της κρίσης που προκάλεσε την ανάγκη να “σωθεί η πατρίς”) κατάσταση.

352Αν κρίνουμε από τον τρόπο με τον οποίο η Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή του Μεταξά τραβά τα πυρά των μηχανικών μακριά από το Υπουργικό Συμβούλιο. Βλ Αρχείο Αριστείδη Δημητράτου, (ΕΛΙΑ) φάκελος 6.1 (αλληλογραφία), 1939, Αρχείο Γραμματείας Υπουργικού Συμβουλίου (Βιβλιοθήκη της Βουλής, Τμήμα Κοινοβουλευτικών Αρχείων), “Απόσπασμα της Β΄ Συνεδριάσεως του Υπουργικού Συμβουλίου/ αρ. πρωτοκόλλου 362/11/8/1936”, φάκελος 26, & Λιναρδάτος, Σπύρος, *4η Αυγούστου*, όμ. παρ., σς 40-42.

353Για τον τρόπο με τον οποίο οι διαφορετικής κατεύθυνσης απαντήσεις που δόθηκαν κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στις διαδοχικές οικονομικές, κοινωνικές, και πολιτικές κρίσεις που αντιμετώπισε και τις συνέπειες που είχαν στον περιορισμό της ενίσχυσης της άκρας δεξιάς οι μέν, στην ανατροπή του κοινοβουλευτισμού και την άνοδο της δικτατορίας οι δε, βλ. Μαρκέτος Μαρκέτος, Σπύρος, *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνι!...*, όμ. παρ., σς, 164-165 & 249 κε.

Σύνοψη

Σε μια αποτίμηση της ναζιστικής κυριαρχίας στην Ευρώπη κατά τα πρώτα έτη του Β΄ ΠΠ, ο Mark Mazower σημειώνει αυτό που χαρακτηρίζει ως “μεγάλη (χαμένη προφανώς) ευκαιρία του Χίτλερ”, την εντυπωσιακή αποτυχία της Γερμανίας να κινητοποιήσει επαρκώς το τεράστιο ευρωπαϊκό δυναμικό το οποίο βρέθηκε από τη μια στιγμή στην άλλη κάτω από τον έλεγχό της³⁵⁴. Η αποτυχία αυτή φαντάζει ακόμα πιο εντυπωσιακή αν αναλογιστεί κανείς την ευκολία με την οποία τα πιο διαφορετικά ευρωπαϊκά καθεστώτα, με την πιο διαφορετική πολιτειακή τοποθέτηση και, το κυριότερο, την πιο διαφορετική αντιμετώπιση (θεσμική και ουσιαστική) από την πλευρά των επελαυνόντων κατακτητών, έσπευσαν να συντονιστούν στην αναζήτηση ενός λειτουργικού *modus vivendi* μαζί τους.

Από τις “προνομιακές” σκανδιναβικές (κατα)κτήσεις του Γ΄ Ράιχ μέχρι τα ναζιστικής έμπνευσης *Judenräte*³⁵⁵, οι λογής γραφειοκρατίες της Ευρώπης έσπευσαν να διαπραγματευτούν τη θέση τους απέναντι στην αξονική (πρακτικά γερμανική) επιβολή. Και μπορεί να παρήγαγαν όντως μια κουρελού από προσωρινά καθεστώτα (καθώς τα αποτελέσματα της κάθε επιμέρους διαπραγμάτευσης ήταν μοναδικά)³⁵⁶ ωστόσο, η διαπραγμάτευση αυτή υπήρξε μια κοινή πραγματικότητα. Το άξιο λόγου στην περίπτωση αυτή δεν είναι τόσο το καθαυτό γεγονός της αναζήτησης μιας “συνεννόησης” με τους νικητές. Δεν είναι εύκολο να φανταστεί κανείς τι διαφορετικό θα μπορούσε να είχε συμβεί τη στιγμή του θριάμβου του ενός και της συντριβής του άλλου μέρους. Το ενδιαφέρον βρίσκεται στην σταθερή προσκόλληση των περισσότερων από αυτές τις γραφειοκρατίες³⁵⁷ στον σκληρό πυρήνα αυτής της συνεννόησης, όταν στην πορεία των εξελίξεων έγινε πέρα για πέρα φανερό πως ο ισχυρός εταίρος δε φαινόταν να δεσμεύεται από αυτή. Μια απόφαση με τεράστιες, σε αρκετές περιπτώσεις μοιραίες, επιπτώσεις για την προπολεμική κοινωνική συνοχή και οργάνωση, και φυσικά την πολιτική τάξη πραγμάτων.

***

Η ελληνική περίπτωση είναι χαρακτηριστική από αυτή την άποψη. Ο σχηματισμός κυβέρνησης συνεργασίας προβλήθηκε ως η μεγάλη ευκαιρία για να μπορέσει η ηττημένη και

354Βλ. Mazower, Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος*. ..., όμ. παρ., σς 143-147

355Διαφοριστικές είναι οι επισημάνσεις της Χάνα Αρεντ γύρω από το θέμα της προσπάθειας των Εβραίων της Ευρώπης να διαπραγματευτούν με το ναζιστικό καθεστώς μια συνθήκη ελεγχόμενης επιδείνωσης της θέσης τους, όσο και αν ξεσήκωσαν θύελλα αντιδράσεων και της στοίχισαν σε προσωπικό επίπεδο. Βλ Αρεντ, Χάνα, *Ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ*. ..., όμ. παρ., σς 17, 38-39, 53-55, 96-103. Ειδικά για το *Judenrat* αυτό του Λοτζ και τον διαβόητο επικεφαλής του, Χαΐμ Ρουμκόφσκυ βλ. Epstein, Catherine, *Model Nazi*. ..., όμ. παρ., σς 179, 237-238, 258, 265.

356Βλ. Mazower, Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος*. ..., όμ. παρ., σς 150.

357Στις “προνομικές” σκανδιναβικές χώρες είναι που η συνεννόηση αυτή δοκιμάστηκε περισσότερο από οπουδήποτε αλλού σε θεσμικό επίπεδο. Για τη Δανία βλ C.M.C. “Denmark under German Occupation”, όμ. παρ., σς 816-817 & Gram-Skjoldager, Karen, “The Law of the Jungle? ..., όμ. παρ. 249. Για τη Νορβηγία βλ Aarbakke, Vemund, “Προδότες και δωσίλογοι ...”, όμ. παρ. σς 33-43.

κατακτημένη χώρα, να έχει κάποιο λόγο στις εξελίξεις που την αφορούν. Το υπόδειγμα της συνθηκολόγησης είναι στον πυρήνα αυτής της αντίληψης. Σύμφωνα με αυτή, η *quid pro quo* συναλλαγή (κατά την η οποία η στρατιωτική ηγεσία των τριών ελληνικών Σωμάτων Στρατού που πολεμούσαν στο αλβανικό μέτωπο ανέστειλε τις εχθροπραξίες με τα γερμανικά στρατεύματα και παραδόθηκε σε αυτά, εξυπηρετώντας την περαιτέρω εξέλιξη της βαλκανικής τους εκστρατείας με αντάλλαγμα την προστασία των τελευταίων από την ιταλική απειλή η οποία τότε αξιολογούνταν ως πιο επικίνδυνη) που προέκυψε, και ως “επωφελής” για τους ηττημένους αξιολογήθηκε και ως προηγούμενο για μια ευρύτερη διευθέτηση των τυχών της υπό κατάκτηση χώρας θεωρήθηκε. Η καλύτερη στιγμή αυτής της αντίληψης/ελπίδας ήταν η ανακοίνωση, αμέσως μετά το σχηματισμό της κυβέρνησης Τσολάκογλου, της ομαλής αποστράτευσης των Ελλήνων στρατιωτών, οι οποίοι απέφευγαν έτσι το φάσμα της αιχμαλωσίας και του εκτοπισμού σε γερμανικά και ιταλικά στρατόπεδα συγκέντρωσης³⁵⁸.

Η “συναλλακτική” αυτή λογική των στρατιωτικών, πολιτικών και όχι μόνο ελίτ που ανέλαβαν (ή θεώρησαν ότι θα αναλάμβαναν) τη -μερική έστω- “πρακτόρευση” των συμφερόντων των Γερμανών κατακτητών στη χώρα, δεν θα πρέπει να μας ξενίζει. Ποιοτικά, δε διαφέρει από το είδος της συναλλαγής του Γεωργίου με τους Άγγλους σε σχέση με τη μοίρα του “στρατού της Αλβανίας”. Η “πρακτόρευση”, δε, ξένων συμφερόντων από τις πολιτικές ελίτ της χώρας αποτελεί μια διαχρονική πρακτική πάνω στην οποία βασίστηκε, όχι μόνον η πολιτική τους αναπαραγωγή και επιβίωσή τους, αλλά σε ένα (κυμαινόμενο, ανάλογα με την εποχή) ποσοστό, η ίδια η διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής της χώρας³⁵⁹.

Αυτός είναι ο “ορίζοντας εμπειρίας” των ανθρώπων που συγκροτούσαν την πρώτη κατοχική κυβέρνηση, και, στην πραγματικότητα, ο ορίζοντας της πολιτικής και κοινωνικής ελίτ της χώρας³⁶⁰.

358Βλ *Η Πρωΐα*, 3/5/1941 & *Ακρόπολις*, 3/5/1941.

359Το εμβληματικό παράδειγμα των “ξενικών κομμάτων είναι βέβαια, χρονικά πολύ απομακρυσμένο από την εποχή που εξετάζουμε, ωστόσο είναι ένα ζήτημα ο βαθμός στον οποίο οι αντιλήψεις περί εξωτερικής πολιτικής της χώρας έχουν απομακρυνθεί από τέτοιου είδους οπτικές. Οπτικές οι οποίες βασίζονται στην ξεκάθαρη συνειδητοποίηση της αντικειμενικής διεθνούς αδυναμίας της χώρας και στην εμπέδωση της αντίληψης πως ο καλύτερος τρόπος για την υπέρβασή της είναι η προσκόλληση σε μια μεγάλη δύναμη. Το κρίσιμο ερώτημα διαχρονικά ήταν σε ποια μεγάλη δύναμη όφειλε να προσκολληθεί και με ποια κριτήρια. Ο Εθνικός Διχασμός και ο αποκλεισμός της χώρας από τις ναυτικές δυνάμεις της Αντάντ ήταν η εμπειρία που καθόρισε την προσκόλληση της χώρας στη ναυτικά ισχυρή Αγγλία. Τα (κατά την άποψη των γερμανόφιλων και αργότερα των κατοχικών Υπουργών) ξεπερασμένα από τις εξελίξεις της δεκαετίας του 1930 αυτά κριτήρια της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής (λέγε με και προσκόλληση στην Αγγλία) αποτελούν την κύρια αιτία της εμπλοκής της χώρας στον πόλεμο και κατ' επέκταση της ήττας και της Κατοχής. Ενδεικτικά βλ. Λιναρδάτος, Σπύρος, *4η Αυγούστου*, όμ. παρ., σελ. 267 & Βρανάς, Φαίδων (επιμ.), *Ιωάννης Μεταξάς. Το προσωπικό του ημερολόγιο. 1933-1941*, όμ. παρ., σς 259 κε, ιδίως 263, 337-338, 448-449, ιδίως 467 και το κείμενο της ανακοίνωσης στους ιδιοκτήτες και αρχισυντάκτες αθηναϊκού τύπου σς 520 κε και ιδίως 523. Από την άλλη μεριά, από τα πολλά κυβερνητικά άρθρα της κατοχικής περιόδου τα οποία στηλιτεύουν την προπολεμική επιμονή της χώρας στη συμμαχία με την Αγγλία, ενώ οι διεθνείς ισορροπίες δύναμης είχαν αλλάξει, χαρακτηριστικότερο είναι αυτό του Σ. Γκοτζαμάνη με τίτλο “Σιώπα Γεώργιε”. Βλ. *Η Πρωΐα*, 25 Σεπτεμβρίου 1941.

360Χαρακτηριστικά βλέπε τον τρόπο με τον οποίο ο στρατηγός Μαζαράκης-Αιινιάν και οι συν αυτόν αντιλαμβάνονται το καλοκαίρι του 1941 την κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η χώρα, τις προοπτικές που διαγράφονταν για αυτή και, κυρίως, το ρόλο τους (το ρόλο των πολιτικών κορυφών δηλαδή) εντός αυτής. Βλ Mazower, Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*. όμ. παρ. σς 125-126.

Και αυτό τον ορίζοντα έδωσαν στο δημιούργημά τους, την Ελληνική Πολιτεία, κύριο ζητούμενο της οποίας ήταν η διατήρηση μιας κάποιας νομικής υπόστασης για το ελληνικό κράτος ενόψει των μεταπολεμικών διευθετήσεων, οι οποίες τότε φαίνονταν κοντά. Αυτό που πρόσφεραν ως αντάλλαγμα ήταν η συνεργασία και η διασφάλιση μιας φτηνής και άνετης κατοχής για λογαριασμό των αξονικών (κατά κύριο λόγο γερμανικών) δυνάμεων. Η συγκρότηση της Πολιτείας με τη νομοθετική της παραγωγή αποτελεί μια από τις βασικές τέτοιου είδους εξυπηρετήσεις, καθώς κάλυπτε θεσμικά και “επικοινωνιακά” ένα σημαντικό μέρος των αξονικών πολιτικών δια μέσου της “ελληνοποίησής” τους μέσα από τα φύλλα της ΕτΚ. Το θεμέλιο πάνω στο οποίο στηρίχτηκε αυτή η λειτουργία είναι η τυπική ασυδοσία που η κυβέρνηση θεσμοθετεί για τον εαυτό της. Μια ασυδοσία που στην πραγματικότητα δεν αφορά την ίδια, αλλά, την προμηθεύει τα αναγκαία αντανακλαστικά για να μπορεί να ανταποκρίνεται στην πραγματικά ανεξέλεγκτη εξουσία των πατρώνων της στις διάφορες εκδοχές τους (Ιταλοί, Γερμανοί, πολιτική διοίκηση, στρατιωτική διοίκηση, κεντρικές και κατά τόπους).

Αυτή όμως είναι μόνο η μισή ιστορία. Η άλλη μισή έχει να κάνει με τον τρόπο που η νέα αυτή κυβέρνηση, το νέο καθεστώς, επιδιώκει να παρουσιάσει εαυτόν ως οργανική συνέχεια του ελληνικού κράτους. Μια βασική προϋπόθεση για να μπορέσει να υποστηριχθεί η “ελληνικότητα” των διατάξεων που θεσπίζονται από αυτήν. Ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίζεται τους ορατούς σκοπέλους του εγχειρήματος αυτού (την πραγματικότητα της Κατοχής και τον αντικανονικό -δοτό-τρόπο με τον οποίο ανήλθε στην αρχή) είναι η διαχείριση και ανασηματοδότηση θεσμών, συμβόλων και πρακτικών του προπολεμικού παρελθόντος και φυσικά η αποσιώπηση (κατά το δυνατόν) της κατοχικής πραγματικότητας. Η εκ των ων ουκ άνευ ρήξη με το μεταξικό παρελθόν γίνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να ενταχθεί σε ένα συνεχές ρήξεων, ως ένα ακόμα επεισόδιο σε ένα μακρύ σήριαλ όπου το δράμα περιστρεφόταν γύρω από τις ανώμαλες κυβερνητικές και καθεστωτικές μεταβολές και όπου οι στρατιώτες των κατοχικών δυνάμεων που εγκαθίσταντο στη χώρα μετατρέπονταν σε κομμάτι του σκηνικού και σε απλούς κομπάρσους. Αυτή είναι η ουσία του “μεταπολιτευτικού” προτάγματος της Ελληνικής Πολιτείας (και δευτερευόντως η προσπάθεια προσεταιρισμού του, εξοβελισμένου από την κεντρική πολιτική σκηνή κατά τη δικτατορική περίοδο, ρεπουμπλικανικού τμήματος του πολιτικού κόσμου της χώρας)³⁶¹.

Ανεξάρτητα από το είδος των (απογοητευτικών όπως αποδείχθηκε) αποτελεσμάτων που μια τέτοιου είδους προσέγγιση μπορούσε να έχει απέναντι στη θύελλα των εξελίξεων που είχαν ήδη δρομολογηθεί, το ενδιαφέρον βρίσκεται στην έλλειψη πρωτοτυπίας, στην αφόρητη κοινοτοπία της επιλογής αυτής. Εργαλειοποιώντας και χρησιμοποιώντας a la carte θεσμούς και σύμβολα, ο Τσολάκογλου και οι Υπουργοί αναπαράγουν μεθόδους και αναμασούν επιχειρήματα που βρίσκουν

361Βλ., Mazower, Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*. όμ. παρ. σς 124-125.

πρόχειρα στις λογής εκδοχές επίκλησης εκτάκτου ανάγκης και καταστρατήγησης της συνταγματικής τάξης τις οποίες κατ' επανάληψη έχουν ζήσει (και σε κάποιο βαθμό συμμετάσχει) οι ίδιοι. Πολλώ δε μάλλον που η έκτακτη ανάγκη την οποία επικαλούνται οι ίδιοι τεκμηριώνεται “αντικειμενικά” και “εξωτερικά”.

Ξεκινώντας από τον τρόπο με τον οποίο μεταχειρίζεται το “πολιτειακό” ζήτημα δεν μπορεί να μην παρατηρήσει κανείς ότι όταν το επικαλείται, ο Γ. Τσολάκογλου επικαλείται μαζί και μια σειρά “αντικανονικών” πραξικοπηματικών κυβερνητικών μεταβολών οι οποίες αποτέλεσαν τον κανόνα στην εικοσαετία που προηγήθηκε της συγκρότησης της κυβέρνησής του. Επίσης, πιο συγκεκριμένα, δεν μπορεί να μην παρατηρήσει κανείς πως η αντινομία της προβολής και της επίκλησης “ρεπουμπλικανικών” συμβόλων και προταγμάτων τη στιγμή που η νομοθετική διαδικασία, όχι απλά δεν μεταρρυθμίζεται σε ανάλογη κατεύθυνση, αλλά δεν μοιάζει να υπάρχει καν στον ορίζοντα ως ζήτημα, δεν φαίνεται να επιβάλλεται μόνο από τις έκτακτες κατοχικές συνθήκες.

Αυτή η αποσύνδεση του πολιτειακού ζητήματος από τα άμεσα συνδεδεμένα με αυτό ζητήματα συνταγματικής τάξης και κοινοβουλευτικών λειτουργιών, και η προνομιακή του σύνδεση με την ύπαρξη ή μη βασιλιά είναι μια μεσοπολεμική πραγματικότητα, όπου τακτικά έχουμε “Δημοκρατία” δίχως κοινοβούλιο και “Βασιλεία” όπου διεξάγονται εκλογές. Μια αντιμοναρχική (όπως προβάλλει τουλάχιστον) Ελληνική Πολιτεία δεν έχει κανένα πρόβλημα να συνεχίζει το αυταρχικό μοτίβο έκτακτης νομοθέτησης της μοναρχικής μεταξικής περιόδου, η οποία με τη σειρά της το πήρε επεξεργασμένο από την προηγούμενη, περίοδο της Β΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, αφού πρώτα είχε προσαρμοστεί καταλλήλως τους μήνες της θεσμικής απορρύθμισης που ακολούθησαν το αποτυχημένο βενιζελικό κίνημα της 1ης Μαρτίου του 1935. Νόμοι, Νομοθετικά Διατάγματα και Αναγκαστικοί Νόμοι διαδέχονται ο ένας τον άλλο ακολουθώντας μια βάνουσα φορμαλιστική (στα όρια, ή και μετά τα όρια της υποκρισίας) και αφυδατωμένη λογική, όπου το σημαίνον (ο τύπος του νομοθετήματος) βρίσκεται αποκομμένο από το σημαϊνόμενο (τις διαδικασίες και τις προϋποθέσεις που κάνουν ένα “Νόμο” Νόμο, ένα “Νομοθετικό Διάταγμα” Νομοθετικό Διάταγμα κλπ.)³⁶²

***

Δεν υπάρχει πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα της παραπάνω προσέγγισης από τον τρόπο με τον οποίο η πλειοψηφία της Ολομέλειας του ΣτΕ, που δίκασε την υπόθεση του “Μαιευτηρίου

362Τη διάσταση αυτή και ιδιαίτερα το συνειδητό της χαρακτήρα μας μαρτυρούν σχεδόν οι ειδήμονες του τεταρτοαυγουστιανού καθεστώτος Κούμαρος και Μαντζούφας στο άρθρο τους στο *Νέον Κράτος* όταν μας εξηγούν τα περί πλεονασμού του όρου “Αναγκαστικός” στους Αναγκαστικούς Νόμους που δημοσιεύονταν από την Κυβέρνηση, καθώς και τους λόγους για τους οποίους εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ως πρόσχημα, ενώ οι πραγματικοί λόγοι έχουν πια εκλείψει. Δεν μπορούμε να φανταστούμε τι σκέφτηκαν όταν πέντε χρόνια μετά την ΕτΚ “κοσμούσαν” οι (σκέτοι) Νόμοι του Ράλλη. Βλ Κούμαρος, Ν., Δ., & Μαντζούφα Γ., Α., “Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί ...”, όμ. παρ., σελ. 817.

Μαρίκα Ηλιάδη” και συνέταξε το σκεπτικό της. Το επίπεδο αφαίρεσης στο οποίο καταφεύγουν τα μέλη του ανώτατου αυτού δικαστηρίου προκειμένου να τεκμηριώσουν τον *de facto* χαρακτήρα της κυβέρνησης Τσολάκογλου είναι τέτοιο, ώστε σχεδόν καταφέρνουν να “εξαφανίσουν” την κατοχική συνθήκη³⁶³. Ωστόσο η ίδια η εκδίκαση αυτής της υπόθεσης καταδεικνύει και τα όρια αυτού του τρόπου εργαλειοποίησης του θεσμικού πλαισίου. Δείχνει πως απαραίτητη προϋπόθεση για μια τέτοιου είδους χρήση του είναι η απουσία της παραμικρής αμφισβήτησης και αντιλόγου. Αυτό είναι κάτι που οι νέοι Υπουργοί είχαν υπόψη, καθώς, κομμάτι της θεσμικής ασυδοσίας που είχαν θεσμοθετήσει για λογαριασμό τους αφορούσε ακριβώς τη διά νόμου αποτροπή του οποιουδήποτε θιγόμενου από τις αποφάσεις της Κυβέρνησης να προσφύγει σε ένδικα μέσα (με πρώτο το ΣτΕ). Το γεγονός πως η υπόθεση οδηγήθηκε τελικά σε δίκη δείχνει το μάταιο μιας τέτοιου είδους εξασφάλισης με τέτοιο παιδαριώδη τρόπο (στην πραγματικότητα το στήσιμο ενός θεσμικού “αυτόματου” που δε θα έχει ανάγκη την άσκηση ωμής επιβολής από την εξουσία)³⁶⁴. Δείχνει επίσης τον κίνδυνο που σοβεί σε τέτοιου είδους ερασιτεχνισμούς, όπου με την πιο ευτελή αφορμή μπορεί να αμφισβητηθεί με νομοτεχνικό τρόπο η νομιμοποιητική βάση ολόκληρου του καθεστώτος.

Η υπόθεση όμως αυτή δείχνει και κάτι ακόμα. Δείχνει τα όρια της θεσμικής και εντός πλαισίου αντιπαράθεσης και αμφισβήτησης της Ελληνικής Πολιτείας. Ο δικηγόρος του ιδρύματος τα εξάντλησε όταν, για να παρακάμψει το νομικό φαύλο κύκλο που το ΝΔ 579/41 προσπαθούσε να δημιουργήσει³⁶⁵, ώστε να φέρει την υπόθεσή του στη δικαστική αίθουσα, αμφισβήτησε τον *de facto* χαρακτήρα της κυβέρνησης Τσολάκογλου. Θεωρητικά, η αμφισβήτηση αυτή δεν είναι τίποτε λιγότερο από επαναστατική, το γεγονός δε ότι μπόρεσε να πάρει με το μέρος του 5 από τους 11 συμβούλους της συγκεκριμένης ολομέλειας μοιάζει ικανό να προκαλέσει σεισμό στο καθεστώς. Το μόνο που προκάλεσε τελικά είναι ένα (προσωρινό όπως αποδείχθηκε) παζάρι. Ο Πεσμαζόγλου πήρε την ακύρωση της υπουργικής πράξης που ζητούσε, όχι όμως για τους λόγους που εξέθεσε. Αργότερα, καθώς η κυβέρνηση επιχείρησε να αποκαταστήσει το “τρωθέν” από τον παραπάνω συμβιβασμό κύρος της με το να τον ακυρώσει με το ΝΔ 1153/42³⁶⁶, η υπόθεση εκφυλίστηκε σταδιακά. Η αξία που της έχει αποδοθεί ως ένα από τα σημεία εκκίνησης για τη μεταπολεμική δίωξη των μελών των κατοχικών κυβερνήσεων, δε σημαίνει πως η υπόθεση αυτή τις έριξε ή έστω

363Ιδίως στο σημείο που μιλάνε για “ανυπαρξία υπέρτερης δύναμης” από την *de facto* κυβέρνηση εντός της χώρας (στην περίπτωση μας την κατεχόμενη από τα αξονικά στρατεύματα Ελλάδα). Βλ. Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις ...*, όμ, παρ., σελ. 105.

364Επιβολή που ασκείται πχ με τον τρόπο που περιγράφει ο Σ. Λιναρδάτος, όταν αναφέρεται στο “Νόμο” του Μανιαδάκη. Βλ. Λιναρδάτος, Σπύρος, *4η Αυγούστου*, όμ, παρ., σελ. 78.

365Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΝΔ 579 “Περί συμπλήρωσεως ...”, ΦΕΚ 341/Α’/17-10-1941.

366Σε εφαρμογή τελικά μιας “ωμής” α λα Μανιαδάκη παρέμβασης στο ήδη ξεχαρβαλωμένο από την υπόθεση του ιδρύματος “Μαιευτήριο Μαρίκα Ηλιάδη” θεσμικό πλαίσιο. Βλ. Tenekidès, George, “La nature juridique...”, όμ, παρ., σελ. 117.

τις κλόνησε επαρκώς στη διάρκεια της παραμονής τους στην αρχή.

Το δικαστικό σώμα με τον τρόπο που λειτουργούσε, ήδη πριν από τον πόλεμο δεν ήταν συνηθισμένο στις ρήξεις με την εκτελεστική εξουσία. Μάλλον το αντίθετο συνέβαινε³⁶⁷. Από την άλλη, η αμφισβήτηση της Ελληνικής Πολιτείας, της αυταρχικής και δικτατορικής παρέκβασης εν γένει, με θεσμικά μέσα δεν μπορεί παρά να είναι ένα προκαταρκτικό στάδιο της ουσιαστικής αμφισβήτησής του. Μια αμφισβήτηση (ή, από την άλλη πλευρά, μια υπεράσπιση) που είναι, και που δε θα μπορούσε και δε μπορεί παρά να είναι, πολιτική. Γιατί δεν ανάγεται σε τίποτε λιγότερο από μία κατεξοχήν πολιτική επιλογή. Το βαθμό αποδοχής εκ μέρους της κοινωνίας και των επιμέρους τμημάτων και θεσμικών της εκφράσεων, των αυταρχικών παρορμήσεων και της εγγενούς αυθαιρεσίας του σύγχρονου γραφειοκρατικού και απρόσωπου κράτους.

***

Μπορούμε να πούμε πως αυτού του είδους η πολιτική αμφισβήτηση ξεκινά στην Ελλάδα με μαζικό και δυναμικό (ένοπλο) τρόπο ακριβώς από το σημείο που ολοκληρώνει τον κύκλο της η υπόθεση του “Μαιευτηρίου Μαρίκα Ηλιάδη” (το καλοκαίρι του 1942). Μια αμφισβήτηση το εύρος και το βάθος της οποίας είναι τέτοιο που κάνουν όλες αυτές τις “θεσμικές” προσαρμογές, εκλογικεύσεις και αναγωγές (και μαζί με αυτά την παρούσα εργασία η οποία τους αφιέρωσε πάνω από 100 σελίδες) να μοιάζουν αφόρητα ασήμαντες, στα όρια του αδιάφορου. Από μια άποψη μια τέτοια προσέγγιση δεν είναι λάθος. Ωστόσο, ας επιστρέψουμε στο ερώτημα που διατυπώνεται στην αρχή του συμπερασματικού αυτού κεφαλαίου. Τι είναι αυτό που έκανε τόσο ανθεκτική αυτή τη θεσμική συνεργασία ανάμεσα στις υπάλληλες ευρωπαϊκές (κρατικές και μη) γραφειοκρατίες και την κυρίαρχη, πολυπλόκαμη αξονική (κατά κύριο λόγο γερμανική/ναζιστική) υπερδομή; Για ποιο λόγο ο εξαρχής άβολος και στη συνέχεια καταστροφικός εναγκαλισμός αντί να χαλαρώνει όσο η ήττα της Γερμανίας και το τέλος των ευρωπαϊκών κατοχών που είχε επιβάλει πλησίαζε, γινόταν πιο σφικτός και ριζοσπαστικοποιούνταν; Είναι απλά η επιβολή των αρχών κατοχής; Αν ναι, πώς εξηγείται πως αυτό συνέβαινε ενώ το τέλος του πολέμου και η ήττα του Άξονα πλησίαζε;

Ο κοινός τόπος των ποικίλων συνεργασιών με τις (κατά κύριο λόγο γερμανικές) αρχές κατοχής, είναι η διαχείριση της ήττας, της υποτέλειας, της επιβολής των νέων κυριάρχων, και η διαπραγμάτευση ενός μέλλοντος στη λογική του “μη χείρον βέλτιστο” (πολύ πιο περιθωριακά και με λιγότερη απήχηση ήταν τα επιχειρήματα περί ενός λαμπρού εθνικού μέλλοντος εντός της φασιστικής/εθνικοσοσιαλιστικής Νέας Τάξης)³⁶⁸. Στη λογική αυτή, κρίσιμο ρόλο παίζει η

367Για τη μεταξική περίοδο βλ. Λιναρδάτος, Σπύρος, *4η Αυγούστου*, όμ. παρ., σς 39-40 & 78-80 και για μεταπολεμικά Κουσουρής, Δημήτρης, *Δίκες των Δοσιλόγων 1944-1949*. ..., όμ. παρ., σς 216-218 και Αναγέννησις https://digitallib.parliament.gr/display_doc.asp?item=34650&seg= τελευταία προσπέλαση 17/12/2023. Επίσης βλ. Tenekidès, George, “La nature juridique...”, όμ. παρ., σελ. 119 κε.

368Βλ. Paxton, Robert O., *Vichy France*: ..., όμ. παρ., σς 14-16 για Γαλλία, Aarbakke, Vemund, “Προδότες και δωσίλογοι ...”, όμ. παρ. σς 40-42 για Νορβηγία, C.M.C. “Denmark under German Occupation”, όμ. παρ., σς 811-

απόσταση που οι κατοχικές συνθήκες ζωής παίρνουν από τις αντίστοιχες προπολεμικές (πραγματικές ή φαντασιακές). Αυτό που εξαιρετικά, σχεδόν “ποιητικά”, περιγράφει στο σκεπτικό της η πλειοψηφία του ΣτΕ ως “μικρή κεφαλική μείωση” (της κρατικής κυριαρχίας στην περίπτωση που το απασχολεί, αλλά και του βιοτικού επιπέδου, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε, της ασφάλειας, της ευκολίας των μετακινήσεων κλπ).

Το πρόβλημα είναι πως η μείωση αυτή δεν υπήρξε σταθερή, ούτε καν ελεγχόμενη καθώς ο ισχυρός πόλος της “συνδιαλλαγής” ποτέ δεν θεώρησε εαυτόν δεσμευμένο από αυτή. Πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα, η συγκρότηση των “προσωρινών” κατοχικών καθεστώτων να μην αντιπροσωπεύουν παρά τα διαφορετικά σημεία εκκίνησης ενός σπιράλ οικονομικής και κοινωνικής εξαθλίωσης, και πολιτικής εκτράχυνσης και αποχαλίνωσης. Το θεσμικό κομμάτι της συνδιαλλαγής αυτής, το πιο στενά συνδεδεμένο με την ανάμνηση της προπολεμικής τάξης, και ως εκ τούτου αυτό που πιο δύσκολα μπορεί να ακολουθήσει τις εξελίξεις, πολύ γρήγορα ξεπερνιέται από την πραγματικότητα και εκ των πραγμάτων αλλάζει χαρακτήρα. Ειδικά στην Ελλάδα, η αποσύνδεση, με επιταχυνόμενο ρυθμό, της βιωμένης πραγματικότητας από την ανάμνηση της προπολεμικής “κανονικότητας” εξανέμισε την όποια κοινωνική επιρροή μπορεί να είχε η διαχείριση του θεσμικού παρελθόντος από τις πολιτικές ελίτ που διαπραγματεύθηκαν το πέρασμα στην κατοχική συνθήκη (ενώ αναδεικνύει και το βαθμό στον οποίο είχε υπερτιμηθεί η αξία της διαχείρισης αυτής). Παράλληλα, υπονόμωσε την αξία του παρελθόντος αυτού ως προτύπου για την όποια μεταπολεμική ανασυγκρότηση. Αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής ήταν η σταδιακή απομάκρυνση μεγάλων κομματιών του πληθυσμού από το παραδοσιακό πλαίσιο του “επίσημου” ελληνικού κράτους, και η συνακόλουθη σταδιακή υποκατάστασή του, αρχικά στις επιμέρους λειτουργίες του και στη συνέχεια ως ολότητα³⁶⁹.

Η εξέλιξη αυτή παρείχε τη νέα συγκολλητική ουσία ανάμεσα στους υπάλληλους μηχανισμούς του κατεχόμενου κράτους και στις κατοχικές αρχές, και οδήγησε στην υπαινικτική μεταβολή των όρων της αρχικής συνδιαλλαγής μεταξύ τους, ενσάρκωση της οποίας είναι η κυβέρνηση του Ι. Ράλλη. Πια, το κράτος της Ελληνικής Πολιτείας δε διευκολύνει απλά την Κατοχή. Συμμετέχει σε αυτή. Ο εχθρός είναι κοινός, αλλά όχι “αλλόφυλος” (όσο και αν για δεκαετίες η εθνικόφρων προπαγάνδα ακριβώς εκεί στοχεύει). Έχει αποκοπεί βίαια από το “εθνικό σώμα” και γίνεται αντικείμενο συντονισμένων επιθέσεων από ντόπιους και ξένους. Την ίδια στιγμή η κυβέρνηση καταφέρνει για πρώτη φορά να γίνει σημείο αναφοράς (έστω αμφιλεγόμενο) σε ένα σημαντικό κομμάτι του πληθυσμού το οποίο για διάφορους λόγους έβλεπε με εχθρότητα τη διαμόρφωση του αντίπαλου πολιτικού οικονομικού και κοινωνικού πόλου σε κρατική οντότητα.

815.

369Βλ. Σκαλιδάκης, Γιάννης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944)*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2015, ιδίως σς 95-114, 165-184 και 185-212 (κεφάλαια 4, 7, 8)

Ένα κομμάτι το οποίο θα αποτελέσει το βασικό “κεφάλαιο” για την επόμενη μεγάλη συναλλαγή με τους νέους πάτρωνες της χώρας³⁷⁰.

***

Κλείνοντας αυτή τη σύνοψη και ολοκληρώνοντας την εργασία αυτό που πρέπει να ειπωθεί είναι το εξής. Ο λόγος για τον οποίο η εργασία εστιάζει σε όλον αυτό τον νομικό κυκεώνα δεν είναι γιατί θεωρεί πως εκεί κρύβεται το μυστικό που θέτει σε κίνηση τους τροχούς της ιστορίας. Κάθε άλλο. Η Ελληνική Πολιτεία δεν είναι ούτε η προκήρυξη του Τσολάκογλου, ούτε το ΝΔ 1/41, όπως τα Τάγματα Ασφαλείας δεν είναι ο Νόμος 260/43³⁷¹, και φυσικά το τέλος της εμπόλεμης κατάστασης της χώρας δεν ήλθε με το Κανονιστικό Διάταγμα της 11ης Αυγούστου του 1941³⁷². Η ουσιαστική μελέτη του κατοχικού καθεστώτος και του ευρύτερου μηχανισμού που εγκαταστάθηκε στη χώρα μετά την κατάρρευση του Απρίλη του 41' απαιτεί μια βαθύτερη βουτιά στις κοινωνικές οικονομικές και διαπροσωπικές ακόμα (η εργασία συνειδητά δομείται ως μια απρόσωπη αφήγηση περιοριζόμενη στην αναφορά των λιγότερων δυνατών ονομάτων) διαπλοκές που κρύβονται πίσω από τα νομοθετήματα της ΕτΚ. Και πρώτα πρώτα, στον τρόπο με τον οποίο δομούνται οι σχέσεις ανάμεσα στον ελληνικό κρατικό μηχανισμό και τις πολλαπλές εκφάνσεις των κατοχικών αρχών. Αλλά πάλι, η παρούσα εργασία δε φιλοδοξεί (όπως ξεκαθαρίζει στην εισαγωγή) να κλείσει ολόκληρο το ζήτημα των κατοχικών κυβερνήσεων στις σελίδες της.

Με αυτή την έννοια το υλικό της ΕτΚ και ο τρόπος με τον οποίο αξιοποιήθηκε νομίζω πως κάλυψε τα πιο περιορισμένα ερωτήματα που του τέθηκαν. Έδειξε πως δεν πρέπει να αντιμετωπίζουμε την Ελληνική Πολιτεία ως μονοσήμαντη εφαρμογή ενός ναζιστικού μοντέλου κατοχικής διακυβέρνησης, αλλά μια έκφραση/προσαρμογή της πλούσιας εγχώριας τεχνογνωσίας αυταρχισμού και κρατικής αυθαιρεσίας³⁷³. Τεχνογνωσίας σε πολύ μεγάλο βαθμό συμβατή με τις ανάγκες της κατοχικής διαχείρισης. Κατ' επέκταση επιβεβαίωσε την υπόθεση που γίνεται στην εισαγωγή πως η τομή της κατοχής δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως ένα αδιαπέραστο τείχος, αλλά ως μια συνθήκη η οποία μεταβάλλει και μετασχηματίζει ριζικά, φαινόμενα, ρουτίνες καταστάσεις και θεσμούς οι οποίες εισάγονται σε αυτή.

370 Πράγμα που με πίκρα υπονοεί ο Ι. Ράλλης στο τέλος της απολογίας του, αλλά και έμμεσα παραδέχεται, μεταπολεμικά, ο Γεώργιος Βλάχος. Βλ Ράλλης, Γεώργιος Ι., (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ...*, όμ. παρ., σς 69-70 & Marketos, Spyros, “A Slav Macedonian Greek Fascist? Deciphering the *Eyhnichophrosyne* of Sotirios Gotzamanis”, στο Alexandra Ioannidou, Christian, Voss (eds.), *Slavic Studies after the EU-Enlargement: Challenges and Prospects. Proceedings of the First Interdisciplinary Slavic Studies Conference. University of Macedonia, Salonica, 29/9-1/10/2006*, Berliner Slawistische Arbeiten, (Peter Lang Verlag) Βερολίνο, 2009, σελ. 18, υποσημείωση 49, https://www.academia.edu/32447290/A_Slav_Macedonian_Greek_Fascist_Deciphering_the_Ethnicophrosyne_of_Sotirios_Gotzamanis τελευταία προσπέλαση, 2/2/2024.

371 Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Νόμος 260 “Περί συγκροτήσεως τεσσάρων ευζωνικών ταγμάτων”, ΦΕΚ 180/Α’/18-6-1943.

372 Βλ. *Ελληνική Πολιτεία. Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ΚΔ “Περί κηρύξεως της λήξεως της εμπόλεμης καταστάσεως”, ΦΕΚ 272/Α’/13-8-1943.

373 Με όλες τις επιφυλάξεις που εκφράζονται στις υποσημειώσεις 146 & 155 της παρούσης.

Ακόμα περισσότερο, το υλικό μας πήγε πιο μακριά από όσο υπολογίζαμε, καθώς έδειξε τον τρόπο με τον οποίο οι συνέχειες στην αυταρχική τεχνογνωσία του κατοχικού καθεστώτος δεν σχετικοποιούν μονάχα την τομή της Κατοχής, αλλά και την τομή ανάμεσα στη Δημοκρατία και τη Δικτατορία. Πράγμα που με τη σειρά του μπορεί να οδηγήσει σε ερωτήματα για το βαθμό στον οποίο τα κράτη καθορίζονται από την πολιτειακή τους διεύθυνση ή αντίθετα αυτή η τελευταία δεν είναι παρά μια επένδυση, μια εκδοχή ενός πιο σταθερού, αδιαφοροποίητου, κατ' ανάγκη αυταρχικού και απρόσωπου γραφειοκρατικού μορφώματος.

Το υλικό λοιπόν μας μίλησε, και μάλιστα μας είπε περισσότερα από όσα το ρωτήσαμε. Αυτό που μένει να φανεί είναι αν αυτά που ρωτήσαμε έχουν κάποια αξία. Αν δηλαδή ρίχνουν λίγο παραπάνω φως στη μελέτη της κατοχικής περιόδου, όπως ήταν η αρχική φιλοδοξία της εργασίας. Αλλά η κρίση επ' αυτού, εκ των πραγμάτων εμπίπτει στην αρμοδιότητα των αναγνωστών της.

Βιβλιογραφία.

- Bakić, Dragan, “The Port of Salonica in Yugoslav Foreign Policy”, στο, *Balcanica. Annual of the Institute for Balcan Studies*, Serbian Academy of Sciences and Arts, vol. XLIII, Belgrade, 2012, σς 191-219.
- Baruch, Marc-Olivier, “Vichy and the Rule of Law”, στο *Bulletin du Centre de recherche français à Jérusalem*, Centre de recherche français de Jérusalem, n. 6, spring 2000, σς 141-155.
- Beck, Hans-Georg, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, MIET, Αθήνα 2000.
- Benvenisti, Eyal, *The International Law of Occupation*, Second Edition, Oxford University Press, Oxford, 2012.
- Cicero, M. Tullius, *De Legibus*, Libri Tres, <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/leg3.shtml>
Τελευταία προσπέλαση 21/08/2022.
- C.M.C. “Denmark under German Occupation”, στο *Bulletin of International News*, Royal Institute of International Affairs, vol. 20, no. 19, (Sept. 18, 1943), σς 811-819.
- Epstein, Catherine, *Model Nazi. Arthur Greiser and the occupation of Western Poland*, Oxford University Press, Oxford, 2010.
- Evans, J. Richard, *The Third Reich at War*, The Penguin Press, New York, 2009. (30)
- Gram-Skjoldager, Karen, “The Law of the Jungle? Denmark's International Legal Status during the Second World War” in *The International History Review*, 33:2, pp 235-256, [The Law of the Jungle? Denmark's International Legal Status during the Second World War](#) , τελευταία ανάκτηση 17/7/2022.
- Hall, Stuart & Gieben, Bram, *Η Διαμόρφωση της Νεωτερικότητας. Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός*, Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα 2003.
- Haute Cour de Justice, *Le Procès Du Maréchal Pétain. Compte Rendu in Extenso Des Audiences*, Imprimerie des Jouraux Officiels, Paris, 1945.
- Hayne, Léoni, “Cicero and the Supreme Law”, στο *Ancient History Resources for Teachers*, Jan 1, 1994, 24, 2, Periodicals Archive Online pg. 149.
- Herf, Jeffrey, *Αντιδραστικός Μοντερνισμός. Τεχνολογία, Κουλτούρα και Πολιτική στη Βαϊμάρη και το Γ' Ράιχ*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1996.
- Hickman, John, “The occupier' s dilemma. Problem collaborators”, στο *Comparative Strategy*, Routledge, vol. 36:3, 2017, σς 228-240.
- Kershaw, Ian, *Μοιραίες Επιλογές. Δέκα αποφάσεις που άλλαξαν τον κόσμο. 1940-1941*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2008.
- Kershaw, Ian, *Χίτλερ 1889-1936. Υβρις*, Scripta, Αθήνα, 2002.

- Marketos, Spyros, “A Slav Macedonian Greek Fascist? Deciphering the *Eyhnichophrosyne* of Sotirios Gotzamanis”, στο Alexandra Ioannidou, Christian, Voss (eds.), *Slavic Studies after the EU-Enlargement: Challenges and Prospects. Proceedings of the First Interdisciplinary Slavic Studies Conference. University of Macedonia, Salonica, 29/9-1/102006*, Berliner Slawistische Arbeiten, (Peter Lang Verlag) Βερολίνο, 2009,
https://www.academia.edu/32447290/A_Slav_Macedonian_Greek_Fascist_Deciphering_the_Ethnicophrosyne_of_Sotirios_Gotzamanis τελευταία προσπέλαση, 2/2/2024.
- Mazower, Mark, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η Εμπειρία της Κατοχής*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1994.
- Mazower, Mark, *Σκοτεινή Ήπειρος. Ο ευρωπαϊκός εικοστός αιώνας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1998.
- Paxton, Robert O., *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940-1944*, W.W. Norton & Company Inc, New York, 1975.
- Polonsky, Antony, “The German Occupation of Poland During the First and the Second World Wars: A Comparison” στο Prete, Roy A. and Ion, Hamish A.(edit), *Armies of Occupation*, Wilfrid Laurier University Press, Waterloo, Ontario, Canada, 1984, pp. 97-142.
- République Française, Haute Cour de Justice, *Le Procès Du Maréchal Pétain. Compte Rendu in Extenso Des Audiences*, Imprimerie des Jouraux Officiels, Paris, 1945,
<https://criminocorpus.org/fr/bibliotheque/page/106634/#page> τελευταία προσπέλαση, 6/12/2023.
- Rigopoulos, Rigas, *Μυστικός Πόλεμος. Secret War. Greece-Middle East 1940-1945. The Events Surrounding the Story of Service 5-16-5*, Turner Publishing Company, Paducah, 2003.
- Sadkovich, James J., “The Italo-Greek War in Context: Italian Priorities and Axis Diplomacy”, in the *Journal of Contemporary History*, Vol. 28, No. 3, (Jul., 1993), pp. 439-464.
- Stockings, Craig & Hancock Eleanor, *Swastika over the Acropolis. Re-interpreting the Nazi Invasion of Greece in World War II*, Brill, Leiden-Boston, 2013.
- Tenekidès, George, “La nature juridique des gouvernements institués par l'occupant en Grèce suivant la jurisprudence hellénique”, *Revue Générale de Droit International Public (R.G.D.I.P.)*, Troisieme Serie, Tome XIII, Tome LI, Editiones A. Pedone, Paris, 1947, pp 113-133.
- Warmbrunn, Werner, *The German Occupation of Belgium 1940-1944*, Peter Lang, New York, 1993.
- Woodhouse, C. M., *Το Μήλο της Έριδος. Η Ελληνική Αντίσταση και η Πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων*, Το Βήμα βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2009.
- Αλιβιζάτος, Νίκος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983.
- Ανδρικόπουλος, Γιάννης, *Οι ρίζες του ελληνικού φασισμού (στρατός και πολιτική). Με 18 ανέκδοτα έγγραφα της Βρετανικής, Γερμανικής, και Αμερικανικής πρεσβείας*, Ιστορικά Τεκμήρια Διογένης,

Αθήνα, 1977.

Άρεντ, Χάννα, *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ. Έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη, 2009.

Αρχείο Αριστεΐδη Δημητράτου (ΕΛΙΑ).

Αρχείο Γραμματείας Υπουργικού Συμβουλίου, Βιβλιοθήκη της Βουλής, Τμήμα Κοινοβουλευτικών Αρχείων.

Βιβλία Πρακτικών/Πράξεων και Αποφάσεων Υπουργικού Συμβουλίου, (Γενική Γραμματεία Νομικών και Κοινοβουλευτικών Θεμάτων) 1941-1944.

Βλαχόπουλος, Σπύρος, *Η Κρίση του Κοινοβουλευτισμού στο Μεσοπόλεμο και το τέλος της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας το 1935. Οι θεσμικές όψεις μιας οικονομικής κρίσης*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα, 2012, σελ. 187.

Βόγλης, Πολυμέρης, *Η Ελληνική Κοινωνία στην Κατοχή*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2010.

Βρανάς, Φαίδων (επιμ.), *Ιωάννης Μεταξάς. Το προσωπικό του ημερολόγιο. 1933-1941. Η Τετάρτη Αυγούστου, ο πόλεμος 1940-1941*, Ίκαρος, Αθήνα, 1960.

Γασπαρινάτος, Σπύρος, *Οι Ελληνικές Κατοχικές Κυβερνήσεις. Δίκες Κατοχικών Δοσιλόγων και Εγκληματιών Πολέμου*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2015. (14)

Γκίνη Γεωργία & Τσιφτσή, Εύα, “Salus Patriae Suprema Lex Esto? Η νομολογιακή μεταχείριση της έννοιας του δημοσίου συμφέροντος από το ΣΤΕ και η φαλκίδευση των θεμελιωδών δικαιωμάτων” στο *Expressis Verbis Law Journal*, ELSA, Θεσσαλονίκη, 2018, τόμ. 2, σς 65-72, https://issuu.com/elsa_thessaloniki/docs/expressis_verbis_law_journal_2018 τελευταία προσπέλαση 21/08/2022.

Γρηγοριάδης, Νεοκ., Σόλων, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας 1941-1974*, Ειδική έκδοση για την Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία, Αθήνα, 2011, τόμος Ιος.

Δαφνής Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940. Β' η άνοδος του αντιβενιζελισμού*, Ίκαρος, τ Β, Αθήνα, 1955, σς 102-103 & 104-106.

Διέλλας, Γεώργιος, *Εργαστήριο Νομοτεχνικής Επεξεργασίας και Επεξεργασίας Κανονιστικών Ρυθμίσεων. Εκπαιδευτικό Υλικό*, Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης & Αυτοδιοίκησης, Τμήμα Υπηρεσιών Υγείας & Κοινωνικής Φροντίδας, Προγραμμα Διοίκησης Οργανισμών Κοινωνικής Φροντίδας, Αθήνα 2020,

https://eclass.ekdd.gr/esdda/modules/document/file.php/KST_BEID_PDOKF116/%CE%95%CE%A1%CE%93%CE%91%CE%A3%CE%A4%CE%97%CE%A1%CE%99%CE%9F%20%CE%9D%CE%9F%CE%9C%CE%9F%CE%A4%CE%95%CE%A7%CE%9D%CE%99%CE%9A%CE%97%CE%A3%20%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%95%CE%A4%CE%9F%CE%99%CE%9C%CE%91%CE%A3%CE%99%CE%91%CE%A3%20-%20%CE%95%CE%9A

[%CE%A0%CE%91%CE%99%CE%94%CE%95%CE%A5%CE%A4%CE%99%CE%9A%CE%9F%20%CE%A5%CE%9B%CE%99%CE%9A%CE%9F.pdf](#) τελευταία προσπέλαση 28/11/2023.

Δορδανάς, Στράτος, Ν., Έλληνες Εναντίων Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην Θεσσαλονίκη 1941-1944, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2006.

Δρακόπουλος, Βαγγέλης Ν., *Η Εφημερίς της Κυβερνήσεως. Σύντομο Ιστορικό και Παρουσίαση*, Αθήνα 2019.

Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Περίοδος Β΄-Σύννοδος Ι΄. Μέρος Β΄ (27 Μαΐου 1931-23 Ιουλίου 1931).

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, <http://arxeiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=526763&start=60> τελευταία προσπέλαση 14/12/2023.

Εφημερίδα *Ακρόπολις*.

Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, <https://www.et.gr/Anazitiseis> τελευταία προσπέλαση 14/12/2023.

Εφημερίδα *Η Πρωΐα*.

Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής ΙΘ΄ Περιόδου Σύνοδος Α΄, εκ των τυπογραφικών καταστημάτων "Αυγής", Αθανασίου Α. Παπασπύρου, Αθήναι, 1913.

Ζάικος, Νίκος, *Διεθνές Δίκαιο και Συνεργασία με τον Εχθρό. Η νομική φύση των κυβερνήσεων "ανδρεικέλων" του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου από την άποψη του Διεθνούς Δικαίου*, Εκδοτικός Οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2006.

Ιστοσελίδα *ibiblio*, <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1940/1940-07-10b.html> τελευταία προσπέλαση 6/12/2023.

Ιστοσελίδα, *Lawspot*, "Άρθρο 63 - Νόμος 4622/2019 - Νομοπαρασκευαστική διαδικασία Σχεδίων Νόμων και Κανονιστικών Πράξεων", <https://www.lawspot.gr/nomikes-pliروفories/nomothesia/n-4622-2019/arthro-63-nomos-4622-2019-nomoparaskeyastiki-diadikasia> τελευταία προσπέλαση 6/10/2023.

Ιστοσελίδα, *Wikipedia*, https://en.wikipedia.org/wiki/Constitution_of_Jersey τελευταία προσπέλαση 19/9/2023.

Ιστοσελίδα, *Wikipedia* [https://en.wikipedia.org/wiki/Hellenic_State_\(1941%E2%80%931944\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Hellenic_State_(1941%E2%80%931944)) τελευταία προσπέλαση 29/9/2023.

Ιστοσελίδα *Wikisource*, https://fr.wikisource.org/wiki/Loi_constitutionnelle_du_10_juillet_1940 τελευταία προσπέλαση 6/12/2023

Ιστοσελίδα, *Βικιπαίδεια* https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%A0%CE%B1%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%B9%CF%8E%CF%84%CE%B7%CF%82_%CE%A0%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%AF%CF%84%CF%83%CE%B1%CF%82 τελευταία προσπέλαση

19/9/2023

Ιστοσελίδα, *Ραπτάρης*, <https://raptarchis.gov.gr/> τελευταία προσπέλαση 11/12/2023.

Ιστοσελίδα *Συμβούλιο της Επικρατείας και Διοικητική Δικαιοσύνη*,

http://www.adjustice.gr/webcenter/portal/ste/pageste/leitourgoi/page166;jsessionid=PnOsj_y29SNmtfkMFqurAcsoIG8bEHif8EiJ42BAd_pWrEKyQ90!-1024555049!859917055?_afrLoop=2303865267444832#!%40%40%3F_afrLoop%3D2303865267444832%26centerWidth%3D65%2525%26leftWidth%3D0%2525%26rightWidth%3D35%2525%26showFooter%3Dfalse%26showHeader%3Dtrue%26_adf.ctrl-state%3D10vm25uvcs_4 τελευταία προσπέλαση 19/9/2023.

Καθηνιώτης Δημ., *Αι Κυριώτεροι Στρατηγικοί Φάσεις του Πολέμου 1940-41. Μελέτη* Επιτελική, Φίλιππος Μακεδών, Αθήναι, 1946.

Καλέσιος, Θωμάς, *Εκλεκτικές συγγένειες πολιτικής και τύπου στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (1950-1955). Η ίδρυση και η λειτουργία της ΕΙΗΕΑ και η περίπτωση του Βήματος*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο, 2018, https://elocus.lib.uoc.gr/php/pdf_pager.php?filename=/var/www/dlib-portal/dlib/c/7/d/attached-metadata-dlib-1536051237-612495-13439/20180709_Kalesios_Thomas_Mc.pdf&pageno=1&pagestart=1&width=595&height=842&maxpage=172&lang=el. Τελευταία προσπέλαση 30/07/2022.

Καράβης, Στέλιος-Περικλής, *Η Ιταλική κατοχή στην Ελλάδα(1941-1943). Η πολιτική επιβολής και καταστολής από την XI Στρατιά*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2015, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/42126>, τελευταία προσπέλαση 25/6/2023.

Κεσσόπουλος, Αλέξανδρος, *Η αυτοκτονία του δήμου. Πολιτική κρίση και συνταγματικός λόγοςστη Βαϊμάρη*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2018.

Κούμαρου, Ν., Δ., & Μαντζούφα Γ., Α., “Αι θεμελιώδεις συνταγματικά αρχαί του Νέου Κράτους” στο Καμπάνης, Άριστος, *Το Νέον Κράτος. Μηνιαία Επιθεώρησις. Πολιτική-Κοινωνική-Φιλοσοφία-Ιστορία-Τέχνη*, τεύχος 11, Αθήνα, Ιούλιος 1938, σς 761-818.

Κουσουρής, Δημήτρης, *Δίκες των Δοσιλόγων 1944-1949. Δικαιοσύνη, Συνέχεια του Κράτους και Εθνική Μνήμη*, Πόλις, Αθήνα, 2014.

Λιναρδάτος, Σπύρος, *4η Αυγούστου*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

Λογοθετόπουλος, Κ. *Ιδού η Αλήθεια*, Αθήναι 1948.

Λυτός, Δημήτριος, *Η πολιτική των κατοχικών κυβερνήσεων στην Ελλάδα (1941-1944)*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Βόλος, 2016, <https://ir.lib.uth.gr/xmlui/bitstream/handle/11615/45402/14942.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, τελευταία προσπέλαση 25/7/2023

Μανουσάκης Βασίλειος, *Οικονομία και Πολιτική στην Ελλάδα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου*,

- αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2014.
- Μαργαρίτης, Γιώργος, *Προαγγελία Θυελλωδών ανέμων... Ο Πόλεμος στην Αλβανία και η Πρώτη Περίοδος της Κατοχής*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.
- Μαρκέτος, Σπύρος, *Πώς φίλησα τον Μουσσολίνι! Τα πρώτα βήματα του ελληνικού φασισμού*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Μεταξάς, Αναστάσιος-Ιωάννης Δ., *Το Δίκαιον της Ανάγκης και η Διάστασις της Νομολογίας Συμβουλίου Επικρατείας και Αρείου Πάγου*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2017.
- Ανθόπουλος Χαράλαμπος, “Οικονομική κρίση, συνταγματική ερμηνεία και “αρχή της πραγματικότητας”, στο Μεταξάς, Αναστάσιος-Ιωάννης Δ., *Το Δίκαιον της Ανάγκης και η Διάστασις της Νομολογίας Συμβουλίου Επικρατείας και Αρείου Πάγου*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2017, σς 39-48.
- Βλαχόπουλος, Σπύρος, “Το δίκαιο της Ανάγκης τότε και σήμερα. Η έννομη τάξη απέναντι στις πολιτειακές και οικονομικές κρίσεις”, στο Μεταξάς, Αναστάσιος-Ιωάννης Δ., *Το Δίκαιον της Ανάγκης και η Διάστασις της Νομολογίας Συμβουλίου Επικρατείας και Αρείου Πάγου*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2017, σς 25-38
- Μενουδάκος Κωνσταντίνος Φ., “Κράτος Δικαίου και Νέες Πραγματικότητες. Ασυνήθιστες διαδικασίες και με ασυνήθιστο περιεχόμενο”, στο Μεταξάς, Αναστάσιος-Ιωάννης Δ., *Το Δίκαιον της Ανάγκης και η Διάστασις της Νομολογίας Συμβουλίου Επικρατείας και Αρείου Πάγου*, Εκδόσεις Ευρασία, Αθήνα 2017, σς 17-24.
- Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, Νικολακόπουλος, Ηλίας, Φλάισερ, Χάγκεν (επιμ.), *“Εχθρός” εντός των τειχών. Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006.
- Aarbakke, Vemund, “Προδότες και δωσίλογοι. Η περίπτωση της Νορβηγίας”, στο Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, Νικολακόπουλος, Ηλίας, Φλάισερ, Χάγκεν (επιμ.), *“Εχθρός” εντός των τειχών. Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006 σς 33-43.
- Ζάικος, Νίκος, “Διεθνές δίκαιο και συνεργασία με τον εχθρό. Η περίπτωση των κυβερνήσεων “ανδρεικέλων” κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο”, στο Μιχαηλίδης, Ιάκωβος, Νικολακόπουλος, Ηλίας, Φλάισερ, Χάγκεν (επιμ.), *“Εχθρός” εντός των τειχών. Όψεις του Δωσιλογισμού στην Ελλάδα της Κατοχής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006 σς 123-145.
- Μιχαλακόπουλος, Ανδρέας, “Αναγκαστικά Διατάγματα ή Προσωρινοί Νόμοι” στο *Δικαστική*, τ. Ε, Αθήνα 1933, σς 345-346.
- Μπεράτης, Γιάννης, *Το Πλατύ Ποτάμι*, Ερμής, Αθήνα 2002.

Νάστος, Δημοσθένης, *Αντεπανάσταση και Δοσιλογισμός: Η Πολιτική Σταδιοδρομία του Σωτηρίου Γκοτζαμάνη*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη, 2021,

[https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/2/browse?](https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/2/browse?type=author&order=ASC&sort_by=2&rpp=20&value=Nastos%2C+Dimosthenis+D)

[type=author&order=ASC&sort_by=2&rpp=20&value=Nastos%2C+Dimosthenis+D](https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/2/browse?type=author&order=ASC&sort_by=2&rpp=20&value=Nastos%2C+Dimosthenis+D). τελευταία προσπέλαση 25/6/2023.

Παντελής, Αντώνης Μ., *Εγχειρίδιο Συνταγματικού Δικαίου. Βασικές Έννοιες, Συνταγματική Ιστορία, Οργάνωση του Κράτους*, Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, Έκδοση 2η, Αθήνα 2007.

Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο Ελληνικός Στρατός και η προς Πόλεμον Προπαρασκευή του από Αυγούστου 1923 μέχρι Οκτωβρίου 1940*, Τύποις “Πυρσός” ΑΕ Αθήναι, 1945.

Παπάγος, Αλέξανδρος, *Ο Πόλεμος της Ελλάδος 1940-1941*, Ίδρυμα Γουλανδρή – Χορν, Αθήνα, 1995.

Παπαχρίστου, Θανάσης Κ., *Κοινωνιολογία του δικαίου*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτινή 1999.

Πεσμαζόγλου, Μιχαήλ, Α., *Η Νομική Φύσις της υπό Εχθρικήν Στρατιωτικήν Κατοχήν Συγκροτηθείσης Ελληνικής Κυβερνήσεως. Από μίαν δίκη εις το Συμβούλιον της Επικρατείας*, [παράνομη έκδοση], Αθήνα, 1942.

Πλουμίδης, Σπυρίδων Γ., *Το καθεστώς Ιωάννη Μεταξά (1936-1941)*, Βιβλιοπωλείον της “Εστίας”, Αθήνα 2016.

Ράλλης, Γεώργιος Ι. (επιμ.), *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, Αθήναι, 1947.

Σακελλαρόπουλος, Αναστάσιος, *Ελληνικός Στρατός, 1935-1945. Η μετάβαση από τον αλλητρωτισμό στην αυτόνομη παρεμβατικότητα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο, 2020, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/48658> τελευταία προσπέλαση, 23/5/2023.

Σκαλιδάκης, Γιάννης, *Η Ελεύθερη Ελλάδα. Η εξουσία του ΕΑΜ στα χρόνια της Κατοχής (1943-1944)*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2015.

Σπηλιωτοπούλου, Μαρία, Παπαστράτης, Προκόπης, (σύνταξη), *Χρονολόγιο Γεγονότων 1940-1944. Από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, Foreign Office 371*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 2002.

Τσολάκογλου, Γεώργιος Κ. Σ., *Απομνημονεύματα*, Έκδοσις "Ακροπόλεως", Αθήναι 1959.

Φλάισερ, Χάγκεν, *Στέμμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, Το Βήμα Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2009, τόμος Α'.

Φλάισερ, Χ., Σβορώνος, Ν. (επιμ.), *Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Ιστορίας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ Αθήνα 1989.

Ανδρικόπουλος, Γιάννης, “Η πολιτική της συνθηκολόγησης και η κατάρρευση του μετώπου, Απρίλιος 1941”, στο Φλάισερ, Χ., Σβορώνος Ν., *Ελλάδα 1936-1944*.

Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση, Μορφωτικό Ίδρυμα ΑΤΕ, Αθήνα 1989, σς. 185-201.

Μαθιόπουλος, Βάσος Π., “Το νομικό καθεστώς των κυβερνήσεων της Κατοχής”, στο Φλάισερ, Χ., & Σβορώνος, Ν., (επιμ.), *Ελλάδα 1936-1944. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα, 1989, σς. 248-257.

Φλάισερ, Χάγκεν (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Εκδόσεις Καστανώτη, Αθήνα 2003.

Λούλος, Κωνσταντίνος, “Διαρθρωτικές τομές και συνέχειες σε βασικούς μηχανισμούς εξουσίας διά μέσου των “εκκαθαρίσεων”, 1936-1946”, στο Φλάισερ, Χάγκεν (επιμ.), *Η Ελλάδα '36-'49. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και Συνέχειες*, Εκδόσεις Καστανώτη, Αθήνα 2003, σς 291-307.

Φύτρος, Πέτρος, *Ελληνική Πολιτεία 1941-42. Το κράτος υπό ξένη κυριαρχία*, Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2023.

Χατζηιωσήφ, Χρήστος, (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Βιβλιόραμα, τ. Β2, Αθήνα, 2003.

Χατζηιωσήφ, Χρήστος, “Κοινοβούλιο και Δικτατορία”, στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος, *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Βιβλιόραμα, τ. Β2, Αθήνα, 2003 σς 37-123.

Χατζηιωσήφ, Χρήστος & Παπαστράτης, Προκόπης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Βιβλιόραμα, τ. Γ1 & Γ2 Αθήνα, 2007.

Petrov, Bisser, “Η πολιτική της Βουλγαρίας έναντι της Ελλάδας μετά τη δεκαετία του '30 και η βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και της Δυτικής Θράκης” στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος & Παπαστράτης, Προκόπης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2007, τ. 1α σς. 151-173.

Rodogno, Davide, “ Το «Spacio Vitale» του φασισμού και η είσοδος της Ιταλίας στον πόλεμο” στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος & Παπαστράτης, Προκόπης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Βιβλιόραμα, τ. Γ1, Αθήνα, 2007, σς 49-67.

Rodogno, Davide, “Η Ιταλική Κατοχή” στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος & Παπαστράτης, Προκόπης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Βιβλιόραμα, τ. Γ1, Αθήνα, 2007, σς. 69-99.

Χατζηιωσήφ, Χρήστος, “Η ελληνική οικονομία, πεδίο μάχης και αντίστασης” στο Χατζηιωσήφ, Χρήστος & Παπαστράτης, Προκόπης (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή-Αντίσταση 1940-1945*, Βιβλιόραμα, Αθήνα,

2007, τ. 1α σς, 181-217.